

Lelkiségtörténeti számvetés

PKE BTK - Könyvtár
Irod.segédkt.

Lelkiségtörténe...

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Magyar / Sepédkönyvek

Lelkiségtörténeti számvetés

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Irodalomtudományi Intézetének sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

A sorozatban megjelent:
1. *Lelkiségtörténeti számvetés*

Lelkiségtörténeti számvetés

Szerkesztette
Szelestei N. László

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Piliscsaba, 2008

UNIVERSITAS CATHOLICA
DE PETRO PÁZMÁNY NOMINATA
FACULTAS PHILOSOPHICA
BIBLIOTHECA

Készült
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának
Irodalomtudományi Intézetében

Lektorálta
Tasi Réka

Rev. 2019/20

287530

A borítón:
*Ein schönes Gebett zum Gnadenreichen
Vesper-Bild zu Schoßberg in Ungarn* (Brünn, 1744)
című nyomtatvány illusztrációja

ISBN-978-963-9206-70-0
ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2008
© Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar, 2008

Felelős kiadó: Nagy László dékán
A sorozat címlapterve: Szentés Éva

Tördelés és nyomdai munkák:
mondAt Kft., Budapest
www.mondat.hu

Tartalom

SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
A Lelkiségtörténeti Műhely céljairól	7
TÓTH TAMÁS	
Katolikus lelkiségi irányzatok	11
FEKETE CSABA	
Protestáns imádságtörténeti mozzanatok	
<i>Buzgó könyörgések, áhítatos imádságok</i>	23
GÁBOR CSILLA	
Elmélkedés, meditáció: a kutatás állása, feladatok, tervek	55
MACZÁK IBOLYA	
A prédikációk szerepe és jelentősége a lelkiségtörténeti kutatásokban ...	63
BAJÁKI RITA	
Javaslat az 1800 előtti katolikus imádságkönyvek feldolgozására	91
H. HUBERT GABRIELLA	
A 16–17. századi gyülekezeti énekek kutatásának helyzete	97
FAZAKAS GERGELY TAMÁS	
Törekvések a „savanyú fekete kökény” megédesítésére	
<i>Fejezetek a protestáns imádságirodalom kutatástörténetéből</i>	105
MEDGYESY-SCHMIKLI NORBERT	
A katolikus népénekek feltárásáról és kritikai kiadásáról	139
BARTÓK ISTVÁN	
Vallásos társulatok áhítati irodalma	
<i>A Mária-társulatok</i>	173
Személynévmutató	183

A Lelkiségtörténeti Műhely céljairól

Lelkiségtörténeti Műhelyünkben a Kárpát-medence 1800 előtti vallásos áhítatot tápláló irányzataival, az áhítat megnyilvánulásának irodalmi és művészeti emlékeivel foglalkozunk. A szervezett munka fontos állomásainak tartjuk a források és a szakirodalom számbavételét, bibliográfiák, forráskiadások közzétételét, tanulmányok, monográfiák készítését. Előzetes megbeszélések szerint az alábbi területekre koncentrálunk: lelkiségi irányzatok, katolikus és protestáns áhítati irodalom (liturgikus szövegek, elmélkedések, ima- és énekeskönyvek, prédikációk, társulati kiadványok, vallásos témájú színjátékok stb.), képzőművészeti és zenei művek áhítatot segítő szerepe. Összehangoltan akarunk dolgozni a témával foglalkozó intézményi csoportokkal (PPKE Hittudományi Kar, MTA Irodalomtudományi Intézet, Babeş-Bolyai Egyetem [Kolozsvár] és hazai egyetemeink régi magyar tanszékei, gyűjtemények), egyéni kutatókkal; figyelünk a témánkhoz közeli szakterületekre (például egyháztörténet, liturgiátörténet, művészettörténet, egyházzene). Elsősorban az írásos emlékek bibliografizálását és feldolgozását szorgalmazzuk. Felolvasóüléseket, konferenciákat rendezünk az 1800 előtti magyarországi lelkiségtörténet témaköréből.

Műhelyünk a Kárpát-medence (a történelmi Magyarország) népcsoportjainak és vallási felekezeteinek témánkat érintő művelődési emlékeit vizsgálja. Nem külön népcsoportok, nyelvek szerint vizsgálódunk, figyelünk a kölcsönhatásokra, párhuzamosságokra. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán elnevezéssel is (rég Magyarországi Irodalom) érzékeltetjük, hogy a Kárpát-medencében latin és nemzeti nyelveken keletkezett művek közös, feloszthatatlan örökségünk. Az együtt élő népek közös irodalma sokkal több, mint a nemzeti irodalmak összessége.

Szeretnénk egyetemi képzésünkben is szerepeltetni a lelkiségtörténetet, szakirányként. Fontosnak tartjuk, hogy a téma iránt érdeklődő hallgatók ne csak szövegekkel vagy ne csak képzőművészeti emlékekkel találkozzanak tanulmányaik során, hanem múltunk minden olyan elemével (a legköznapiabb tárgyaktól, szövegemlékektől a legművészibbekig), amely a sacrum közelébe segítette eleinket.

Többen feltették a kérdést: miért éppen mi szervezzük a lelkiségtörténeti kutatókat? Katolikus egyetemünkön magától értetődően törekszünk múltunk sokoldalú feltárására: tanulni szeretnénk a múltból. Nemcsak a protestáns felekezetek megalakulásáig keletkezett közös szövegek jelentik közös örökségünket, hanem a közös keresztény alap és a közös nyelvek is. Minden irányban sok az átvétel, az átalakítás (akkomodálás), az újkori párhuzamosságok feltárása együttes munkával eredményesebb lesz. (Talán egyetlen mondattal érzékeltetem ennek felekezetközileg is fontos szerepét. Az 1970-es, 1980-as években katolikus bázisközösségek a 18. század eleji evan-

gélikus pietizmus lelkiségét, programját, élményszerűsége törekvését mintának tekinthették.)

Elsősorban persze nem vallási, hanem szakmai indokok ösztönöznek bennünket. Szeretnénk a témája miatt kitagadott egyházi irodalmi műfajokat értékük és rangjuk szerint elhelyezni az irodalomtörténeti folyamatokban. A teológia és a lelkiség a nyugati kultúrában gyakran járt külön úton, a lelkiséget igyekeztek individuális síkra terelni, néha pusztán jámborságnak tekinteni. Feladatként tűzzük ki, hogy egyszerre figyeljünk a tartalmi, áhítati és irodalmi/művészeti elemekre, segítsük az irodalmi és művészeti remekművek funkciójában maradását, esetleg újra funkcióba emelését. Irodalomtörténet-írásunk a barokk korszak vitatkozó jellegére eddig nagyobb gondot fordított, mint a nehezebben kutatható és rendszerezhető lelkiségre. Pedig – nem kétséges – a lelki élet megnyilvánulásainak, a keresztyén tanítás és megtapasztalás érintkezésének több köze van az irodalomhoz, mint a személytelenebb teológiai elemeknek.

A lelkiségtörténet forrásainak jelentős része szöveges emlék. Maguk a szövegek meghatározott szabályok szerint keletkezett használati irodalmi művek. Céljuk: a lélek Istenhez emelése, a személyiség alakítása, aktivizálása az érzelem és akarat mozgósításával. Pázmány Péter *Imádságos könyvének* megfogalmazása szerint: „itt nem a mi vallásunkat óltalmazzuk, hanem az híveknek ájtatosságát isteni szolgálatra akarjuk gerjeszteni”.¹ Az imakönyvekben a hitismeretek közlése és a szubjektív elemek aránya változó. A liturgia kötött szövegei mellett minden korszakból sok, szabályok szerint megírt, de nem kötelezően kötött szöveg is ránk maradt (ima, elmélkedés, ének, prédikáció, színjáték stb.). Ezen szövegek létrehozói, használói szükség és igény szerint válogathattak régebbi szövegekből, felhasználták a hagyományt. Az áhítatkeltési folyamatban együtt élnek különböző műfajok, gyakoriak az áhítati eseményt kísérő rögzült szövegek. Az áhítati irodalomban a tanítás – megindítás – gyönyörködtetés hármasságból az egyén megindításának van nagy szerepe, a megindítás módszereinek és motívumkincsének a kutatására külön is figyelniünk kell.

Fraknoi Vilmos több mint 100 éve leírt sorait idézem: „Tudjuk, [hogy elődeink] hogyan és mit tanítottak, építettek és festettek; de azt még nem tudjuk, miként imádkoztak és milyenek voltak imádságos könyveik. Pedig ezekben nyilatkozott akkor az emberiség legnemesebb érzete, imádság tárja föl kedélye benső világának legélénkebb vonását és jelezi egyszersmind műveltségének színvonalát.”² Hiányérzetünk ma is hasonló. Sőt mivel azóta nagyon megcsappant azok száma, akik a liturgikus, köz- és magánáhítati szövegeket családban, iskolában és templomban elsajátították, az irodalmi hagyomány ezen része az irodalomtörténet-írás után immár az irodalmi tudatból is kihullni látszik.

¹ A negyedik fejezet végén.

² Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 1709., f. 2.

A vázolt munka kiindulási alapja az áhítati irodalom nyomtatott és kéziratban ránk maradt emlékeinek leltárba vétele, mindig megadva a megtalálhatóságot biztosító lelőhelyet, jelzetet. Ez irányú tevékenységünkben számíthatunk az Országos Széchényi Könyvtár Régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiai csoportjának támogatására. Munkájuk eredményeként az utóbbi évtizedekben az 1800 előtti magyarországi nyomtatványok száma határon belüli és kívüli könyvtárak állományainak átfésülésével jelentősen megszorodott. Lehetőség szerint a kéziratok forrásokat is hasonló módon vesszük számba. Ezzel párhuzamosan az áhítati irodalomra vonatkozó szakirodalomról is bibliográfiát készítünk. A nyilvántartásba vett forrásokból műfajok szerinti adatbázisok készülnek, amelyekből az érdeklődő és a témában jártas kutató is ötleteket meríthet. Műfajonként a leghasználhatóbb módon készül az adatbank, például népelemeknél elengedhetetlen elemek: kezdősormutató, nótajelzés, strófaforma, strófaszám, az ének alkalmiságának, előfordulásainak, szakirodalmának, párhuzamos nyelvi változatainak rögzítése. A számítógépes kezelés az adatok folytonos beépítését teszi lehetővé. Természetesen sokirányú keresés válik ezáltal lehetségessé. A párhuzamos munkavégzés kiküszöbölését, a kutatás szervezésének segítségét szolgálja mostani konferenciánk. Felkért előadóink összefoglalják egy-egy témakör eddigi kutatottságát, vázolják az általuk elképzelt kutatási lehetőségeket, vagy példával mutatnak be kutatási irányokat. Az előadások után kerekasztal-beszélgetésen hangoljuk össze a tennivalókat. Szeretnénk a továbbiakban elért eredményeinkről évente konferenciát tartani, az eredményeket közzétenni, és – amennyiben igény mutatkozik rá – budapesti felolvasóüléseken bemutatni.

Tisztelettel kérem, hogy segítsék Lelkiségtörténeti Műhelyünk célkitűzéseinek megvalósítását ötleteikkel és munkájukkal.

Már az első keresztények élete Krisztus személye köré fonódott, aki tanításunk szerint a kenyér és bor színe alatt köztünk van, istenségében és emberségében, egységben és oszthatatlanul, jelenvalóvá lesz az Eucharisziában, vagyis a szent-misében. A Szentírás könyvei fontos és pontos útmutatást adtak az első keresztényeknek. Ugyanazt a Krisztushoz tartozást azonban sokféleképpen élték meg különböző csoportok, erre utaló jeleket már az Újszövetség könyveiben is találunk. A kifejezési módok – geográfiai, nemzetiségi, érdeklődési és más szempontokat is figyelembe véve – gyorsan különváltak, és a kereszténység igen sokszínűvé lett az idők folyamán.

Éppen ezért nagyon nehéz az Istent kereső ember lelkeségének a történetéről rövid összefoglalást nyújtani – inkább csak néhány főbb támpont adására van lehetőség. Magát a „lelkiség” fogalmát is igen nehéz meghatározni. Erre utalhat Jelenits István is, amikor saját szerzetesrendjének¹ lelkeségéről ír: „Ha lelkeségen áhítatgyakorlatokat értünk, az istentisztelet, az elmélkedés sajátos formáit, hagyományait, akkor nincs külön piarista lelkeség (mint ahogyan más – régibb vagy újabb – szerzetesrendeknek ilyen értelemben is van sajátos lelkesége). Ha azonban a piarista lelkeség után kutakodni annyit jelent, mint megvizsgálni, mi lelkesíti és lelkesítette negyedik évszázada a piaristákat, mi a sajátos a mi Isten- és emberszolgálatunkban, akkor ez a keresés nem a semmibe nyúl.”²

A *Lexikon für Theologie und Kirche* a keresztény lelkeségről (*Spiritualität; Spiritualitas*) szólva igyekszik szisztematikus választ találni a kérdésre,³ jelezve, hogy egy új, 1900 körül feltűnt katolikus teológiai tudományágról van szó, amelynek klasszikus része az aszketika és a misztika. A kifejezést ma gyakran a jámborság (*Frömmigkeit*) szinonimájaként használjuk, de egyre inkább teret nyer a szó világi, ezoterikus körökben is, módosítva annak értelmét. Általánosságban véve a lelkeség az a mentalitás, amely a való világ magasabb rendű értelmét igyekszik megtalálni (Istennel való kapcsolatunk, létünk stb.). A lelkeséget többféle szemszögből vizsgálhatjuk,

¹ Jelen tanulmányban a „szerzetesrend” kifejezés köznyelvi megfogalmazás, a megszentelt élet különböző jogú társaságait jelenti.

² JELENITS István, *Piarista lelkeség* = J. I., *Küldetésben*, Bp., Szent István Társulat, 2000 (Jelenits István Összegyűjtött írásai, 3), 225sk.

³ JOSEF SUDBRACK, HANS WALDENFELS, JOSEF WEISMAYER, GOTTHARD FUCHS, HUBERT TREML, SILVIA BECKER, *Spiritualität = Lexikon für Theologie und Kirche*, hrsg. von Walter KASPER et al., III. Bd., Freiburg–Basel–Wien, 2000, 852–860.

elméleti vagy gyakorlati oldalról is, csoportokat éppúgy, mint az egyes személyeket. Ha egy bibliai jellegű idézetet keresnénk a „lelki-ség” leírására, talán az „élet a lélekben” lenne a legmegfelelőbb.

1. Rövid történeti áttekintés

Az ókor

Az első keresztények életéről, problémáiról, a kialakuló közösségekről az Újszövetség könyvei számolnak be. Ebben az időszakban tisztázódtak le a kereszténység hit-tani alapjai is. Ekkor keletkeztek az első – lényegében máig használatban lévő – hitvallások is.⁴

Már az első századokban különvált a keleti és a nyugati kereszténység világfelfogása és sajátos lelkisége, amely az ókorban két nagy részre osztotta a keresztény világot. Ez jól követhető a keleti és a nyugati egyházatyák ránk maradt hatalmas mennyiségű írásanyagában,⁵ amelynek a tanulmányozására külön teológiai tudományág, a patrisztika/patrológia fejlődött ki. A nyugati lelki irodalom egyik gyöngyszeme például Szent Ágoston püspök *Vallomások* című munkája, amelyben saját lelki megtéréséről mesél. A keleti és nyugati világfelfogás különbsége azonban még a kívülállók számára is szembevetőd. Elég, ha a keresztény ember Isten felé fordulásának legfontosabb eszközét, a liturgiát, illetve a szentmisét vesszük alapul, amely a keresztény lelkiség „csúcsa és forrása.”⁶ Egészen különböző módon fejezik ki ugyanazt a hitet a keleti („görög” vagy „bizánci”) és a nyugati („latin” vagy „római”) rítusban. A két nagy irányzatban az idő előrehaladtával természetesen újabb és újabb tagozódások jöttek létre.

Ha az ember istenkeresésének konkrét kifejeződését keressük, akkor a keleti és nyugati szerzetesség kialakulását mindenképpen nagyon fontos pontként kell értelmeznünk. Keleten Nagy Szent Vazul szabályzata volt igen fontos lépés, míg a nyugati

⁴ A hit és erkölcs kérdéseinek egyik legfontosabb forrásgyűjteménye a bilingvis „Denzinger” (DH), amely a kezdetektől napjainkig gyűjti össze a hitvallásokat és a Tanítóhivatal megnyilatkozásait. Heinrich DENZINGER, *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*, hrsg. von Peter HÜNERMANN, Freiburg in Br.–Basel–Rom–Wien, Herder, 2008. Az 1991-es kiadás alapján készült egynyelvű változat: Heinrich DENZINGER, Peter HÜNERMANN, *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, szerk. BURGER Ferenc, Bányterenyé-Bp., Örökmécs – Szent István Társulat, 2004. A szimbólumokra, hitvallásokra vonatkozóan lásd: DH 1–76.

⁵ A 19. századi „Migne” az egyházatyák írásait igyekezett összegyűjteni. Nyugati sorozata, a *Patrologia Latina* 221 kötetet, keleti sorozata, a *Patrologia Graeca* 161 kötetet tesz ki. Vannak modern gyűjtemények is, mint a *Sources Chrétiennes* sorozat, amely jelenleg 518 kötetnél tart.

⁶ Vö. a II. Vatikáni Zsinat határozata a szent liturgiáról: *Sacrosanctum Concilium* 10. DH 4001–4048. Cit. 4010.

gati szerzetesség atyjaként Nursiai Szent Benedeket tiszteljük. *Regulájában* az „ora et labora” (imádkozzáll és dolgozzál) szellemében a Krisztust kereső, világtól elvonult közösség fontos szerephez jut, hiszen a (bencés) szerzetesek „monostorban laknak, rendszabály és apát vezetésével küzdenek.”⁷

A középkor

A szerzetesek, akik a szegénység, tisztaság és engedelmesség hármasságával kötelezték el magukat, hamarosan meghatározó szerepet tölthettek be a kereszténység történetében. A monasztikus életideál, amely a házasságnál tökéletesebb életállapotnak kezdett számítani, rendkívül népszerűvé vált, és nagyon sok követőre talált. A kialakuló szerzetesi közösségek Szent Benedek lelkiségének és a bencés kultúrának a terjesztői lettek. A monostorok könyvtáraiknak és iskoláiknak köszönhetően kulturális központokká váltak. Ne felejtjük, hogy a keresztény magyar állam kialakulásában is nagyon fontos szerepet tölthettek be. Majd idővel felléptek mások is, akik a keresztény ember istenkeresése számára, vagyis ugyanannak a célnak az elérésére más utat mutattak. Így hamarosan újabb szerzetesrendek alakultak, akik vagy a benedeki regulát követték, mint például Clairvaux-i Szent Bernát és a ciszterciek (1098), vagy egészen más alternatívát kínáltak. Voltak, amelyek a remeteéletet (a magyar alapítású pálosok, 1250), az aszkézist (karthauziak, 1084), a Mária-tiszteletet, illetve a szemlélődő imádságot (karmeliták, 12. sz. vége) vagy akár más utat (mint a lovagrendek) kezdték járni. Megjelentek a kolduló rendek is, amelyek az evangélium szegénységben való hirdetését (domonkosok, 1217) vagy a szegény és alázatos Krisztus követését (ferencesek, 1209) tűzték ki célul. Utóbbiak alapítója a középkor egyik legnagyobb hatású lelki mestere, Assisi Szent Ferenc volt, akinek a példájára nemcsak férfi, de női rend (második rend), sőt házások vagy más módon elkötelezettek számára világi rend (harmadrend) is létrejött. A kolduló rendek kolostorai révén a szerzetesség a monasztikus elvonultságból kilépve szilárd talajra lelt a városokban.

A középkorban terjedt el az ereklyék tisztelete, a zarándoklatok (például a Szent Jakab-út Santiago de Compostelába vagy a szentföldi utak), és emellett voltak olyan próbálkozások is, amelyek a szerzetesi kötelék nélkül szerették volna megtalálni a mennyországba vezető utat. A leghíresebb ilyen kezdeményezés a középkor végén a németalföldi „devotio moderna”, amely egy „új, eltérő és [az eddigi hagyománytól] különböző lelkiség”⁸ volt. Ebbe a körbe tartozik a Kempis Tamásnak tulajdonított *Krisztus követése*, amely a lelki irodalom egyik legfontosabb könyve lett.

---

⁷ NURSIAI SZENT BENEDEK, *Szent Benedek Regulája*, Pannonhalma, 2002, 1. 2.

⁸ Luigi MEZZADRI, *Storia della Chiesa tra Medioevo ed epoca moderna*, Vol. 1: *Dalla crisi della cristianità alle Riforme (1294–1492)*, Roma, 2001, 157.

A középkori eretnokségek (például a katharok, valdensek, albigensek, bogumilok) gyakran a lelki megújulás igényből táplálkoztak, sokszor figyelemre méltó gondolatokkal léptek fel, de általában nem bizonyultak tartós kezdeményezésnek.

Az újkor

A reformáció (1517) azonban a nyugati lelkiség története szempontjából nagyon fontos fordulópontot jelentett. Ezúttal – lelki megújulást sürgetve – egy olyan nagy hatású mozgalom indult el, amely a római iránytól eltérő dogmatikai alapokra épített, tartóssá téve így a szétszakitottságot. A reformációval összefüggésben katolikus szemszögből nézve nem beszélhetünk egyszerűen „ellenreformáció”-ról, hanem inkább „katolikus megújulás”-ról, mert nem egyszerűen egy reformációellenes magatartás, ellen-reformáció bontakozott ki a katolikus oldalon (bár természetesen ez is előfordult), hanem a reformációnak köszönhetően egy önálló megújulási folyamat indult el, amely gazdag gyümölcsöket hozott.

A trienti zsinat (Trento; Concilium Tridentinum, 1545–1563) adta meg azt a lökést az Egyháznak, amely elindította a megújulást. A „Tridentinum szelleme” meghatározta a következő századokra az Egyház útját. Olyan alapvető, jelentős döntések születtek, mint a Szentírás kánonjának meghatározása, a szentségtannal kapcsolatos dogmatikai és jogi kérdések tisztázása, de megemlíthetjük a püspökök helyben lakása (residentia) kötelezettségének előírását, amely a pasztoráció szempontjából igen fontos döntés volt, vagy a papság lelki és szellemi felkészültsége szempontjából fontos egyházmegyei papnevelő intézetek, azaz a szemináriumok felállítását is. A zsinatot követően olyan fontos iránymutatók jelentek meg, mint az egységes misekönyv (*Missale Romanum*), a rituálék, a zsolozsmáskönyv (*Breviarium Romanum*), a katekizmusok. A kor valóságos lelki felvirágzást hozott magával, amit jól jelez, hogy az újkor nagyon sok új szentet és új szerzetesrendet „termett.” A 16. században a spanyol, majd a következő évszázadban a francia iskola került előtérbe. A Szent Ignác-i lelkiség révén a kolostori elzártság helyett a keresztény ember világban való helyállása került előtérbe.

A modern kor

A modern kor legnagyobb kihívása minden bizonnyal a soha nem tapasztalt mértékű szekularizáció. A problémákra született néhány válasz, mint Bosco Szent Jánosé, aki a szaléziak megalapításával (1859) főleg a munkásifjúságnak szerette volna érthetővé tenni a keresztény üzenetet.

A II. Vatikáni Zsinatot (1962–1965) olyan mozgalmak készítették elő, mint a liturgikus mozgalom, amely az Istenhez fordulás kifejezőeszközének, a liturgiának megújítását és mélyebb megértését tűzte ki célul. A zsinatot követő megújulási folyamat (*Római Misekönyv*, rituálék, *Az Imaórák Liturgiája*, *Az Egyházi Törvénykönyv*, *A Katolikus Egyház Katekizmusa*) ma is folyik. Jelenleg is nagyon sok nagy múltú és

újabb lelkiségi irányzat van jelen a katolikus világban, amely igyekszik a saját hagyományait a mai kor igényeivel ötvözve utat mutatni az Istent kereső embernek. Az egyik figyelemre méltó közülük az ökumenikus Taizéi közösség (1940).

2. Néhány konkrét példa

A különböző katolikus lelkiségek jobb megértése érdekében kiemelünk néhány példát a lelkiségek „aranykorából”,⁹ az újkorból, továbbgondolásra serkentve, hiszen – Istennek hála – a katolikus lelkiséggel kapcsolatos forrásanyag és irodalom főként az adott lelkiségi irány követőinek köszönhetően folyamatosan bővülőben van, immár magyar nyelven is.¹⁰

A lelkiség történetét kutatva nagyon fontos forrásaink a szentek. A szentek tisztelete (nem pedig imádata, hiszen az Istent illeti), életpéldájuk mindig meghatározó volt a keresztények életére, hiszen azt sugallta (sugallja): ha nekik sikerült, a többieknek is sikerülhet. A keresztény hagyományban Jézus Anyja, Szűz Mária tisztelete mindig is az első helyet foglalta el a szentek sorában. A szentek tiszteletét nagyon jól szemléltetheti, ha megvizsgáljuk, egy adott korban mely neveket adták a szülők gyermekeiknek, hiszen a névválasztás egyúttal védőszentválasztást is jelent. Hasonlóan érdekes, ha megnézzük, hogy egy-egy közösség kinek a tiszteletére (és miért) szentelte templomát, kiknek tiszteletére szenteltek oltárokat, kiknek a képét festették meg a kultikus helyeken, kiknek állítottak szobrokat, kiknek az ereklyéit őrizték, milyen szertartásaik, imaszokásaik voltak, milyen lelki, ima- és énekeskönyveket használtak, illetve melyek voltak az adott korban egy meghatározott terület frekvenciált búcsújáráshelyei.

Nézzünk erre egy magyarországi példát: a 18. században újjáéledt, nemzetiségileg és kulturálisan is sokszínű Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye plébániatemplomait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az 1784-ben létező vagy legalább már megalapított 75 plébánián 14 plébániatemplomnak volt a védőszentje Szűz Mária (a 15. a Kalocsai Főszékesegyház, amely ekkor még nem volt plébániatemplom), 10 templomnak volt egy magyar szent a patrónusa (Szent István, Szent Imre, Szent László, Árpád-házi Szent Erzsébet), 8-nak valamely apostol (Szent Péter és Pál, Szent Simeon és Júda, Szent Fülöp és Jakab, Idősebb Jakab, Szent Bertalan). Mindemellett olyan templomtípusokat is találhatunk, mint a Szentháromság, Szent Anna, Szent Joachim, Keresztelő Szent János, Szent György, Szent Márton, Mindenszentek. Egy-egy plébániatemplom volt Szent Rozália és

---

⁹ SUDBRACK, *Spiritualität* (3. j.), 855.

¹⁰ A Szegedi Hittudományi Főiskolán egy, 2005-ben a tanító rendek nevelési elveit tárgyaló szeminárium okán összegyűjtöttem a nagy egyetemi könyvtárakhoz képest szerényebb állománnyal rendelkező főiskolai könyvtárban azoknak a köteteknek a bibliográfiai adatait, amelyek a tanító rendekkel foglalkoznak. A jegyzék akkor 7 oldalt tett ki.

Avilai Szent Teréz tiszteletére szentelve.¹¹ A Főegyházmegye ekkor legfontosabb búcsújáráshelye a hajósi plébániatemplomban lévő csodás Szűz Mária-szobor volt,¹² amelyet a németajkú telepések hoztak magukkal, bár a templomnak magának Szent Imre volt a patrónusa, mivel ő volt az építtető, gróf Csáky Imre bíboros érsek védőszentje.

Egy-egy lelkiiségi irány, jámborsági gyakorlat vagy éppen egy-egy szent tiszteletének leghatékonyabb elterjesztői kétségtelenül a szerzetesrendek voltak. Éppen ezért fontos szempont lehet, ha megvizsgáljuk, hogy hol, milyen szerzetesi közösség mennyire terjedt el, vagy kikhez juthatott el az üzenetük. Egy-egy szerzetesrend karizmájának a megértéséhez mindenekelőtt az alapító személyét, élettörténetét, írásait kell megvizsgálunk, valamint azokat a kiemelkedő alakokat, rendi szenteket, akik a szerzetesi közösségek fejlődése szempontjából fontosak voltak.

A szerzetesrendek megújítása: a spanyol misztika

Az újkor a rendek megújítási hullámát indította el. A benedeki lelkiiség újabb hajtása a trappisták (1644). A rendet Armand de Rancé ciszterci apát alapította, megszigorítva a rendi szabályzatot. Lelkiiségtörténeti szempontból rendkívül érdekes még a 16. századi spanyol hatás.

Keresztes Szent János (1542–1591), valamint Avilai Nagy Szent Teréz (1515–1582) a spanyol misztika legnagyobb alakjai. Mindketten a karmelita rend tagjai voltak, sok ellenállást kiváltó (János börtönbe is került) újító tevékenységük nyomán jöttek létre a sarutlan karmelita kolostorok. Keresztes Szent János elmékedései, versei, a „lélek sötét éjszakájáról”, a belső szabadságról írt gondolatai nemcsak a lelki, de a profán irodalom jeles alkotásai is.¹³ Avilai Szent Teréz egyik leghíresebb műve, *A belső várkastély* az emberi lelket egy várkastélyhoz hasonlítja, amelynek hét, több részből álló lakása van. Így vezet keresztül az ember lelki életének, lelki fejlődésének különböző szakaszain, megjegyezve, hogy „örömötökre fog szolgálni, ha élvezhetitek ennek a ti belső várkastélyotoknak szépségeit.”¹⁴

A Szent Ignác-i lelkiiség

A 16. századi spanyol hatást vizsgálva nemcsak a rendmegújítókat, de a rendalapítókat is meg kell említenünk. A kor legjelentősebb alapítása kétségtelenül a Jézus

¹¹ TÓTH Tamás, *La rinascita della Chiesa d'Ungheria dopo la conquista turca nell'attività di Gábor Patachich e di Ádám Patachich, Arcivescovi di Kalocsa-Bács (1733–1784)*, Roma, 2006, 44sk.

¹² *Uo.*, 35.

¹³ Isten Szolgája, II. János Pál pápa (1978–2005) is az ő munkásságából írta doktori disszertációját. Magyar nyelven: II. JÁNOS PÁL, *A hit Keresztes Szent János szerint*, Bp., Szent István Társulat, 1991.

¹⁴ AVILAI SZENT TERÉZ, *A tökéletesség útja és a belső várkastély*, Győr, Karmelita Rendház, 1996 (Jézusról nevezett Szent Terézia Összes művei, 1), 480.

Társasága, amely per definitionem nem tanító rend, bár gyakran – helytelenül – azok közé sorolják, hiszen az oktatás-nevelés kezdettől fogva komoly szerepet játszott a Társaság életében. A jezsuita rendet a baszk származású Loyolai Szent Ignác alapította. Sokan Ignácban a katonás (ön)fegyelem megtettesítőjét látják, rendjében pedig egyfajta mindenre elszánt katonaságot. Tény, hogy a fiatal Iñigo katona volt, s egy csatában – pünkösdhétfőn – kapott sebesülése indította el a megtérés útján:¹⁵ lábadozása alatt jobb híján jámbor könyveket olvasott. Megtérése után jó darabig vezeklő, aszkéta életet élt, mielőtt tanulni ment, majd megalapította a Jézus Társaságát. Életútja rendkívül érdekes, azonban abban, hogy róla eléggé egyoldalú kép alakult ki, minden bizonnyal a jezsuiták ellenfeleinek is komoly része lehetett. A protestánsok számára ők ugyanis az első számú közellenség voltak, szervezetségük, módszereik és képzettségük miatt. A protestáns Erdélyből 1653-ban hosszú időre törvényileg is kitiltották őket.¹⁶

A rendalapítóról alkotott esetlegesen negatív kép azonban megváltozik, ha megvizsgáljuk írásait. Szent Ignác lelki naplójából, visszaemlékezéseiből, leveleiből, a *Konstitúció*ból és mindenekelőtt lelkigyakorlatos könyvéből, amely a „Szent Ignác-i lelkiség” alapja, egy misztikus képe bontakozik ki. A *Lelkigyakorlatok* az ún. 30 napos lelkigyakorlat vezérkönyve. „Principium et Fundamentum”-a (Vezérelv és Alapigazság)¹⁷ határozza meg az ember helyét és célját a világban: „Az ember arra van teremtve, hogy Istent, a mi Urunkat dicsérje, tisztelje és szolgáljon neki, és ezáltal a lelkét üdvözítse.”¹⁸ Hozzátevé, hogy a választáshoz szükséges közömbössé (indifferentia) tennünk magunkat, a szónak a szabadság értelmében: „Úgyannyira, hogy a magunk részéről ne akarjuk inkább az egészséget, mint a betegséget, a gazdagságot, mint a szegénységet, a tiszteletet, mint a gyalázatot, a hosszú életet, mint a rövidet, és következetesen így minden másban; egyedül azt kívánva és választva, ami jobban elvezet bennünket a célba, amire teremtve vagyunk.”¹⁹ Ebben a kontextusban kell értelmezni az „ad maiorem Dei gloriam” (mindent Isten nagyobb dicsőségére) jezsuita jelmondatot is.

A jezsuiták, akik a pápának tett engedelmisségi ígéretükkel egy negyedik fogadalmat is tettek, az apostolátus útját választották. A lelkigyakorlatok, a missziók „specialistáivá” váltak az idők folyamán, és már a rendalapító életében fontos szerepet kaptak a Társaságban az iskolák, mivel a jezsuiták rájöttek, hogy a nevelés az egyik legjobb eszköz a katolikus hit továbbadására, valamint a képzettség az egyik

¹⁵ Hugo RAHNER, *Loyolai Szent Ignác* = LOYOLAI SZENT IGNÁC, *Lelkigyakorlatok*, Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, 1994, 19–60.

¹⁶ HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, 1973² (*Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae*, 1), 288.

¹⁷ LOYOLAI SZENT IGNÁC, *Lelkigyakorlatok* (15. j.), 72–74.

¹⁸ Uo., 72.

¹⁹ Uo., 73sk.

legjobb védelem a tévitanítás ellen. Szent Ignác nevéhez fűződik két római intézet, a Collegium Romanum (1551) és a Collegium Germanicum (1552) alapítása is. Előbbi a mai Pápai Gergely Egyetem (Gregoriana), utóbbi pedig a Pápai Német–Magyar Kollégium (Pontificium Collegium Germanicum et Hungaricum) elődje.²⁰ Ez utóbbi jezsuita vezetésű intézet hatását jól szemlélteti, hogy 1552 és 1782 között a Magyar Királyság területéről 610 papnövendék tanult ebben az intézetben, közülük 64 (10,5%) kapott később megyéspüspöki kinevezést.²¹ A török utáni vallási és kulturális újjászületés korában ennél még nagyobb volt a számuk: a 18. században az egykori alumnus római katolikus megyéspüspökök aránya 46% volt az 1700 előtt alapított egyházmegyékben és 60% az újabbakban.²² A rend Magyarországon is rövid idő alatt elterjedt, számos papnevelő intézetet, kollégiumot, nyomdát működtetett, sőt még egyetemi kart is vezettek. Így az általuk közvetített lelkiség nagyon sok helyre jutott el. A jezsuita rend a mai napig a legnagyobb létszámú szerzetesrend, tagjainak száma jelenleg mintegy 20 000.

Érdekes kezdeményezés Ward Máriáé (Mary Ward), akinek leányai, az Angolkisasszonyok (1609) hazánkban is főleg iskoláikról híresek, de ők sem tanító rend, mivel a Szent Ignác-i lelkiség útján akartak haladni. Sok ellenállást kellett leküzdeniük, főleg azért, mert a Szent Ignác nyomdokain haladó, de női apostolátus létjogosultságát a korabeli társadalomban erősen megkérdőjelezték.²³ A rend fejlődésének rögzös útját jól mutatja, hogy csak 2003-ban vehették fel a jezsuiták nevére emlékeztető *Congregatio Jesu* elnevezést.

A tanító rendek

Voltak más karizmával működő szerzetesrendek is. Az újkori alapítású szerzetesrendek között a legnépesebb csoport az ún. tanító rendeké, amelyek karizmájuknak az alapító szándéka szerint a tanítást-nevelést tekintették. A hármass szerzetesi fogadalomhoz gyakran negyedik fogadalomként a tanítást is hozzávették. Ilyen fogadalmat tettek a Magyarországon is gyorsan népszerűvé lett piaristák.

²⁰ A Collegium Hungaricum egy egykori germanikus alumnus, Szántó (Arator) István (1541–1612) jezsuita szerzetes kezdeményezésére jött létre 1579-ben, majd egy év múlva XIII. Gergely pápa egyesítette a két intézményt, létrehozva a mai Germanicum–Hungaricumot.

²¹ VÉGHSEŐ Tamás, „*Catholicæ reformare*” – *Ágoston Benkovich O.S.P.P.E. missionario apostolico, vescovo di Várad (1631–1702)*, Bp.–Roma, 2007 (Bibliotheca Historiæ Ecclesiasticæ Universitatis Catholice de Petro Pázmány Nuncupatæ, Ser. 1., Collectanea Vaticana Hungariæ, Classis 2), 379.

²² TÓTH Tamás, *Az ifjú Patachich Ádám – út a püspöki székhöz (1716–1759) = Patachich Ádám érsek emléke – Zajezdai báró Patachich Ádám, kalocsai érsek (1776–1784) halálának 220. évfordulója alkalmából rendezett konferencia és kiállítás emlékkönyve*, szerk. LAKATOS Adél, Kalocsa, 2005 (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai, 4), 18sk.

²³ Luigi MEZZADRI, *Storia della Chiesa tra Medioevo ed epoca moderna*, Vol. 3: *Il grande disciplinamento (1563–1648)*, Roma, 2001, 139–146.

A piaristák talán a legjelentősebb olyan tanító rend, amelynek voltak és vannak magyar vonatkozásai. A szintén 16. századi és szintén spanyol származású, kiváló képességekkel rendelkező Kalazanci Szent József 1592-ben érkezett Rómába, talán egy nagyobb egyházi javadalom reményében.²⁴ Itt szembesült a nyomorgó tömegek életkörülményével, kényszerű műveletlenségével. 1597-ben nyitotta meg az első „Scholae Piae”-t, kegyes iskolát. Forradalmian új ötletként ingyen tanította a gyermekeket. Ebből alakult ki aztán a rend, amelyet 1617-ben ismert el V. Pál pápa. Az első piaristák már 1642-ben megjelentek az akkor Magyarországhoz tartozó Podolinban. Két iskolájuk (Budapest és Kecskemét) a kommunizmus alatt is működhetett.

Diákjaik, öregdiákjaik, tanáraik tudományos és irodalmi munkássága révén széles körben terjedt el a lelkiségük. Jelenits István szerint „a piarista rend sajátos lelkisége egy olyan természetfölötti érzék kialakítása és elmélyítése, amely a legközönségesebb dolgokban is meglátja Istent, s az oktatás és nevelés hétköznapi erőfeszítései közt is az ő közelében tudja magát, anélkül is, hogy nevét említene.”²⁵ Majd piarista tanárként mi mást tehetne még hozzá, mint hogy: „A piarista lelkiségről leghitelesebben öregdiákok vallanak.”²⁶

Az újkorban több olyan szerzetesrend alakult, amely a tanítást-nevelést tűzte ki célul. A 17. század főként a francia hatásnak kedvezett. A teljesség igénye nélkül megemlíthetjük Fourier Szent Péter (†1640) és Le Clerc Boldog Alix (†1622) kezdeményezését, az ágostonos regulát követő Miasszonyunk (Notre Dame) Női Kanonokrendet (1597). Ennek a lelki iránynak a követője a Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Iskolanővérek Társulata (1860) vagy – Karolina Gerhardinger, azaz Boldog Terézia anya alapításán (1833) keresztül – a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővérek Kongregációja (szegedi iskolanővérek, 1858) is. Az egy időben nálunk is elterjedt Keresztény Iskolatestvéreket De la Salle Szent János alapította (1680).

Más szerzetesrendtípusok

A szintén francia Szalézi Szent Ferenc genfi püspök, lelkipásztor, misztikus és lelki író iránymutatásait követve alakultak meg a vizitációs nővérek (1610).²⁷ Első vezetőjük Chantal Szent Franciska lett. Vizitációs nővér volt Alacoque Szent Margit, akinek magánkinyilatkoztatásai megalapozták az újkor egyik legfontosabb kultuszát, a Jézus Szíve-tiszteletet.

A kissé naiv filmből²⁸ jól ismert, firenzei Néri Szent Fülöp Róma második apostola lett. A fülöpi Krisztus-centrikus, vidám spiritualitás, a „ki mást akarhatnál, mint

²⁴ BORIÁN Tibor, KOLTAI András, LEGEZA László, *Piaristák*, Bp., 2007, 5–10.

²⁵ JELENITS, *Piarista lelkiség* (2. j.), 227.

²⁶ *Uo.*, 229.

²⁷ MEZZADRI, *Storia della Chiesa* (23. j.), 235–242.

²⁸ *Legyetek jók, ha tudtok*, rend. Luigi MAGNI, 1993.

Krisztust,²⁹ sokakat vonzott. Az általa alapított Oratórium Kongregációja (1575) olyan papi társaság lett, amelyben az oratoriánusok különös fogadalom letétele nélkül kötelezték el magukat a gyermekek, a szenvedők és betegek mellett. A lelkiséget a 17. században Pierre de Bérulle bíboros terjesztette el francia földön, jót téve ezzel a francia papi lelkiiség fejlődésének.³⁰ Ezen a téren fontos szerepe volt a Jean-Jacques Olier által alapított szulpiciánusoknak is, akik nevüket a párizsi Saint-Sulpice templomról kapták, ahol 1642-től működik a papnevelő intézetük. Főként francia nyelvterületen terjedtek el, több szemináriumot működtettek és működtetnek ma is. A papi lelkiiség nagy alakja Bérulle kortársa, Páli Szent Vince is, aki a Misszióistársaságot (lazaristák, 1626) alapította meg. Szent Vince számára „a papnak csak egyetlen gondolata lehet, a lelkek üdvössége.”³¹ Marillac Szent Lujzával együtt alapította meg a betegápolással foglalkozó Szeretet Leányai Társulatát (vincések, illetve irgalmasok, 1633). A betegekkel, elesettekkel való irgalmas szeretet egy életen keresztül felvállalásának egy másik példája az Irgalmasrend (1572), Istenes Szent János (1495–1550) alapítása.³²

Lelkiségi-teológiai mozgalmak: a kvietizmus és a janzenizmus

Hosszasan folytathatnánk még a szerzetesrendek említését. Meg kell azonban két olyan mozgalommal is ismerkednünk, amelyek nem elsősorban a szerzetesrendekhez kapcsolódnak, és fontosak a kor lelkiiség-története szempontjából.

A janzenizmus a 17–18. században élte virágkorát.³³ Az emberi szabadság és az isteni mindenhatóság kérdése foglalkoztatta Michel de Bay leuveni teológust és társait. 1640-ben posztumusz jelent meg Leuvenben Cornelius Jansen műve, az *Augustinus*, amely Szent Ágoston tanait elemezte. A nyomában kibontakozó mozgalom az emberi szabadságot kérdőjelezte meg, mondván, hogy a romlott emberi természet képtelen a jóra, és a kegyelemnek sem tud ellenállni. A nemcsak saját teológiai, de lelki-ségi karakterrel is bíró áramlat tanait főként a franciaországi Port-Royal ciszterci apátság tette magáévá. Angélique Arnauld apátnő és lelkivezetőjük, de Saint-Cyran abbé (Jean Duvergier de Hauranne) janzenista szellemben reformálták meg a monostort, amely a mozgalom szellemi központjává vált. Több püspök szimpatizált velük, illetve olyan személyiségek csatlakoztak a mozgalomhoz, mint a természettudós Blaise Pascal, aki több könyvet is írt janzenista szellemben.³⁴ X. Ince pápa öt tétel-

²⁹ MEZZADRI, *Storia della Chiesa* (23. j.), 118–122. I. h.:121.

³⁰ *Uo.*, 242–249.

³¹ *Uo.*, 257–259. I. h.: 258.

³² SZÁNTÓ Konrád, *Egyháztörténelem*, Bp., Jel, 2004³, 170.

³³ Françoise HILDESHEIMER, *Jansenismus = Lexikon der Kirchengeschichte*, red. Bruno STEIMER, Freiburg, Vol. 1, Basel–Wien, 2001, 691–696.

³⁴ *Lettres provinciales – Vidéki levelek*, Bp., Palatinus, 2002; *Pensées – Gondolatok*, Szeged, Lazi, 1996.

ket ítélte el (*Cum occasione*, 1653),³⁵ amelyet több elítélés is követetett. Később Pasquier Quesnel kapcsolódott be a vitába. XIV. Lajos és környezete szintén veszélyesnek ítélte a működésüket, olyannyira, hogy egy történet szerint a király szívésebben látott egy ateistát testvére kíséretében, mint egy janzenistát.³⁶ 1705-ben XI. Kelemen végleg lezárta a vitát, és elítélte a tanokat a *Vineam Domini Sabaoth*,³⁷ majd 1713-ban Quesnel 101 tételét az *Unigenitus Dei Filius*³⁸ bullával. 1710-ben királyi parancsra földig rombolták a Port-Royal monostort.

A másik fontos mozgalom a kvietizmus. A kifejezés a latin *quies* „nyugalom” szóból ered. Az irányzat főleg spanyol, itáliai és francia területen terjedt el. A 17. század második felében egy fiatal spanyol érkezett Rómába, Miguel de Molinos, aki hamarosan egy tanítványi kört gyűjtött maga köré.³⁹ Több mint 12 000 fennmaradt levele is kiterjedt kapcsolatairól tanúskodik, sok konvent, szerzetesi közösség került a hatása alá. Híres műve a *Guía espiritual* (1675). Egyik tisztelője XI. Ince néven pápa lett, ami Molinos számára a bíborosi kalap lehetőségével kecsgetett. Rövidesen azonban világossá váltak tévedései is. 1687-ben a *Caelestis Pastor*⁴⁰ bulla 68 tévedését ítélte el. A szerzőt magát életfogytiglani börtönre ítélték. Legfőbb tévedése az volt, hogy a kegyelem erejének a hangsúlyozásával az ember szabadságát vonta kétségbe, amiből a kvietisták számára passzivitás következett. A passzivitásból pedig sok jámborsági gyakorlat relativizálódása és elhanyagolása, sőt annak a felismerése, hogy a bűnnek való ellenállás Isten akaratával való ellenszegülés. Molinos ugyanis elfeledkezett arról, hogy a lelki élet útja hosszú és fáradtságos, része az aszkézis is. Franciaországban egy gazdag özvegynek, Jeanne Guyonnak és François de Salignac de la Mothe-Fénelon érseknek köszönhetően terjedtek el és fejlődtek tovább a tanok. Komoly ellentétbe kerültek a gallikanizmus egyik fő képviselőjével, a király fontos tanácsadójával, Jacques-Bénigne Bossuet (†1704) bíborossal, akinek köszönhetően XII. Ince 1699-ben elítélte a tévtanítást. Ezzel a francia misztikus irodalom egészen a 19. századig Csipkerózsika-álomba merült.⁴¹

³⁵ DH (4. j.), 2001–2007.

³⁶ *Saint-Simon herceg Emlékiratai*, Bp., Európa, 1987, 249.

³⁷ DH 2390.

³⁸ DH 2400–2502.

³⁹ Giacomo MARTINA, *Storia della Chiesa da Lutero ai nostri giorni*, Vol. 2: *L'età dell'assolutismo*, Brescia (2001) 2002, 239–245.

⁴⁰ DH 2201–2269.

⁴¹ ADRIÁNYI Gábor, *Az egyháztörténet kézikönyve*, München, 1975 (*Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae*, 4), 214.

*Protestáns imádságtörténeti mozzanatok**Buzgó könyörgések, áhitatos imádságok**

A zömök, vaskos „öreg debreceni”¹ néven ismeretes 12° formátumú énekeskönyv tartalma állandó volt 1723–1817 között, szerkezete, sorrendje, énekanyaga semmit nem változott. A végén a „Buzgó könyörgések” is változatlanok. A 150 genfi zsoltárnak legalább két tucat kis formátumú (18° és 24°) kiadása jelent meg a 18. század folyamán iskolások, elsősorban konfirmáló fiatalok számára, főként Debrecenben. A hozzájuk csatolt öt imádság azonos az énekeskönyvben lévőkkel, ezek is mindvégig változatlanok.² Az imádságok gyökerei, mint ahogyan az énekeké is, sokkal mélyebbre hatolnak, mint amennyire mi manapság átláthatjuk. Koruk gyakran tekintélyes, keletkezésük, liturgikus alkalmazásuk kezdete és szövegtörténetük legtöbb részlete teljesen ismeretlen. Kevés kutatási eredménnyel kecsegtet a zezugos összefüggések földerítése. Örvendetes minden csekélyke adalék, de el nem kápráztathat, hiszen a liturgikus használat során mindenféle jelöletlen változtatások és hivatkozás nélküli átvételek sora történt meg, a bibliai toposzok különféle összefüggésekben bukkannak elő. Talányként ötlük föl az is, hogy ha nem teljes véletlenszerűség, akkor vajon milyen rend érvényesül bennük? A kapcsolódások dokumentálása, pontos szövegtörténetének tisztázása századokkal később szinte lehetetlen.

Incze Gábor (1898–1966)³ – először a hazai protestáns teológia történetében – az önállóan megjelent imádságoskönyveket tekintette át. Fontos újabb résztanulmányok⁴

* Készült az OTKA TS 049863 pályázat támogatásával.

¹ A fogalom értelmezését lásd FEKETE Csaba, *Öreg debreceni...*, Magyar Egyházzene, XII, 2004/2005, 181–186.

² Ezek 18° és 24° formátumúak voltak.

³ INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Theológiai Szemle, 1931, 37–229. Önállóan: Debrecen, 1931 (Theológiai tanulmányok, 17).

⁴ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” – Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., 1998 (Irodalomtudomány és kritika), 150–183. Lásd még az újabbak közül: CSORBA Dávid, *A kegyes élet teológiai érvrendszere id. Köleséri Sámuel életművében*, Theológiai Szemle, 2002, 89–90; UŐ, *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza*, Studia Litteraria, 2003; UŐ, *Idősebb Köleséri Sámuel (1634–1683) életművének pszichológiai vetülete*, Protestáns Szemle, 2002/4; DIENES Dénes, „Melyeket az én Uram Jézus Krisztustól tanultam...” – A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon, Sárospatak, 2002 (A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai, 5); FAZAKAS Gergely Tamás, *Panasz és vizsgálás Kemény János Gilead balsamumában (A 17. századi magyar imádságirodalom néhány műfaji jellegű kérdése)*, Könyv és Könyvtár, XXVI, 2004, 42–44; UŐ, „El-távozott a 'mi Magyar Izraélünkül a' dicsőség” – Köleséri Sámuel panasz-imádságai 1666-ból, Könyv és Könyvtár, XXVII, 2005, 65–124; GYULAI Éva, „Hajtsd le, Uram, füleidet...” – Két 17. századi könyörgés, Egyháztörténeti Szemle, 2006, 58–87; SZABÓ Csaba, *Árva Zay Anna „Nyomoruság oskolója” című ima- és énekeskönyve (1721)*, Szeged, 1994; SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma* = A Ráday Gyűjtemény évkönyve, X, 2002, 81–103.

mellett eddig ezt nem követte folytatásul a prédikációhoz és egyéb művekhez csatolt imádságok feltérképezése, nem szólva a szerteszét szóródott másolatokról, a kéziratos többszörözésről. Következésképpen a 19. század óta elodázódott a tipologizálás; nem bontakozhatott ki a műfaji jellegzetességeket, különösen a liturgikus használatot (úzust) és a lelkiséget is felölelő és kellően részletező magyar protestáns euchologia, amely a leíró (deskriptív) áttekintés mellett értékelő (axiomatikus) megközelítést vállalhatott volna. Ezt a helyzetet súlyosbítja, hogy az első református bevezető kompendium (Csiky Lajosé)⁵ keletkezése idején a sajátos és az akkorra már teljesen elfeledett magyar protestáns szertartási örökség iránt még nem mutatkozott semmi érdeklődés. Alább erre is vissza kell térnem néhány megjegyzés erejéig a liturgikus imádságokhoz kapcsolódva.

Itt ennek a területnek egy szeletét jellemzem, a 17–18. századi énekeskönyvek egyes típusaihoz, a gyülekezeti és/vagy magános (családi) áhítathoz, szertartáshoz vezető szálak közül néhányat. A további leszűkítést szolgálja egy kérdés.

Tótfalusi imádságának kapcsolódása

Önálló kezdeményezése volt-e Tótfalusi Kis Miklósnak, éspedig láthatóan nem *fuga vacui* gyanánt, hogy imádságot is függesztett az *Aranyas Biblia*⁶ végére, az errata elé?⁷ Ugyanezt – egy alkalmi toldalék és a titulus elhagyásával – megtette a *Kis zsol-tárban* is (Amsterdam, 1686).⁸ (A ¶ bekezdésjel előtti szám azt mutatja, hogy az imádság hány szakaszra bomlik.) *Mentségének*⁹ egy rövidke és önmagában nem teljesen világos szakasza egyrészt elismeri az imádságok énekeskönyvhöz való csatolásának közönséges igényét, másrészt ezzel olyasmit sugall, hogy tekintélyes és közismert liturgikus alkotóelemről van szó.

Ennek valóban így kellett lennie. Az alábbiak erre világítanak rá.

Kapcsolódás és lelkiség miatt jellemző Tótfalusi eljárása. Jóllehet vélhetnők magától értetődőnek, hogy ő maga írt a munkája végére illő alkalmi imádságot, hisz az alább majd idézett soraiban utal is saját szerzésű imádságaira. Ezzel az egy meghagyott imádsággal távolról sem így történt. Nem saját magáét, hanem

⁵ CSIKY Lajos, *Imádságtan (Euchetika) a protestáns lelkési kar, de különösen a hittanhallgatók számára*, Debrecen, 1886, VIII, 159 p.

⁶ RMK I 1324. Betűhív rekonstrukciója: Bp., Európa, 1991. Kner nyomda, kísérő tanulmány TARNÓC Márton és HAIMAN György. Összehasonlítottam a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár egy ép és egy csonka példányával.

⁷ Ddd¹⁰ = 1195–1196. A füzet 12. levele üresen maradt, tehát az imádság nélkül a 10. levélen az errata elfért volna, a + egy levélre így sem nyomtatott például még egy imádságot.

⁸ RMK I 1346. Y^{5a}–Y^{6b} címe: *Imadsag*. (10 ¶)

⁹ RMK I 1528.

egy korabeli szertartásban is állandóan használt, jóval korábbi időből való imádságot választott kiadásához, illetve hagyott meg, mert tudatában volt annak, hogy ezt széles körben ismerték, alkalmazták; évtizedekkel korábban beleilleszkedett a magyar protestáns örökségbe, vélhetően a reformáció századában született, talán középkori előzményeken alapult, és Tótfalusi *Aranyas Bibliájának* megjelenése után még másfél évszázadig megmaradt általános használatban – többek között – az énekeskönyvek révén. Ezt az egyetlen imádságot csatolta mindkét kiadványához.

Tekintsünk vissza és lássuk meg, hogy a 17. századi protestáns énekeskönyvnek miként része ez az imádság, és miként kapcsolódott más kegyességi könyvtípusokhoz. Benne van egy szertartási segédletként megjelent aprónyomtatványban. Ez a *Liturgia Claudiopolitana*,¹⁰ ahol is a napi könyörgésekre szánt hat imádság között az első, reggeli szertartásra való. Nincs címe. Lényegében azonos a Tótfalusi által közölt imádsággal; nemcsak felépítését és tartalmát illetően, hanem a legtöbb szövegrész szó szerinti egyezését értve. Szintén elég sűrűn bukkanunk szövegbeli eltérésekre, helyenként egyetlen vagy néhány szó elhagyására vagy beszúrására, másutt a mondatrend módosítására. Egyes rövid szakaszok vagy csak a Bibliához nyomtatott, vagy csak az agenda változatában találhatóak. Tótfalusinál tíz szakaszra tagolódik az imádság, miként néhány alább megemlített énekeskönyvben. Szemléletesek a *Liturgia Claudiopolitana* és az *Aranyas Biblia* szövegeltérései, a szövegtörténet és liturgikus használat szempontjából megfoghatóbbak, mint az énekeskönyvek. Alább következnek az eltérések. Néhányszor aláhúzással is felhívom a figyelmet a – nyilván liturgikus használat folyamán keletkezett – lényegesebb változtatásokra. Nem a teljes imádságot idézem, csak az eltérő részleteket.

Közlésem nem lehet nyelvészeti igényű. Le kell mondanom a betű (betűalak) szerinti idézetekről. Pótlom a hosszú magánhangzókat és a kiejtés szerint írt szóalakokat, többnyire nem tartom meg a hosszú helyett rövid magánhangzós írásmódot, mert ez ma helyesírási hiba. Az átírásban is törekszem azonban az eredeti kiejtés és szóalak megőrzésére, sem központozást, sem helyesírást tekintve nem írom át az imádságok szövegét mai szokásunk szerint. A további kutatásban is tisztáznunk kell ezt a szempontot, mert az azonosítást az átírás sokszor gátolja.

¹⁰ RMK I 1588. Vö. *Liturgia Claudiopolitana – A református istentiszteletek rendje Kolozsvárott 1670 táján*, s. a. r., szerk., jegyz. és kísérő tanulmány FEKETE Csaba, Debrecen, 2005 (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének kiadványai, 1 és Acta Patakina XVIII. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár, Kiadványok, 9).

<i>Liturgia Claudiopolitana (1670 körül)</i> Reggeli Imádság.	<i>Aranyas Biblia (1685)</i> <i>Háladás az elvött jókért</i> <i>és könyörgés az elveendőkért.</i>
...hálákat adunk...	...nagy halakat adunk, Szent Fiadnak az Úr Jézus Krisztusnak nevében...
...öröktől fogva kegyelmedből	...örök időknél előtte az életre Krisztus
Krisztus Jézusban az életre választottál...	Jézusban kegyelemből választottál...
...Fiad által...	...Fiadnak általa...
...fiaddá s' leányiddá... Lelked által...	...fiaddá... Lelkeddel...
...derekas veszedelemtől...	...veszedelmektől...
Ez el-múlt étszakának setétségéből ez máj napnak világosságára, életben, egészségben által hoztál, és szent szolgálatra méltóztattál.	[hiányzik]
[hiányzik]	...Szent Léleknek vezérléséből...
...egész életünk-béli álnokságinkat, tévelygésinket, hitetlenességinket, és egyéb gonosz cselekedetinket <i>sok rendbéli fogyatkozásinkal és nemzetséges vétkeinkel egyetemben</i> ...	...egész életünkben való álnokságinkat, tévelygésinket, hitetlenességinket, és minden egyéb gonosz tselekedetinket kegyelmességéből...
...Reánk fel-virrasztott...	...reánk kiárasztott...
...bűneinkből ki-feselvén...	...térhessünk...
...Keresd fel Uram Isten a' tévelygésben forgó választottidat, és a' te Anyaszent-egyháznak társaságában hozd bé; A' Sátán kísértetiben forgókat gyámolítsad, az megszorodott szíveket vigasztald, az özvegyeknek árváknak, jövevényeknek, méltatlan rabságot szenvedőknek, és minden ínségben forgóknak óhajtásokat hallgasd és alkalmatos időben kívánságoknak felelj meg.	[hiányzik]

Liturgia Claudiopolitana (1670 körül)
Reggeli Imádság.

Aranyas Biblia (1685)
Háladás az elvött jókért
és könyörgés az elvejedőkért.

Oltalmaz-meg Uram Isten, szomszédságinkban lévő Keresztyén feleinkkel egyetemben, minden lelki és testi veszedelmektől, kiváltképpen az ördögtől, annak álnokságától, csalárdságától, hamis tudományától, veszedelmes késértetektől, ártalmas tagjaitól, veszedelmes hadaktól, háborúságtól, raboltatástól, tüztől, éhségtől, drágaságtól, veszedelmes betegségektől, hirtelen haláltól, nemzetünket fogyató s' pusztító mirigyektől, és mindenféle kártévő veszedelmes égi háboruktól, szélvészeketől, ragyáktól, ártalmas kártévő hidegektől, mennyűtő kövektől, veszedelmes árvizektől, etc. bűnben való eséstől, gonosz hirtül-névtől, gyalázattal, gonosz lelki-ismérettől, kétségben való eséstől és kárhozattól.

Oltalmaz-meg Uram Isten, szomszédságinkban lévő Keresztyén országokkal, tartományokkal, városokkal, falukkal, és azokban lévő híveiddel és szolgálóiddal egyetemben, minket is városunkkal, Ekklesiánkkal és házunk-népével egyetemben minden lelki és testi veszedelmektől, kiváltképpen az ördögtől, annak álnokságától, tsalárdságától, hamis tudományától, veszedelmes kísértetítől, ártalmas tagaitól, veszedelmes hadaktól, háborúságtól, rablástól, dúlástól, tüztől, éhségtől, drágaságtól, veszedelmes betegségektől, hirtelen való haláltól, égi háboruktól, veszedelmektől, ragyáktól, kőesőktől, mennyűtő kövektől, veszedelmes árvizektől, bűnbe való eséstől, gonosz lelki-esmérettől, kétségbe való eséstől és kárhozattól.

Oltalmaz-meg Uram Isten mind most mind ennek utána való üdőkben egymás között való meg-hasonlástul, párt-ütéstül, idegen népeknek meszsze földrül reánk jöveletektül, közel valóknak bé-ütésektül, kártételektül és fegyverektül.

[hiányzik]

...nem csak az idegenek; hanem az minnen feleink-is rajtunk kéméltetlenül cselekedtenek hogy a' kegyetlenek rajtunk vött győzedelmekért a' te nagy neved ne szidalmaztassék.

...az idegenek rajtunk kíméltetlenül cselekedtenek: hogy az idegen népektől, az ő mi rajtunk vött győzedelmekért a' te nagy neved ne szidalmaztassék.

...siralmas és nyomorúságos... gyenge békességünknek erősgetésével, és egyéb lelki-testi jó teteményidnek rajtunk naponkint való meg-újításával.

...siralmas és rabságos...
...békességgeddel.

...minden helyeken a' te szerelmes Fiadnak vérével keresett örökségedet és Anyaszent-edgyházadat, ...egyéb helyeken-is, minden reánk fenekedő, és romlásunkra gonosz tanácsot forraló s' practicáló kegyetlenek ellen.

...minden nemzetségeken, e' mienkben is, a' te szerelmes Fiadnak vérével megváltott kitsiny seregedet, ...Assiriában, Káldeában, Sidó ország-ban, és egyéb helyekben minden kegyetlenek ellen.

Liturgia Claudiopolitana (1670 körül)
Reggeli Imádság.

Maradj-meg kegyelmes Istenünk ez máj napon-is mi velünk, és ezt minékünk tegyed egészségessé, békességessé, hogy keresztyéni hivatalunkban illendő szorgalmatossággal és hasznos elő-menetellel el-járhassunk.

Aranyas Biblia (1685)
Háladás az elvött jókért
és könyörgés az elvejedőkért.

Az alkalmazossághoz képest hozzá adhatni.

A. Adj azért Uram Isten az AntiKrisztuson győzedelmet, mert minékünk annyi erőnk nincsen, hogy ő ellene állhatnánk, hanem csak te reád néznek a' mi szemeink.

Reggel.

B. Úr Isten mi kegyelmes szerelmes Szent Atyánk, e' jelen való napot is tedd minékünk békességessé, és egészségessé, hogy a' mi Keresztyéni tisztünkben szorgalmatosban eljárhassunk.

Estve.

Úr Isten mi kegyelmes szerelmes Szent Atyánk, e' következő éjszakát is tedd minékünk békességessé és nyugodalmassá, hogy a' hólnapi napra felvirradván, a' mi Keresztyéni tisztünkben szorgalmatosban eljárhassunk.

A helyenkénti változtatások, a körülményekhez közvetlenül alkalmazkodó bővítések jele az is, hogy a *Liturgia Claudiopolitana* egyes szakaszai dőlt betűsek (nem csupán ebben az imádságban), valószínűleg ezek a részek változtak vagy változtathattak korábbi állapotukhoz képest helyileg „alkalmaztatván”. A szertartási imádságok szövegének hagyományozási történetében ez a lehetőség általános szokás vagy lehetőség volt, külön előírás (rubrika) is olvasható szintén a *Liturgia Claudiopolitana* egyik helyén, a [4] imádság végén: „NB. Az helyre, üdöre, s' alkalmazosságra nézve némely részeiben meg kell változtatni.” Erre a változtatásra Tótfalusinál szintén látunk példát. Ez – nyilván terjedelmi megfontolással – elmarad a kis zsoltárban. A *Tartsd meg, Uram...* kezdetű szakasz végén a betoldás helyét jelzi az „A.”; a „B.” helye pedig az utolsó előtti, *Uram Isten, gyomlálj ki...* kezdetű szakasz végén van, reggeli, illetve esti változatban. Abból is adódik az eltérés, hogy Tótfalusinál általános, nem csupán egyetlen egyházközség használatára vagy szertartási alkalmazására korlátozódik az imádság, míg a *Liturgia Claudiopolitana* reggeli és helyi szertartásra korlátozza.

A betoldások és elhagyások azt is szemléltetik, hogy a napi szertartás több pontján is beiktathatók egyes imádságok (ez multifunkcionalitás). Szabad funkciócserét engedett meg a protestáns gyakorlat, és nem is volt központosított liturgikus felügyelet vagy irányvonal (bár a kánoni látogatás kiterjedt a szertartásokra, és szórványosan a közzsínatok is foglalkoztak egyes liturgiai kérdésekkel, de mindig csak általán-

nosságban). Az eltérés, a felirat, illetve az alkalmazás egyben arra is utal, hogy Tótfalusi *nem* a kolozsvári szertartás többször emlegetett segédletéből vette át ezt az imádságot, nincs jele annak, hogy ezt az aprónyomatványt ismerte. A tipográfiai megoldás is azt az elgondolást támogatja, hogy egyéb forrásra hagyatkozott. Megtanulhatta az imádságot diákkorában, de semmivel nem utalt arra, hogy ez Kolozsvárott használatos. A *Liturgia Claudiopolitana* oldalain az imádságok többsége zsúfolt, a szövegtükör minél nagyobb felületen hasznosítja a papírt, több imádságot szinte végig bekezdések nélkül szedtek (sokszor ilyenek a 12° formátumú énekeskönyvek is).¹¹ A takarékos nyomdász Tótfalusi ezt inkább követte volna, ha valóban ez a közvetlen mintája. Tördelése azonban a jól tagoló énekeskönyvek nyomán halad. Azokban viszont sehol nincs nyoma a végén lehetséges betoldásnak. Amint később látjuk, eltérő betoldások ismétlődnek egy másik, 18. századi énekeskönyvtípusban.

A 17. század végén *Közönséges Háláadás és Könyörgés, az Istennek el-vött és vejendő javaiért* címmel megvan ez az imádság például Drégelypalánki Jánosnak a *Praxis pietatis contracta*¹² című munkájában, a címlapon megjelölt [4] részben, „Ama’ jeles Templombéli és magánosan való valogatott könyörgésekkel edgyütt, melyek közönséges lelki épületre ki-adattak” alcímmel, ezek sorában ez a [12] számú.

A 17. század folyamán a többivel (újabbakkal) együtt olyan imádságokat ismeretek és mondtak (szertartáson és otthon), amelyeknek elhagyása valamelyik kiadványból rosszállással járt volna, felrötták volna a szerkesztőnek és kiadónak, amint tették ezt Tótfalusi Kis Miklóssal. Így aztán akkor sem hagyták el, ha megtehették volna, kétszer is megvolt néha. Például 1682-ben Lőcsén ez az imádság az énekeskönyvben is benne volt a szokásos részben, és megismétlődött a genfi zsolttárokkal és az énekeskönyvvel együtt nyomtatott Siderius-féle kátéhoz nyomtatva.

Szintén *Közönséges Hálá-adás és Könyörgés, az Istennek minden el-vött és vejendő javaiért* címmel van benne Szenci Kertész Ábrahámnak egyik latin nyelvű kiadványában. Ezt az antológiát az újabb szakirodalmi kutatás vélekedése szerint Medgyesi Pál állította össze (vagy rendezhette sajtó alá)¹³ Abraham Scultetus és mások prédikációelméleti munkáiból.¹⁴ Az apróbb eltérések sorában föltűnő, hogy a *Szánd-meg, Uram...* kezdetű bekezdésben már itt fölbukkan a „nem tsak az idegenek, hanem a’ minnen fiaink-is kimélletlenül rajtunk tselekedtenek” betoldás. Ez arra mutat, hogy a *Liturgia Claudiopolitana* szövegének egyes eltérő részletei előzményekre támaszkodnak, tehát nem Kolozsvárott keletkeztek újonnan a század utolsó negyedében. Az eltérő forrásokra támaszkodás mutatkozik abban, hogy ilyen eltérések vagy

¹¹ Az előző jegyzetben említett kiadásomban magam is bekezdésekre tördeltem a bekezdések nélküli imádságot. Ezek egyeznek Tótfalusi tördelésével, aki még más helyeken is új szakaszt kezdett, az énekeskönyvekkel (illetve a Biblia kiadásaival) egyezően.

¹² RMK I 1420.

¹³ BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...” (4. j.), 194–196.

¹⁴ RMNy 2354, 156–162.

bővítmények nem minden későbbi kiadványban (például énekeskönyvben) találhatók meg. A váradi kapcsolat egyben figyelmeztet arra is, hogy hangoztassuk a puritán kapcsolatot, de további tennivalónk, hogy a protestáns imádkozás kegyességtörténeti és liturgikus előzményeihez való kapcsolódást is lássuk benne, nem pedig csupamerő újítást, vagy egyenesen forradalmi egyházpolitikai nézetek következményét.

Kéziratos források közül ugyanezzel a „*minnen fiaink-is*” betoldással találjuk abban az 1660–1663 évekből való töredékes imádságyűjteményben, amely újabban jelent meg Sárospatakon.¹⁵ Losonczy András tíz megmaradt imádsága között ez az átvétel mutatja, hogy igen sok formulának és könyörgésnek van előzménye és közvetlen mintája, vagy egyenesen szó szerinti másolat régi forrásokból, de a források jelölhetlensége, megsemmisülése és szétszórtsága következtében a legtöbbször ezeket legfeljebb gyanítjuk vagy csak analógiák nyomán következtetjük. Távolabb vezet, de itt kell megjegyezni, hogy Losonczy Andrásnál az első imádság is egyezik egy Drégelypalánki kiadványában meglévővel. Ennek más kínálkozó magyarázata nincs, mint az, hogy mindketten az élő hagyományra támaszkodtak, amelynek korábbi közvetlen forrását nem ismerjük.

Főntebb több utalás történt arra, hogy ez az imádság benne van a váradi, a kolozsvári és a lőcsei énekeskönyvhöz csatolt „*áhitatos imádságok*” feliratú csoportban. Ezt a főcímlap is megnevezi. Az énekeskönyvek eme típusa tudniillik folytatja Szenci Kertész Ábrahám kezdeményezését Erdélyben, azaz a 150 genfi zsoldárt is tartalmazza a régen bevett parafrázisok, himnuszok és egyéb alkalmi (16. századi) énekek mellett. Az egyes kiadások közül a csak töredékesen ismert 1642.¹⁶ és a teljes 1648.¹⁷ éviben, illetve a későbbiekben mindig vannak imádságok. A genfi zsoldárok közreadásában Várad követte Lőcsét (1635), viszont később az egyik lőcsei protestáns énekeskönyvtípus Váradtól vette át ezeket az imádságokat.

A 17. századi énekeskönyvek szövegeinek és kiadásának története nem állandósult olyan mértékben, mint a főntebb említett és alább még elemzett „*öreg debrecenié*”, hanem az egymás után következő kiadásokban vannak apró, némelykor jelentősebb eltérések. Ahol megvan ez az imádság, ott az *Aranyas Bibliában* található változattal egyezik, kivéve a végén az *ad libitum* toldásokat; ilyen például a kolozsvári 1680. évi, a lőcsei 1682. évi és a kassai 1662. évi kiadás.¹⁸ A kérdés komplexitására

¹⁵ *Szárnyaidnak árnyékában – Könyörgések a 17. századból*, szerk. és utószó DIENES Dénes, Sárospatak, 2006 (Acta Patakina, 20). Lásd ezt, valamint a részletes kifejtést FEKETE Csaba, *Fogadott fiúságra elpecsételél – Adalék a Losonczy András-féle imádságok (1660–1663) háteréhez és forrásaihoz*, továbbá FEKETE Csaba, *E' mi nyomorúlt helyünkben... – További adalék Losonczy András imádságaihoz*. Mindez elérhető a Tiszáninnyi Református Kollégium Könyvtárának honlapján keresztül, illetve: <http://patakarchiv.extra.hu>

¹⁶ RMNy 1981.

¹⁷ RMNy 2254.

¹⁸ Eddig nem volt módom arra, hogy valamennyi énekeskönyvet tüzetesen átvizsgáljam.

utal, hogy az apró eltérések közül néhány a *Liturgia Claudiopolitana* szövegváltozatával egyezik.

A hagyományozás zezgugos útját jellemzi, hogy (ismeretlen okból) Kolozsvárott 1690-ben az imádságok rendjét megváltoztatták, bővítették. Többek között elmaradt ez a nagy hagyományú imádság. Alább incipitestől elsorolom ezeket az imádságokat analitikus tartalomjegyzékben, hisz az RMNy leírásaiból csupán a lapszám azonosítható, de egyetlen imádság sem, azok végképpen nem, amelyeknek annyi a titulusa, hogy *Más. A 17. század énekeskönyveihez nyomtatott könyörgéseknek és hálaadásoknak valószínűleg ez a kolozsvári volt az egyik legteljesebb gyűjteménye (antológiája).*

Az *incipit* itteni értelmezése – az imádságok azonosítása, további munkák vagy adattár megalkotása érdekében – nem követheti az énekeknél szokásos gyakorlatot. A legtöbb éneknél elegendő a kezdősor, vagy abból csupán egy vagy két szó. Az imádságok feltérképezése érdekében szükséges a teljes első szakasz idézése, mert a hagyományosan kötött, sztereotip megszólítások vagy a leggyakrabban utána következő magasztaló szakasz szó szerint azonos lehet, és sokszor csak néhány mondattal később tér el a szöveg (jobb esetben a második mondattól kezdve), vagy csak valamelyik rész, például a bűnbevalló formulák vagy a befejező kérések különböznek. Szintén szükséges adat a bekezdések száma. Ezt a szokásos ¶ bekezdésjel előtt számmal adom meg a leírás végén. Ez azért is alkalmas lehet azonosításra, mert Szenci Kertész Ábrahámnál gondosan apróbb szakaszokra bomlik minden imádság. Hasonlóképpen van ez Drégelypalánki Jánosnál. Gyakori azonban, előbb is utaltam már erre, hogy a későbbi énekeskönyvekben vagy Tótfalusi Kis Miklós kiadványaiban az egész imádság egyetlen, tagolatlan szakaszból áll, vagy túl hosszúak a bekezdések. Szintén segíti az azonosítást egy vagy két jellegzetes szószerkezet idézése.¹⁹ Ezeknél nem törekszem teljes mondat idézésére, a kihagyást [...] mutatja. [...] jelzi azt is, ha a nagyon hosszú első bekezdésen rövidíték.

A Tótfalusi választotta imádság címe (*Közönséges hálaadás és könyörgés az Istennek minden elvett és veendő javaiért*) a váradi énekeskönyvben arra utal, hogy templomban, gyülekezeti szertartáson használatos imádságról van szó, másrészt bármikor beiktatható, tehát nem speciális szertartásra vagy ünnepre való. A *közönséges* szó jelentése akkor még elsősorban 'közösségi', 'gyülekezeti' volt.²⁰ Ugyanakkor hordozta a 'mindenkori', 'egész évre szóló' vagy 'bármikorra való' liturgikus rubrika jelentését. Később az imádságok ugyanezen gyűjteményét „*Buzgó könyörgések...*” címmel – zömében, mi ma így gondoljuk – magános áhítatra szánták.

Még tovább haladva visszafelé feltárul egy újabb összefüggés.

¹⁹ Az *incipit* ilyen bővített értelmezését Hubert Gabriella tanácsára és az RMNy csoport tagjaival folytatott megbeszélések nyomán határoztam el és definiáltam, itt is mindannyiuknak köszönöm tanulmányom első változatának elolvasását és a problémák ismételt megvitatását.

²⁰ Jól szemlélteti ezt Szenci Molnár Albert *Imádságos könyvecskéje*. RMNy 1238.

Tótfalusi hűségesen támaszkodott a Szenci Molnár Albert által is képviselt liturgikus és szöveggyománnyra, bár láthatott általunk már nem ismert egyéb forrást is, amely alapján ezt az egy imádságot elhagyhatatlannak ítélte. Tudniillik ez az imádság az Oppenheimi Bibliában (1612)²¹ és a Janson-féle Amsterdami Bibliában (1645)²² is ugyanezekkel a toldalékokkal és ugyanilyen tordeléssel található. Tótfalusi csak annyit változtatott, hogy magyarral helyettesítette a *Possunt inseri pro tempore* latin rubrikát.

Nem végső megoldás megelégednünk ennek a forrásnak a megnevezésével. Egyelőre megválaszolhatatlan kérdéseket is meg kell fogalmaznunk. Hisz Tótfalusi megtarthatta volna az utána következő másik imádságot (a prédikáció utánit), választhatott volna egynél többet az *Egyházi könyörgések* közül, vagy el is hagyhatta volna ezt az egyet is. Vajon miért csak egyet hagyott meg, és miért éppen ezt? Más és jobb válaszunk nem adódik, mint az a felirat, amely Szenci Molnár kiadásában található (amelyet azonban Tótfalusi nem vett át): ez a *Debreceni Ecclesia imádsága*. Tekintélye megállapodott volt, talán még Melius Juhász Péter idejéből örökölt szertartási hagyomány része, amely széles körben tekintélyre emelkedett. Maga Szenci Molnár Albert már kisdíák korában ismerhette, mikor Debrecenben tanult. Egyéb kérdések bőven adódnának. Például az, hogy mindkét imádságra értelmezzük-e a debreceni eredetet (így értette ezt Vásárhelyi Judit), hiszen ezt csak az élőfej jelzi az első imádság fölött, a másik imádság fölött hiányzik az élőfej, megjegyzést sem csatolt hozzá Szenci Molnár. (Persze, további kérdés, hogy ha nem Debrecenben, akkor hol alkalmazták, és miért volt hasonló tekintélye?)

A visszafelé lapozott történetnek még itt sem jutunk egészen a végére, itt már csak találgatunk. Nincs meg ez az imádság a Heidelbergi Káté első magyar kiadásában, de mégis lehetséges, hogy megfogalmazása és használata a káté magyartásáig vezet vissza. Azért, mert a német és latin kiadásokban sem mindig találunk imádságokat; és az sem kétségtelen, hogy Huszár Dávid, illetve a később keletkezett fordítások, átdolgozások melyik kiadás nyomán választottak vagy hagytak el imádságokat. Huszár Dávid, Szenci Csene Péter és Szenci Molnár Albert összeolvadt hatását Incze Gábor sem tudta elválasztani. Annyit állapíthatott meg, hogy „mindhármuk forrása közös, azaz 1577 előtti időből való kellett, hogy legyen”.²³ Közli is (mint Szenci Molnár kátékiadásának tartozékát) az itt tárgyalt imádságot, ámde bekezdések nélkül, mivelhogy szövegét az Oppenheimi Biblia és az Amsterdami Biblia mellett énekeskönyvek (Lőcse 1691, Debrecen 1699; illetve az 1641-es

²¹ RMNy 1037.

²² RMNy 2091.

²³ INCZE, *A magyar református imádság* (3. j.), 151.

énekes imakönyv²⁴) nyomán állapította meg, további szövegkritikai vizsgálatnak nem lehet mércéje. Arra sem utal Incze Gábor, hogy ezt debreceni imádságnak nevezi Szenci Molnár. A Heidelbergi Kátéval való kapcsolat mindazáltal valóban sugallja, hogy valamikor a káté zsinati elfogadása (1565) utáni időben gyökerezhetett meg ez az imádság Debrecenben és másutt (a generális zsinatot alkotó egyházmegyékben). Nem ismerünk adalékokat arra nézve, hogy ezt a háttérrel ismerték és tudatosan vállalták a 17–18. század lelkészei és gyülekezetei, inkább csak a megszokás miatt ragaszkodtak hozzá. Az ilyen megokolatlan ragaszkodás az imádkozásnak és imádságok gyűjteményeinek nem egyedül itt és ebben mutatkozó vonása. Erdélyi Zsuzsanna is talált több száz évesnek vélt, a szokás révén beivódott imádságokat a nép száján, amelyek háttéréről és eredetéről az imádkozóknak nem volt, nem is igen lehetett tudomásuk. Ma azonban nekünk lehetőség szerint látnunk kell az előzményeket, összefüggéseket és háttérrel.

* * *

Nem maradhat említetlen egy másik liturgiátörténeti mozzanat sem. Az, hogy nem csupán ez az egy imádság, hanem még a *Liturgia Claudiopolitana* két másik imádsága is megegyezik azzal, amelyet az említett énekeskönyvek tartalmaztak.

Az *Őrök mindenható Isten, minden irgalmasságnak Atyja, ki az éjszakát rendelt az embereknek nyugodalmokra, a napot pedig teremtetted tisztek és hivataljok szerint való munkálkodásokra* kezdetű [2] déleesti imádság; valamint az *Őrök mindenható, igaz felséges és véghetetlen kegyelmű szent Isten, mi Urunk Jézus Krisztusnak, és őbenne minden keresztyéneknek, úgy mint fogadott fiaknak dicsőséges és kegyelmes Atyja* kezdetű [5] reggeli imádság ugyanaz, mint amely a Kolozsvárótt 1681-ban és 1690-ben nyomtatott énekeskönyvben található.

Ez újabb példa arra, hogy a rendszeres (mindennapi és ünnepi) szertartások és a gyülekezeti énekeskönyv imádságai nem különültek el a magános és otthoni imádkozástól. A 17. századi énekeskönyvek imádságainak gyarapodását szemlélteti itt két összeállítás. Ez Erdély és a Felvidék hagyományának árnyalati eltéréseire is rámutat. Szemlélteti a viszonylagos állandóságot, és azt is, hogy nem rohamos vagy rapszodikus lehetett a gyarapodás. Elvekről, szerkesztésről, szerkesztőről itt sem tudunk semmit.

Harminc imádságot soroltak 1648-ban a protestáns énekeskönyvbe. Negyzed századdal később Erdélyben harminckettőt. Az utólag hozzáadott imádságok aztán előbbre kerültek, illő helyükre. Szinte kivétel nélkül nem tudunk semmit az egyes kiadványok szerkesztéséről, a változtatás szempontjairól. Ezért nem válaszolhatunk arra, hogy az utolsó öt imádság mellőzése miért történt a lőcsei kiadásban, és a helyükre beiktatott egyetlen imádságot milyen megfontolással választották.

²⁴ RMNy 1874.

Kolozsvár, 1680–1681 (RMK I 1244). AZ IMADSAGOKNAK Táblácskaja.	Lőcse, 1682 (RMK I 1287–1288). AZ IMADSAGOGNAK [!] TABLAJA.
Reggeli szent Elmélkedések, pag. 1–6	Reggeli Szent Elmélkedések, pag. 1–10
Estvéli Elmélkedések, ... 7–10	Estvéli Elmélkedések. 11–15
Prédikáció előtt való könyörgés, ... 11	Prédikáció előtt való Könyörgés. 16
Prédikáció után való könyörgés, ... 12	Úr Vacsorája előtt való Könyörgés. 18–25
Úr Vacsorája előtt való könyörgések, ... 13–16	Hála-adások a' Vacsora vétele után. 26–32
Hála-adások az Ur Vacsorájának vétele után, ... 18–21	Uton járóknak Könyörgése, ... 33–35
Uton-járónak könyörgése, ... 23	Betegségben lévők Könyörgése, ... 36–38
Betegségben levőnek könyörgése, ... 24	A' halálnak kínjában lévő emberért. . . . . 39.
Az halálnak kínjaiban lévő emberért, ... 27	A' halálnak idején mondandó rövid könyörgés, ... 40.
Az halálnak idején mondandó rövid könyörgés, ... 27	Közönséges Hála-adások és Könyörgések. . . . . 41–54.
Közönséges Hála-adások és könyörgések, ... 28–31	[—*—]
Keresztyén Magisztrátusért, ... 32	A' teljes Szent Háromsághoz való Könyörgés. . . . . 55–58.
Estvéli Imádság, ... 37–40	
Keresztyén Rabok Imádsága, ... 42	
Bűnei miatt kisírtetben tusakodó ember Imádsága. 43	
Bűn bocsánatért való poenitentia tartó ember Imádsága, ... 45	

Alább az említett és fogalmilag körvonalazott incipitekkel együtt sorolom el az imádságok kibővült gyűjteményét. Az első bekezdést idézem, ha túlságosan hosszú, akkor legalább az első teljes mondatot. Pontozás [...] jelzi, hogy a szöveg folytatódik. Az egészen rövid fohások teljes szövegét idézem, ezt jelzi végükön az *Amen*.

* * *

*Kolozsvár, 1690 (RMK I 1384–1385)*²⁵

BUZGÓ HÁLA-ADÁSOK, ÉS KÖNYÖRGÉSEK.

Melyek Mind magános Embereknek s' mind közönséges Gyülekezetnek alkalmas-ságára rendeltettek.

²⁵ Az 1681-es (szintén a Siderius-féle kátéval megjelent) kiadás némileg bővített 2. kiadása. Ép példánya: OSZK; Hubert Gabriella besorolása szerint váradi B-típus (226–227).

Reggeli Könyörgések.

[1] *Rövid könyörgés, midőn reggel felszerkensch.* . . . . . [1]
 Világosítsd-meg Uram az én szemeimet, hogy soha el ne aludjam az halálban, hogy valamikor
 ne mondhasa az én ellenségem, meggyőztem őtet. [Ámen.]

– 1 ¶

[2] *Midőn ágyadból fel-kelsz.* . . . . . [1]
 Az Idvezítő Úr Jézus Krisztus nevében felkelek, ki engemet meg váltott az ő drágalátos vére-
 vel, ő engemet meg-áldjon, igazgasson, őrizzen, és meg-erössítsen minden jóra-való dolgaim-
 ban, ma és minden üdőben, és az nyomorúságos élet után vigyen-bé engemet az örök életben,
 Ámen.

– 1 ¶

[3] *Midőn felöltözöl és meg-mosdol, így ajánld magadat Istennek.* . . . . . [1]
 A' te áldott kezeidben ajánlom, oh irgalmasságnak Istene, az én lelket és testemet, az én
 érzékenységimet és cselekedetimet, az én gondolatimat és beszédimet, az én ki-meneteletemet
 és bé-jöveletemet, az én tanácsomat és emberek között való társaságomat, az én életemnek fo-
 lyását és célját, az én testemnek a' koporsóban való nyugovását és fel-támadását, minden
 Szenteknek el-választott seregével együtt. Ámen.

– 1 ¶

[4] *Könyörgésed előtt, ezt mondgyad.* 2²⁶
 Nyisd-meg Uram az én ajakimat, és az én szám a' te dicsíretedet hirdeti. [= Zsolt 51,17, tehát
 a zsolozsmabeli *Aperies.*]

– 1 ¶

[5] *Vasárnapreggeli Könyörgés.* 2
 Véghetetlen hálaikat adok tenéked, oh Szentséges Atyám! örök mindenható Isten, hogy enge-
 met az el-múlt éjjel a te könyörületeségedből kegyes gondviselésednek szárnyaival bé-
 fedeztél. Kérem most-is Szent Felségedet, engedjed énnékem e' mái szent napot, igaz hitben
 élő reménségben, tiszta és szent szeretetben, békességes tűrésben, Isteni félelemben és lelki
 szorgalmatosságokban úgy el-mulatom, hogy az által az én szolgálatom kedves légyen Iste-
 ni Felségednek. [...] Istennek örökké való Fia [...] Szent Lélek Isten éltető és újjá szülő szent
 szeretetnek tüze [...]

– 4 ¶

[6] *A bűnös Embernek buzgóságos vallás tétele.* 4
 Én nyavalyás bűnös, az mindenható Istennek és az ő szerelmes Fiának a' Jézus Krisztusnak,
 mi meg váltónknak, teljes szívemből vallást tészek mindenféle bűneimről, melyek az én tes-
 temben úgy meg-sokasultak, mint a' tengernek fővénye, és mint egy nehéz tereh meg nehezi-
 tettek engemet. Kikben mind eddig, oh én Istenem! Annak akarata szerint éltem, ki e' világ-
 nak Fejedelme, és az én testemnek engedvén, azt cselekedtem, a' mit a gonosz kívánság [...] színes és meg-hólt hitemben. [...]

– 3 ¶

[7] *Köznap reggeli könyörgés.* 5
 Örök mindenható irgalmas Isten, hálaikat adunk tenéked, hogy minket ez éjjel ily kegyel-
 messen meg-őriztél, és ez napot adtad érnünk. Oltalmaz-meg kérünk téged ez mái napon-is

²⁶ Hibás paginálás: 4!

minket, és adgyad minékünc a' te Szent Lelkedet, hogy mind ez egész napot oly dolgokban foglalhassuk, a' melyed tenéked kedvessek légyenek. Es a' mint immár a' te napodnak fényével az egész földnek kerektségét meg világosítod [...] haszontalan minékünk valami jót elkezdenünk [...]

– 2 ¶

[8] *MÁS.* 8

Oh könyörülő kegyelmes Isten, az Úr Jézus Krisztusért kérlek tégedet, bocsásd-meg minden titkos és nyilván való bűneimet, melyekkel, vagy gondolatimban, vagy beszédemben, vagy penig cselekedetemben meg bántottam te Szent Felségedet; Szabadíts-meg mind azoknak a' büntetésektől, valamelyeket érdemlenék azokért. Szenteld-meg lelkemet Szent Lelkeddal, hogy ennek utána szent és kegyes életet élhessek. [...] alázatosan várom a te kezeidből mind ezeket [...]

– 1 ¶

[9] *Az után így fohászokodgyál fel Istenhez.* 9

Uram Isten, az én könyörgésem mennyen fel Szent Felséged eleiben, jó illatú reggeli áldozatúl: és az én szívemnek jó kívánsága szerint, felely-meg jó válasszal, a' mi Urunk Jézus Krisztus dicsősséges szent Nevében. Ámen.

– 1 ¶

Estveli könyörgések.

[10] *Elsőben így serkentsd-fel lelked isméretit.* 9

Ébredgyel-fel, oh én lelkem! és vigyázz, imé a' nap el-ment, a' világosság meg-homályosodott, az éjnek setétsége el közelgetett. Ne hadd feledékenységben magadat, hogy valamiképpen a' te reád törő ellenségednek, és a' setétségnek Fejedelmének környülötted leselkedő kölykeinek martalékja ne légy: Mondgy ellene ezeknek, és valld-bé a' te nevedet [...] tisztmennek hátra hagyásával mulattam-el [...]

– 1 ¶

[11] *Az után így kérj kegyelmet Istentől.*²⁷ 10

Áldjad én lelkem az Urat, és minden én belső részeim magasztaljátok az ő Szent Nevét. Áldjad én lelkem az Urat, és el ne feledkezzél az ő sok jó tételényeiről. Mert a' minden Uraknak Ura és erőss Istene, sok külömb külömb féle jó tételényit közlötte újonnan te veled [...] Megvallom édes Atyám [...]

– 2 ¶

[12] *Vasárnap estvére rendeltetett könyörgés.* 11

Hála-adással magasztalom Szent Nevedet, és Istenem! minden velem közlött lelki és testi ajándékodért, kiváltképpen hogy engemet igaz ismeretedben, és Anyaszentegyházadnak társaságában, ez óráiglan kegyelmessen meg tartottál; és e' szent Napon is velem vóltál, minden velem közlött lelki és testi ajándékodért, kiváltképpen hogy engemet igaz ismeretedben, és Anyaszentegyházadnak társaságában, ez óráiglan kegyelmessen meg tartottál [...] тұrhető állapottal juttattál. Alázatosan esedezem [...]

– 2 ¶

²⁷ A 103. zsoltár egyes verseinek parafrázisa közös a Pfalzi Ágenda rendjével, tehát a 16. század második fele óta használatos úrvacsorai imádsággal, amely Milotai Nyilas István Ágendája óta (1621) mindmáig használatos.

[13] *MÁS.* 13

Én idvezítő Uram Jézus Krisztusom, ki vagy én teremtőm és meg-váltóm, hálaakat adok teljes szívemből tenéked minden jó téteményidért és ajándékidért, melyekkel e' mái napon engemet mind lelkemben, és testemben meg látogattál. E' felett meg vallom az én sok bűneimet, melyeket tudva és tudatlanul az ördögnek sugallásából a te szent akaratom ellen cselekedtem. [...] Tenéked ajánlom, oh hűségés Atyám! kik az én birtokomban vannak [...]

- 5 ¶

[14] *MÁS.* 14

Kegyelmes és könyörülő Isten, jóllehet az én bűneimnek számtalan vólta a' te dicsősséges tekinteted elől el taszít, de viszont a' te ezer-ízíglen való irgalmasságod a' te kegyelmességednek széki eleiben viszen, holott le-borúlván ama' Tékozló fiúval azt mondom: Vétkeztem az ég ellen és te ellened, te pedig ellenben engemet számtalan Jótéteményiddel fel-ékesítettél mind e' mái napig, eléendő-képpen tápláltál, óltalmaztál, őriztél és minden reám jövő veszedelmektől kegyelmessen meg-tartottál. E' felett a' te nagy hosszú ideiglen való tűréseddel engemet a' penitenti tartásra igazgattál. [...] Engedgy továbbá Uram énnékem egészséges életet [...]

- 4 ¶

[15] *Az után midőn Könyörgésedet el-végzed, így fohászkodjál Istenhez.*²⁸ 16

Uram Isten, az én könyörgésem menjen-fel Szent Felséged eleiben, jó illatú estvéli áldozatúl: és az én szívemnek jó kívánságára, felelj-meg válasszal, a' mi Urunk Jézus Krisztusért, Ámen.

- 1 ¶

[16] *Midőn le-fekünni mégy, ezt mondjad.* 16

Az én meg-feszítettett Idvezítő Uram Jézus Krisztusomnak szentséges nevében mégyek le fekünni, ő engemet meg-áldjon, s' meg-őrizzen minden gonosztúl, és e' jelen való rövid élet után, a' vég-nélkül való örök életre vezéreljen, Ámen.

- 1 ¶

[17] *Midőn magadat álomra bocsátod.* 16

Végy kegyelmes gondviselésed alá engemet oh én erőss óltalmazóm! Úr Jézus Krisztus, és cselekedjed hogy testemet az álom bé-fogván, szívem te reád vigyázzon, és ama boldogságos és örvedetes mennyei életről örömmel és repeső indulattal elmélkedjek, a' melyben csak te vagy egyedül az Atyával és a Szent Lélekkel ama' győzhetetlen hatalmas Úr: A' szent Angyalok és a' meg-dicsőült Lelkek pediglen annak örök boldogsággal tündöklő lakos Polgári. [Ámen.]

- 1 ¶

Közönséges Könyörgések. Reggel.

[18] *Templomban mindenkori Imádság.* 17

Oh, alázatos lélekből származott, buzgó imádságoknak meg-hallgató Istene, Jézus Krisztusban szerelmes Atyám! Ki felette gyönyörködöl a' te Szentidnek gyülekezetiben és meg-ígérted, hogy valaholott ketten vagy hárman, a' te nevedben egyben gyűlvén, Felségedet segítségül híjják, meg-hallgatód. Ímé én szegény nyavalyás bűnös, jó reggel bé jöttem Templomodban a' te Híveidnek gyülekezetiben: nem azért, hogy ama' kevély Pharisaussal jóságomat [...] nem beszélhetek Sz. Felségeddel tiszta ajakkal [...]

- 1 ¶

²⁸ A 141. zsolnárból való, azaz parafrázáló imádság.

- [19] *Estve Templomban mindenkori Imádság.* 18
 Oh, kegyelemmel és irgalmassággal bővölködő Szent Isten! Mi Urunk Jézus Krisztusnak Szent Atyja! Örökké való Szent Isten! nékem is a Jézus Krisztusban szerelmes Atyám; Dicsírem és áldom Szent Felségedet, hogy engemet reggeli hibás imádságomban meg-hallgatál, dolgaiban meg-áldál, és minden lelki testi veszedelmektől meg-óltalmazál [...]
 – 1 ¶
- [20] *Prédikáció után való könyörgés.* 19
 Gazdag kegyelmű Isten, ki nem csak gyarló testünk táplálására rendeltél testi kenyeret, de lelkünknek-is lelki eledelt adál: Kérlek nyisd meg a' mi siket füleinket szent Igédnek hasznos és üdvességes hallgatására; mert boldogok azok a' kik azt hallják és meg-tartják. Adja én Istenem, hogy a pusztában való szarándokságomban érezhessem [...]
 – 1 ¶
- [21] *Predikatio után való könyörgés.* 20
 Teljes szivemből való hálákat adok im néked, óh én Idvezítő Uram Jézus Krisztus hűséges Pásztorunk, és örökké való nagy Papunk, ki a' te együgyű juhaidat a' te szent Igédnek lelki eledellel meg-elégited. Kérlek Uram, öntözd meg az én szárazság miatt el epedett szívemet a te mennyei kegyelmednek zápor essőjével, hogy a te Igédnek drágalatos magva én bennem megmaradjon, hathatóképpen nevedekjék, minden bántás nélkül ériék [...]
 – 1 ¶
- [22] *Az Úr Vacsorája előtt való könyörgés.* 21
 Igen nagy erőss bizodalommal járulok az én kegyelmes Istenemhez, mert meg határozhatatlannak az ő irgalmassági, hogy részesüljek véle az ő javainak gyönyörűségében. Siet az én lelkem az ő szerelmes jegyesséhez, hogy ő véle el-válthatatlanképpen egyesüljön. Nem akarok immár máshoz ragaszkodni [...]
 – 1 ¶
- [23] *MÁS.*²⁹ 23
 Járulok te hozzád és a te szent Asztalodhoz, oh én idvezítő Uram Jézus Krisztusom! lenyomattatván az én meg-számlálhatatlan bűneimnek súlyos terhétől, kinek rajtam el-mérgesedet sebei [...]
 – 7 ¶
- [24] *Az Úr Vacsorájának vételekor könyörgés.* 26
 El hiszem és vallást tészek, oh én idvezítő Jézus Krisztusom, hogy te vagy az élő Istennek Szent Fia; annak felette azt is el-hiszem, hogy te vagy az örök életnek drága Kenyere, és minden benned hívőknek lelki eledele; és hogy én méltó nem vagyok, meg-számlálhatatlan bűneim és fogyatkozásaim miatt, a te Isteni kegyelmednek részesülésére [...]
 – 1 ¶
- [25] *Hála-adás az Úr Vacsorájának vétele után.* 26
 Nagy hálákat adok tenéked örök mindenható Isten, ki engemet méltatlan bűnös szolgádat, minden én érdemem kívül, csak a' te jó-vóltodból méltóztattál meg elégíteni a' te Fiadnak a' mi Urunk Jézus Krisztusnak drágalatos Testével és Vérével. És kérlek tégedet, hogy e' szent Vacsorával való élésem, ne légyen énnékem az én bűneimnek büntetésére [...]
 – 1 ¶
- [26] *MÁS.* 27
 Dicsírjen és áldjon téged az én lelkem, oh én idvezítő Uram Jézus Krisztusom Királyoknak dicsőséges Királya, és minden Uraknak nagy hatalmú Ura, ki az én bűneimnek ínségében

²⁹ Lásd alább a teljes szöveget!

el-epedett lelkemet a' te Szent Testeddel és drágalátos Véreddelel gyönyörűségesen meg-újítottad. Kérlek tégedet, hogy valami én bennem nem jó, és valami a' te szentséges akaratoddal ellenkezik, azok e' szent Vacsorával való élesem által én belőllem ki tisztítottassanak, hogy az én szívem a' Szent Léleknek méltó hajléka lehessen [...]

- 1 ¶

[27] *MÁS.* 28

Oh, nagy irgalmasságú Isten! Mennynek és földnek bölcs teremtője hatalmas meg váltója, és csudálatos igazgatója, ki magosságban lakol, és az alázatos töredelmes szívűeket kegyelmes tekintetteddel vigasztalod: Véghetetlen hálát adok szent Felségednek, hogy könyörülvén rajtam nyomorult bűnös emberen, bűneimnek rútságából, a kárhozatnak koporsójából ki vontál engem. Oh, mely nagy irgalmú Isten vagy te, ki ily hálátlan szőlőgádon könyörültél! Ha érdemem szerint fizetél volna énnékem, [...]

- 3 ¶

[28] *Mas.* 30

Hálát adok tenéked: dicsőretet éneklek néked, én idvezítő Uram Jézus Krisztus ki méltóztatál engemet semmiből a' te magad képedre és hasonlatosságotra teremteni, és a' te drága érdemes Véreddelel meg-váltani: e' felett a szent Kereszttségben való újjá-születés által a' te fiúságul fogadott Híveidnek társaságokban számlálni, és a' te Sz. Testednek és Vérednek titkos erejével az örök életre meg-eleveníteni. Tenéked azért éneklek dicsőretet, és adok nagy hálát, ki énnékem az én csecsemő gyermekségemnek idejétől fogván, mind ez óráiglan, sok külömb külömb-féle vétkekben úszónak, a' te véghetetlen kegyelmednek hosszú ideiglen tűró bölcseségével, életemnek meg-jóbbítását vártad. [...]

- 5 ¶

[***]

[29] *Úton járónak könyörgése.* 31

ÚR ISTEN, én mennyei szent Atyám, ki az Ábrahámot a' te szolgádat, az Káldeának Úr nevű városából ki-hozván, az ő bujdosásának minden útáiban igazgattad, óltalmaztad, takargattad: Ki az Izráel fiait a' veres tengeren szárazon által hoztad; és az Nap keleti Bölcséket újjonnan támadott csillag által, a' te Szent Fiadnak jászlához Bethlehembben vezérletted, és a kegyetlen Heródestől meg-szabadítván, [...] Bátoríts útamban a' te Szent Lelkeddel, [...] csuszamó és sík lépésemben meg-gyámolító és támasztó pálcám [...]

- 5 ¶

[30] *Keresztyén Rabok imádsága.* 33

Örök Felséges mindenható erőss bosszú-álló s' bünt utaló Szent Isten! ki szereted és óltalmazod a' tégedet szeretőket, és a' te szárnyaid árnycáiban el-rejtéd a' tégedet féltőket. A' te parancsolatiddat meg-rontó, s' törvényedet által-hágók ellen pengig haragod fel-gerjed, és ki-küldöd őket, a' ki halálra való, halálra; a' ki fegyverre való, fegyverre; a' ki éhségre való, éhségre; a' ki rabságra való, rabságra. Mi szegény tömlőcben nyomorgó [...]

- 1 ¶

[31] *Bűnei miatt kisírtetben tusakodó ember imádsága.* 35

Oh bűnösökön könyörülő irgalmas Isten! Jézus Krisztusban szerelmes Atyám, a' kétségben esésnek mélységéből kiáltok szent Felségedhez. Uram ne fedj meg engemet a' te haragodban, és ne büntess-meg engemet a' te búsulásodban: mert nincsen békessége az én lelkemnek, az én undok bűneim miatt. Többek az én fertelmes bűneim hajam szálainál, rútabbak az undok vérben keveredett ruhánál: melyek miatt el-ment minden erő, meg-homályosodtanak szemeim, és reszket én bennem az én szívem. Oh, Uram! bűneimnek terhe le-nyomott engemet szintén

a' pokolig, vádol lelke isméreti, [...] el epedett szívem nagy örömmel dicsírhesse szent Nevedet, és bűnösöknek hirdethesse irgalmasságodat. [...]

– 1 ¶

[32] *Bűnbocsánatért való pénitencia tartó ember imádsága.* 36
Oh, igaz itéletű, bünt utáló: de a meg téró bűnösöket kegyelmedben vévő szent Isten, én szegény nyavalyás bűnös ember, szívem keserűségével és orcám pirulásával, vallást tészek te szent Felséged előtt, hogy Felségedet gyermekségmentől fogva meg-bántottam a sok fertelmes bűneimmel, úgy mint: látásommal, hallásommal, gondolatimmal, buja kívánságimmal, gerjedezésimmal, s' azoknak utálatos végben vitelével (s' kiváltképpen az én titkos bűneimmel) melyekért meg érdemleném, hogy engemet ez életből ki-gyomlálnál, és ez élet után lelkestől, testestől az örök kárhozatra taszítaná. [...] Teremts én bennem tiszta szívet, óh, én Istenem! És a te parancsolatidnak útáiban való engedelmességgel ruházz fel engemet: vezérelj és igazgass sz. parancsolatidnak útáiban [...]

– 1 ¶

[33] *Betegségben lévő embernek könyörgése.* 39
Uram Jézus Krisztus, minden embereknek igaz élete, és a' meg-halóknak egyetlen egy vigasztalása; imé én a' te süjtoló vessződ alá vettett nyavalyás ember itt fekszem. Jól töttél Uram én velem, hogy meg-aláztál engemet, hogy meg-tanúlnám a te parancsolatidat. [...] Fedezz bé engemet a' te szárnyaidnak árnyékával, ne engedjed hogy tántorogjon én bennem az én hitem; ne hűljön-meg a' szeretet, hanem légy velem [...]

– 5 ¶

[34] *Az halálnak kínjában lévő emberért.* 41
Nagy irgalmú Isten, nagy kegyelmű Isten, oh Isten, ki a' te könyörületességnek sokasága szerént el-törlöd a' poenitentia tartóknak, és bűnökön kesergőknek minden vétkeket és az ő cselekedeteket nem tulajdonítod büntetésül. [...] Könyörülj-meg Uram, az ő fohászokodásin [...]

– 2 ¶

[35] *Az halálnak idején mondandó könyörgés.* 41
A' te kezeden ajánlom Uram, az én lelkemet, mert meg váltottál engemet igazságnak Istene. Uram Jézus Krisztus, irgalmasságnak Atyja cselekedjél irgalmasságot én velem, szegény teremtett állattal. [...] zengedezzen az én szívemben ama te édes [...]

– 6 ¶

[36] *Betegségből fel-gyógyult embernek imádsága.* 42
Oh, irgalmas Istenem, és az Úr Jézus Krisztusban szerelmes Szent Atyám, életnek és halálnak Ura! Ki meg-ölsz, és meg-elevenítesz, a' nyomorúságnak koporsójában vetsz, és ismét fel-költesz. Áldott légyen a' te szent Neved, hogy engemet mikor a' nyomorúságnak s' betegségnek koporsójában vetettél vala, és ezt mondtam vala: Az én időm im el-mulék, az én esztendeimnek s' napjaimnak több részeiről, s' nyomorúságomban [...]

– 1 (?)¶

Templombeli.

[137] *Közönséges Gyülekezet előtt mondandó reggeli Könyörgés.* 44
Örök mindenható, igaz, Felséges, és véghetetlen kegyelmű Szent Isten! mi Urunk Jézus Krisztusnak, és ő benne minden Keresztyéneknek: úgy mint fogadott fiaknak, dicsőséges és kegyelmes Atyja. Tégedet dicsírünk, tégedet áldunk, és tenéked teljes szíveinkből nagy hálákat adunk, minden üdöbéli el-vőtt kegyelmes jótéteményidért, melyeket lelkeinkkel és testeinkkel

bővön közöltél: kiváltképpen hogy minket az örök életre ingyen kegyelmedből el-választot-tál, Anyaszentegyházadnak társaságában tartottál, életünknek minden idejében, s' a múlt éjsza-kának setétségében-is megőriztél, óltalmaztál, és a' mi nyugovó helyeink környül voltál. [...] ez mi meg-romlott Hazánkban-is [...]

– 7 ¶

[38] *Templombéli estvéli könyörgés.* 48
Jehova, szent és dicsősséges Úr! mi reményégünknek egyedül való Szent Istene! A' kitől szár-maznak minden jó adományok, és tökéletes ajándékok, onnan felyül az egekből, mi reánk fiaidra 's leányidra és ki által vagyon minden napi életünk és mozgásunk. Holákat adunk szent Felségednek, mint Atyánknak Istenünknek a' mi Urunk Jézus Krisztusnak szent Nevében, hogy minket fogantatásunktól fogván, életünknek minden idejében, lelki és testi ajándékkiddal megajándékoztál, s' ez mái napon is minden lelki és testi derekas veszedelmektől, meg-őriztél, óltalmaztál; sőt szenvedhető egészséget, békességet [...]

– 2, /// ¶

[megszakad, folytatása az ?????^s levéltől hiányzik!]

Debrecen (is) folytatta a korábbi (puritán) hagyományt

Nem tekinthetjük a puritánok kizárólagos hatásának, de még kevésbé lehetséges a puritán törekvésektől elválasztanunk azt, hogy Lőcsétől átvévén a stafétát, Váradon is elkezdődött az énekeskönyv és a genfi zsoltárok elválaszthatatlanul összeforrott kiadása a 17. század első felében (1660-tól Kolozsvárott folytatódott). Ugyanebben az énekeskönyvtípusban jelentek meg az itt tárgyalt imádságok. Hét, tehát az imádságok egyharmada „*öreg debreceni*” énekeskönyvhöz tartozó huszonegy imádság között végig megmaradt; egészen a 19. század elejéig folytatódott ezeknek a 17. századi könyörgéseknek a szertartási és magános használata. 1817-ben nyomtatták utoljára ezt az énekeskönyvet, de egyes vidéki gyülekezetekben még évtizedekig használták az 1806-os Benedek Mihály-féle énekeskönyv bevezetése után. Jelenlegi ismereteink szerint tehát ebben az énekeskönyvtípusban az imádságok harmada a 17. (részben talán a 16.) századból öröklődött. Ez az arány az imádságok és gyűjtemények kapcsolatainak feltárása során még bizonyosan emelkedik.

Természetesen közöttük egyik a Szenci Molnár óta öröklődő debreceni imádság, de úgy látszik, ennek helyi eredete teljesen elhomályosult. Közvetlen forrása bizonytalan, csak az egyik említett kiegészítés van benne. Néhány szó eltérés és egy rövidebb, bibliai történetekre utaló bekezdés elhagyása mutatja, hogy a közvetlen forrás a 17. század végéhez közeli változat lehet nyomtatott vagy kéziratos hagyományból. Nem közvetlenül Tótfalusi kiadását követi.

Az első bekezdés bővítetténe: „Anyaszentegyházadnak társaságában megtartottál” helyén „Anyaszentegyházadnak társaságában meg-tartottál, (*Regg*: az el-múltt éjtszakában-is; *Estve*: e' mai napon-is)”. Van még néhány szócsere is, például: örök időknél előtte ~ öröktől fogva; tisztünkben ~ tisztünkben és hivatalunkban.

A *Tarts meg Uram...* kezdetű szakaszból elhagyták: „Mint régenten hatalmason megtartottad Egyiptomban, a’ pusztában, Assiriában, Káldeában, Sidó országban, és egyéb helyekben minden kegyetlenek ellen.” Ugyanitt, ennek a szakasznak a végén van az első „A.” jelű *ad libitum* bővítmény: „Adj azért Uram Isten az AntiKrisztuson győzdelmet, mert minékünk annyi erőnk nintsen, hogy ő ellene allhatnánk, hanem tsak te réád néznek az mi szemek”. Ez is hiányzik az énekeskönyvből. Nem tudjuk, mikor és miért törölték. Valószínűleg nem független az ellenreformációs cenzúrázás miatti óvakodástól.

Ezentúl van még hat imádság, amelyet szintén tartalmaz a váradi, kolozsvári stb. énekeskönyv: a vasárnap reggeli (*Véghetetlen hálákat adok tenéked...*), a hétköznap reggeli (*Ó, fényes egekben lakozó szent Jehova...*), a hétköznap esti (*Áldott Isten, bezzeg igen én hozzám kötelezte magát a te ingyen való jóvoltod...*), az Úr Vacsorája előtti (*Járulok tehozzád...*) – ennek forrását lásd alább –, Úr Vacsorája vétele utáni (*Dicsérjen és áldjon tégedet az én lelkem...*), az Úrvacsora utáni egyik hálaadás (*Ó, nagy irgalmasságú Isten, mennynek és földnek bölcs teremtője...*) és a Betegségben lévő Embernek könyörgése (*Uram Jézus Krisztus, minden embereknek igaz életek...*). Alább példaként közlöm az úrvacsorai előkészületi imádságot, annak sajátos retorikai tagolását, amely a hasonló imádságok között ritkaság. Hétszer ismétlődik meg a *Járulok...* szakaszkezdet. Sajtóhiba és rossz minta követése miatt maradt el egyes kiadásokból a hatodik bekezdés.

Források hiányában tisztázatlanok és tisztázhatatlanok a választás (válogatás) elvei, munkálói. Az énekeskönyv szerkesztésének körülményeit is teljes homály fedi. Előszó és szerkesztő megnevezése nélkül jelentek meg az ismétlődő kiadások Debrecenben, holott a cenzúra szorításában az egyházi és városi vezetőség mindenben rajta tartotta a szemét, tehát a nyomdász maga nem lehetett független kiadó vagy szerkesztő, hanem csak végrehajtó (Debrecenben városi alkalmazott volt, a tanács elszámoltatta, alkalmazott ellenőrt is, a város vezetése nagyjából azonos volt az egyháztanáccsal). Sok megválaszolhatatlan kérdés miatt a hiányzó adatokat csak találgatjuk. Nem tudjuk, miért maradtak el egyes típusimádságok (például a természeti csapásoktól való óvásért vagy ezek elmúlása utáni hálaadás), és helyettük miért választottak másokat. Az alkalmi, egyedi élethelyzethez kapcsolódó imádságok között a szülő nőkhöz kapcsolódó általában nem szokásos, csupán említése fordul elő a korábbi imádságokban. Az imádságok többségével kapcsolatban a további kutatás sem sok reményt táplálhat, hogy sikerül a legkorábbi forrást és kellő magyarázatot találnunk. A 17. századi, jóval terjedelmesebb gyűjtemények helyére rögzült állandó huszonegy imádság ismét azt mutatja, hogy volt egy jól kialakult és szilárd magja a hasonló válogatásoknak, ez nem hiányozhatott, mert feltétlenül elvárták. Mérvadó egyházközségek szétsugárzó hatása is meghatározta (modellezte) az általános vagy szélesebb körű gyakorlatot.

Ide iktatom előbb eme huszonegy imádság feliratát és főntebb körvonalazott értelmezés szerinti incipitjét, bekezdéseinek számát, majd az egyiknek a 17. századból örökölt teljes szövegét, a legszükségesebb szövegkritikai jegyzetekkel. (Jegyzeteim összeállításakor eddig nem volt módom valamennyi 16. század végén és a 17. század

elején megjelent énekeskönyvnek az átvizsgálására; itt főként az 1734, 1764, 1785. évi kiadásokat tekintetem át a debreceniek közül. A legelső kiadást nem ellenőrizhettem, mert az Országos Széchényi Könyvtár állományából eltűnt az 1723. évi kiadás egyetlen ismert, ép címlapú és teljes példánya).

Buzgó Imádságok.

[1] *Vasárnap Reggeli Imádság.*

Végzetetlen hálákat adok tenéked, oh szentséges Atyám, örök mindenható ISTEN! hogy engemet az elmúlt éjjel a te könyörületességedből kegyes gondviselésednek szárnyaival befedeztél: nem engedted hogy a setétségnek Fejedelme az örökké-való halálba el-merítse az én lelkemet: és a' midőn az álom által el-nyomtatott lévén semmit nem elmélnék az én életem felől; imé e' máj szent napnak reggeli órájára fel-virrasztottál; [...]

– 4 ¶

[2] *Köz'-Nap' Reggeli Imádság.*

Oh, fényes Egekben lakozó szent Jehova Isten! te hozzád fohászokodom, mint igaz, halhatatlan, és igen nagy kegyelmű édes Istenemhez, és az Úr Jézus Krisztusban hozzám megengeszteltetted szerelmes Atyámhoz: és te elődbe öntöm-ki az én lelkemnek háláadó áldozatját: nem akarom az én szívemben el-titkolni a' te igazságodat; hanem nagy lelki örömmel hirdetem inkább a te meg-tartásodat: nem akarom el-tagadni a' te irgalmasságodat; sem pedig a' zokat a' te áldomásodat, a' melyekkel engem' csecsemő koromtól fogva meg-látogattál. [...]

– 1 ¶

[3] *Vasárnap Estvéli Imádság.*

Kegyelmes gondviselő Atyám, én édes jó Istenem, én kösziklám, én erős tornyom, egyedül való óltalmom, és hűséges legeltető Pásztorom! Ez estvének idején dicsérettel áldozom én tenéked, hogy az én egész életemnek rendiben, mind a' kegyelemnek [...]

– 1 ¶

[4] *Köz'-Nap' Estvéli Imádság.*

Áldott ISTEN, im' mely igen hozzám kötelezte magát a te ingyen való jó voltod, hogy mikor még nem teremtettem volna-is, immár örökös fiaddá jegyzettél engemet, és az én teremtetésem után mindenkoron kezeidben hordoztál engemet: [...]

– 1 ¶

[5] *Bűn-Botsánatért való Imádság.*

Oh, könyörülő ISTEN, örökkévaló Atyám! nagyok az én bűneim, sokak és meg-számlálhatatlannak ellened való cselekedetim; mert minden gondolatja szívemnek ifjúságomtól fogva a' gonoszra hajlandó. Kitsoda tudhatja-meg, oh Uram! mely [...]

– 1

[6] *Azonról: Úr Vacsorája előtt.*

Oh igaz ítéletű, bünt utáló de a megtérő bűnösöket kegyelmedben vévő szent ISTEN én nyavalyás bűnös ember szívem keserűségével és orcám' pirulásával vallást tészek te szent Felséged előtt, hogy Felségedet gyermekségemtől-fogva sok fertelmes [...]

– 1 ¶

[7] *Úr' Vacsorája előtt való Imádság.*

Járulok te hozzád, és a te szent Asztalodhoz, óh én Idvezítő Uram, Jézus Krisztus! Le-nyomatván az én meg-számlálhatatlan bűneimnek súlyos terhétől, [...]

– 6 ¶

[8] *Az Asztalhoz járuló Imádság.*

Én Uram és én ISTENEM, lelkemnek 's testemnek örökké-való bódogsága és élete, ÚR JÉZUS, élő Istennek dicsőséges szent Fia! Áldott légy örökké, hogy emberekhez való nagy szerelmedből, az időnek teljességében, a' bűnös testnek hasonlatosságában [...]

- 1 ¶

[9] *Úr Vacsorája vétele után való Hálaadás.*

Oh, nagy irgalmasságú ISTEN, mennynek és földnek bölcs teremtője, hatalmas meg-tartója, és csudálatos igazgatója, ki jóllehet magasságban lakozol, mindazonáltal [...]

- 2 ¶

[10] *Más Azonról.*

Dicsérjen és áldjon tégedet az én lelkem, óh, én Idvezítő URam, JÉZUS Krisztus! Királyoknak dicsőséges Királyjok, és minden Uraknak nagy hatalmú URok; ki az én [...]

- 1 ¶

[11] *A' Krisztus Kín szenvedéséért való Hálaadás.*

Hálákat adok tenéked Uram, JÉZUS Krisztus, a' ki igaz ISTEN és Ember vagy: hogy engemet szegény nyavalyás, kárhozat alatt fetregő embert, minden érdemem és méltóságom kívül, a' te keserves kín-szenvedéssel és vérednek ki-ontásával meg-váltottál. Oh, Uram Jézus Krisztus! ... Esedezem viszontag [...] e' Világból való el-költözésem után [...]

- 1 ¶

[12] *Terhes Aszszony' Imádsága.*

Oh, Felséges mindenható, mindeneket bölcsen cselekedő szent ISTEN! ki a' szent házasságban élőket magzatokkal meg-szoktad áldani. Szívemnek engedelmes alázatosságából dicsérem Felségedet, hogy engemet az én házasságomnak tisztaságában méhemnek gyümölcsevel meg-áldottál. Uram! ki a' te csuda titkos munkálkodásod által formálod az embert anyja méhében, és ki énnékem-is az én méhembem embert formáltál; [...] Kérlek azért alázatosan tégedet, hogy a' szülésnek idejéig áldj meg engemet erővel, vigasztalj félelmimben, könnyebbíts fájdalommban [...]

- 1 ¶

[13] *Szülésben kínlódó Aszszonyéért való Imádság.*

Oh, Felséges nagy igazságú szent ISTEN! ki a' te igaz ítéletedből a' mi első Anyánkat Évát, parancsolatodhoz való engedetlenségéért meg-átkozád, hogy fájdalommal szülné az ő méhének gyümölcset. Uram, imé (az én szerelmes feleségem) a' mi atyánkfia! Keservesen kínlódik a' szülésnek kínjai között [...] Ne öld-meg Uram a' szülésnek fájdalommban, mint Rákelt [...]

- 1 ¶

[14] *Betegségben lévő Embernek Könyörgése.*

Uram Jézus Krisztus, minden embereknek igaz életek, és a' meg-halóknak egyetlen-egy vigasztalójok! Imé én, a' te süjtölő vessződ alá vettetett nyavalyás ember itt fekszem! [...] Azonközben kérlek [...] Cselekedjed Uram, hogy midőn az én szemeimnek világosságok meg-fogyatkozik a' halálban, ne fogyjon el elmémnek látása: hanem tégedet én Idvezítőmet [...]

- 3 ¶

[15] *A' Halálnak kínjaiban lévő Emberéért.*

Oh, minden irgalmasságoknak Istene! Ki minden ember' életének határt vetettél, melyet senki által nem hághat. A' mi szíveinknek töredelmességéből esedezünk Szent Felségednek, tekints kegyelmesen e' te halálnak kínjaiban fetregő szegény betegekre [...] Zabolázd meg Uram a' Sátánt, hogy az ő kárhozatos retentésével az ő te benned való hitiben meg ne háboríthassa [...]

- 1 ¶

[16] *Betegségből fel-gyógyult Ember Imádsága.*

Oh irtalmas ISTENEM, a' Jézus Krisztusban szerelmes Atyám, életnek és halálnak Ura! ki meg-ölsz és meg-elevenítesz; a nyomorúságnak koporsójába vetsz, és ismét fel-költesz. Áldott légyen szent Néved, hogy mikor a' betegségnek koporsójába [...] mosogass meg engemet; hogy fejérb légyek a' hónál, és fényesb a' Napnál: engedjed, hadd halljon örömet és vígasságot az én lelkem [...]

- 1 ¶

[17] *Keresztyén Raboknak Imádságok.*

Örök Felséges mindenható, erős boszszuálló, 's bünt utáló szent ISTEN! ki szereted és oltalmazod a tégedet szeretőket, és a te szárnyaid árnyékában el-rejted a tégedet félőket; a' te Parancsolatodat meg-rontók, 's Törvényedet által-hágók ellen pedig haragod fel-gerjed és ki-küldöd őket a' ki halálra való, halálra, a' ki fegyverre való fegyverre, a' ki éhségre való éhségre, a' ki rabságra való rabságra. [...] Tenéked Uram igazság [...] térdeinket Manassessel [...] tömlöcnek nehézségét [...]

- 1 ¶

[18] *Úton-Járóknak Reggeli Imádsága.*

Hálákat adok Felségednek, óh, én irtalmas és kegyelmes Atyám! minden időbéli velem közlött kegyelmes gondviselésedért, leg-közelebb, hogy az én útazásomban estvéli környögésemben kegyelmesen meg-hallgattál, ez idegen helyen ez elmúlt éjszakának setétségében bűneimért mellőlem el-nem álltál, (idegeneknek kezekbe nem adál) személyemben és javaimban minden kártól és veszedelemtől, váratlan iszonyú betegségtől 's hirtelen haláltól meg-óltalmaztál [...] Viszontag alázatosan esedezem Felségednek [...] fel-tett célomra, 's háló-helyemre [...]

- 1 ¶

[19] *Úton-Járóknak Estvéli Imádsága.*

UR ISTEN, én mennyei jó gondviselő szent Atyám! nagy háláadással magasztalom Felségedet, hogy engemet (az én hozzám tartozó társaimmal) e' mái útazásomban minden bűneimért méltán érdemlett lelki és testi veszélyektől, úton-álló tolvajoktól 's vérontóktól, 's egyéb (el-szenvedhetetlen) kárvallástól, kegyelmesen meg-óltalmaztál; félelmes útaimban szent Angyalid által őriztetted; fáradtságomban erősítettél; éhségemben 's szomjúságomban ételt, italt adtál: és e' helyben el hozván, szállást mutattál. Uram Jézus [...] Adj békességes csendes nyűgovást [...]

- 1 ¶

[20] *Az Ítélet' napjára készült Embernek Imádsága.*

Jehova, szent és dicsőséges UR, ki vagy mennynek földnek hatalmas Teremtő Istene, a' kit a' mennyei szent Angyalok áldanak, a' meg-bóldogult lelkek pedig fel-magasztalnak, és e' földön lévő minden állatok dicsérnek. Méltó vagy Uram, hogy én tőlem-is dicsértessél, ki az eset után, midőn a' Paradicsomnak kertéből ki-léptem, a' veszedelemből ingyen-való jóvoltodból fel-vettél [...] Jóllehet Uram, [...] Könyörülvén könyörülj rajtam [...] Jertek-el Atyámnak áldottai [...]

- 3 ¶

[21] *Templombéli (Minden időkori) közönséges.*

Örök mindenható ISTEN, mennynek és földnek Ura Teremtője, mi URunk JÉZUS Krisztusnak dicsőséges szent Atyja, Ábrahámnak, Izsáknak, Jákobnak, 's minékünk-is kegyelmes Istennünk! Te szent Felségednek alázatos szívvel lélekkel nagy hálákat adunk, szent Fijadnak az Úr Jézus Krisztusnak Nevében, minden időbéli el-vett kegyelmes ajándékidért, lelkiekért és testiekért: Kiváltképpen, hogy te minket öröktől-fogva az életre Krisztus Jézusban kegyelemből

el-választottál, képedre és hasonlatosságodra teremtettél, Szent Lelkeddel a fogadott fiúságra el-pecséltél [...] Áraszd reánk [...] gyomlálj-ki közülünk [...] meg-nyomorodott szegény Hazánknak [...]

– 12 ¶ (két ad libitum, illetve alternatív bővítménnyel)

* * *

Úr' Vacsorája előtt való Imádság

Járulok te hozzád, és a' te szent Asztalodhoz, óh én Idvezítő Uram, JÉZUS Krisztus! le-nyomat-tatván az én meg-számlálhatlan bűneimnek súlyos terhétől, melynek rajtam el-mérgesedett se-bei béhatottak szintén az én lelkemre: Gyógyíts-meg ezokáért, óh én lelkemnek hűséges Vált-sága! e' te szentséges Vacsorádnak idvességes orvosságával engemet, †és ihlesd-meg az én lelkemet, hogy a' bűnnek álmából fel-serkentetvén, te hozzád Igaz Életnek Kenyeréhez és Vi-zéhez nagy kívánsággal óhajtson, és szüntelen való belső gerjedezéssel siessen. †³⁰

Járulok te hozzád, óh ÚR JÉZUS! és a' te szentséges Sákramentomodhoz, teljes lévén erőt-lenségekkel és lelki szükségektől szorongattatván. Ímé, elődbe viszem az én minden jóságos-cselekedetek nélkül való lelkemet! ki rakva minden vétkekkel: ki a' fel-füvalkodásnak ragadó mételyétől el-foglaltatott, és minden halálos fekélyekkel meg-verettetett: ki meg-vetvén a' je-lenvaló igaz orvosságot, meg-hidegedett a' te szerelmedben, és tűnyává lett minden jóságos dolgoknak végbevitelére.³¹ Te azért, Uram ISTEN, ki Élet vagy, és Életnek kút-feje, †formálj által új életre engemet, és az én lelkemet elevenítsd-meg kegyelmesen. †³²

Járulok te hozzád, óh ÚR JÉZUS! és a' te szent halálodnak vég'-Vatsorájára, bánkodván és szomorú pénitentiát tartván az én bűneimről, ki immár ennekutánna, a' te szent Testednek és Vérednek hozzám vétele után, el-rendeltem az én életemet meg-jobbítani: az én indulatimnak fajtalanúságát, és a' testnek gonosz kívánságát meg-fojtani: az harag-tartást el-távoztatni: és a' te szent Parancsolatidat minden erőm és tehetségem szerént meg-őrizni: a' te Atyai kedvedet soha meg-nem bántani; de sőt mindenben a' te szent akaratodnak engedelmes lévén, a' te dicséretedet és szent Nevedet hirdetni és fel-magasztalni. Te annakokáért, óh én Idvezítőm! e' jóra való szán-dékomban †légy segítségemmel énnékem, és tégy a' te szent útaidban engemet állhatatossá. †³³

Járulok te hozzád, óh ÚR JÉZUS! És a' te szent Testednek és Vérednek igaz hitemnek álta-la hozzám való vételére, mely a' magas keresztfán³⁴ a' mi bűneinkért meg-töredeztetett, és so-kaknak, az-az, minden hívőknek idvességekre bőségesen ki-öntetett. Ez hitben azért, óh én Idvezítőm! a' te Szent LEKED által erősíts, és mind végiglen engemet tarts-meg: és kérlek, hogy e' te szent Testednek és Vérednek drága edelével az én éhező és szomjúhozó lelkemet tápláljad és †legeltesd az örök életnek bírására. †³⁵

Járulok te hozzád, óh ÚR JÉZUS! és a' mint minékünk meg-parancsoltad, meg-émlékezem a' te keserves kinszenvedésedről és szentséges halálodról, mely által a' mi Váltásuknak nehéz

³⁰ †... †: Toldás 1690-hez képest.

³¹ 1690: elkövetésére.

³² 1690: †... †: táplály engemet, és az én lelkemet újítsd-meg kegyelmesen.

³³ 1690: †... †: amaz igaz mennyei Kenyérrel engemet erőssíts meg s tégy álhatatossá.

³⁴ 1690: magas kereszt-fának oltárán

³⁵ 1690: legeltessed az örök életre.

munkáját véghez-vitted. Oh én Idvezítőm! e' te szent szeretetednek drágalátos záloga által cselekedd azt én bennem, hogy a' te ily' kiváltképpenvaló jótéteményedről soha örökké az én szívemben el-ne felejtkezhessem.

†Járulok te hozzád, oh Úr Jézus! És a' te lelki ajándéknak gazdag Kincséhez, én szegény úton járó, minden úti költségről meg fosztatott, és kinek bujdosási meg-hosszabbítottanak e' siralomnak völgyében, míglen amaz mennyei hazában érkezik. Te annak okáért, oh én idvességemnek Istene! Ez te lelki ajándéknak gazdag kincséből tégy részt énnékem, mely által mind drága úti költség által tápláltatván, az én idvességemnek után el ne fogyatkozzam. †³⁶

Járulok te hozzád, oh ÚR JÉZUS! a' te szent titkaidnak magamhoz való kapcsolására: és meg-emlékezem minden jótéteményeidről, és azokért teljes szívemből való hálákat adok szent Felségednek. Ímé Uram! a' te Parancsolatod szerint kívánok egyesülni a' te szent Testeddel és Véreddel: Kérlek annakokáért tégedet nagy alázatosan és töredelmesen, adjad, hogy ne részesüljek csak a' külső Jegyekkel, mint a' hipókriták és színes Keresztyének; hanem belsőképen is †a' te Isteni erőd által újjászülöttetvén, vehesselek tégedet az én hitemnek szájával, és lehessen új teremtés, minden lelki dolgoknak cselekedésekre: Hogy ekképpen még ez én életemben az örök életnek néminémű ízit meg-érezhessem: és te általad, mint az örök Idvességnek velem egyesült drágalátos Záloga által, az én lelkemnek meg-bóldogíttatása felől bizonyossá tétetsem. †³⁷ Melyet cselekedjél, óh én lelkemnek igaz Váltsága! a' te buzgó szerelmedből, Ámen.

* * *

Ennek az imádságnak a hazai története 1637-ig nyúlik vissza. Philipp Kegel *Spiritualia meditationes ex sanctorum patrum monumentis desumptae* (először 1596-ban jelent meg) című, Augustinus, Kempis Tamás, Canisius, középkori misztikusok és mások elmélkedéséből kompilált munkáját Debreceni Péter (1608–post 1671) ekkor fordította magyarra *Tizenkét idvösséges elmélkedések* címmel³⁸ németalföldi tanulmányútján, valószínűleg a lipcsei kiadás nyomán (1635), tehát mindjárt a következő esztendőben. Később még több, mások által pótolta, (a korábban elhagyott részekkel) bővített kiadása is megjelent a 17–18. században.³⁹ Az imádságok között ebben a gyűjteményben több hasonló szerkezetű található. További (himnológiai) kérdés, szintén megoldatlan, hogy ennek a munkának az egyes kiadásai-ban is vannak énekek, genfi zsolnárok, amelyeket azonban más kiadások elhagytak. A 18. századi debreceni énekeskönyv szerkesztésének ismeretlen körülményeit már említettem, Kegelius elmélkedésének a *Buzgó imádságokhoz* vezető útját sem ismerjük.

³⁶ 1690-ben és korábban megvan, egyes 18. századi kiadásokból elmaradt. Valószínűleg nem szándékosan, hanem figyelmetlenségből, és a későbbi nyomtatáskor hibás exemplárból dolgozók nem pótolták.

³⁷ 1690: rövidebb †...†: Isteni erőddel szülj újjá az lelki dolgokban, Hogy ekképpen az örök életnek néminémű ízit érezhessem, és amaz örök idvességnek drága zálogjával meg erősíttsem.

³⁸ RMNy 1678.

³⁹ 1638: Lőcse, 1639: Bártfa, 1639: Lőcse, 1651: Debrecen (csak szemelvényesen), 1653: Ulm, 1739: Bártfa, 1738 és 1764: Kolozsvár.

Műfajok egyensúlya: énekelt és előszóval elmondott imádság

Láthattuk eddig, hogy a 17. századi énekeskönyvek imádsághagyományának is folytatója az „*öreg debreceni*” énekeskönyv, ezzel szinte észrevétlenül kapcsolódik a puritán irányzathoz. A hazai himnológia érdeklődését eddig nem serkentette vizsgálódásra, hogy miért ragaszkodtak annyira a protestáns énekeskönyvek a versenekben, kötött beszédben elhangzó imádságok mellett kötetlen formában (prózában) fogalmazott liturgikus imádságokhoz. Hazánkban soha nem volt államilag kötelező protestáns szertartási imádkozás, mint az anglikánoknál (Church of England). Az énekeskönyvek imádságokat tartalmazó része egyformán alkalmazható volt magános és közösségi szertartásban. A fentebbiek példázzák, hogy ez a határ nem éles, nem áthághatatlan a protestáns gyakorlatban; a liturgikus kötöttségek és szabályozás, valamint a teológiai diszciplínák szempontjából sem. Huszár Gál komjáti graduáljával (1574)⁴⁰ kapcsolatban is elkerülhetetlen ennek a témának a feszegetése: a liturgusok részére készült graduálban csak szertartási imádság-minták találhatók. Ezek nem minősülnek szigorúan gyülekezeti imádságoknak a reformátusok későbbi felfogása értelmében. Csakhogy ez a felfogás akkor körvonalazódott, amikor már kiküszöbölték a szertartási éneklést, és erőszakkal elsorvasztották a reformáció által megőrzött liturgiát. Huszár Gálé az egyetlen graduál (Komjáti, 1574), amelyben imádságok is vannak. Fia, Dávid ezeket a *Heidelbergi Kátéval* együtt iskolai célra is kiadta (*Imádkozó könyv*, 1577).⁴¹ Ugyanazok a szertartáson használatos imádságok tekinthetők otthoni magános vagy családi áhítatra való imádságoknak is.

Az irodalmi (műfaji, műfaj történeti, kommunikációs) megközelítés és értékelés miatt egyaránt nyomatékosítanunk kell azt a teológiai (liturgiai és kegyességtörténeti) evidenciát, hogy az ének semmi más, mint imádság.⁴² Annak díszes és nyilvános közösségi szertartásban alkalmas alakja, amelynek a dallam nem esetleges járuléka, hanem integráns és mellőzhetetlen alkotója. Éppen ennyire mellőzhetetlen az is, hogy a műforma és a szertartási beágyazódás mellett az ének imádság mivoltát meghatározónak tekintsük.

Két megközelítés szembesül itt. Az egyik a puritánsággal kezdődő és egyes pietista áramlatokban máig folytatódó látás. Ez összpontosít az egyén és kisközösség *kvázi liturgiátlan, spontán és rögtönzött* imádságára, más típusú imádkozást nem ismer és nem fogad el sem biblikusnak, sem hívőnek, sem gyülekezetinek.

A hagyományos európai keresztyén megközelítés pedig a szertartás (rítus, ceremóniák, liturgia) objektív jellegét hangsúlyozza, vele együtt a közegyházit és közös-

⁴⁰ RMNy 353.

⁴¹ RMNy 395. HUSZÁR GÁL, HUSZÁR DÁVID, *Imádkozó könyv 1561, 1574, 1577*, s. a. r., bev. és mutatók FEKETE Csaba, Debrecen, 2000 [2002] (A Debreceni Hittudományi Egyetem Gyakorlati Teológiai Tan-székének Tanulmányi füzetei, 10. – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár, Kiadványok, 2).

⁴² Vö. H. HUBERT Gabriella, *A 17. századi gyülekezeti énekek műfaji kérdései = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 119–125.

ségit, a teológia által ellenőrzöttet és a papság által elrendeltet az egyéni kegyesség fölé emeli, az egyetemes papság hangsúlyozása mellett is papi tisztnek tartja a protestáns gyakorlatban.

Az itt említett imádságok arra mutatnak, hogy volt idő, amikor a kettő nem számított egymás ellentétének. A reformáció korabeli magyar imádságok kezdeteinek folytatásai a 17–18. századi énekeskönyvek is, nem csak az önállóan megjelent imádságoskönyvek és ágendák. Egészen a 18. századba belenyúlik az a szokás is, hogy a káté nem hiányozhat az énekeskönyv és az imádságok mellől (Tótfalusi is Siderius János kátéját csatolta az énekeskönyvhöz). Beszédesebb tény, mutatja az imádság kérdésének és az ilyen hazai adottságok vizsgálatának az elhanyagolását, hogy H. Hubert Gabriellának a Huszár Gál graduálja hasonmás kiadásához készült tanulmánya előtt valamennyi közlemény, beleértve az RMNy könyvészeti leírását is, hibásan közli a Huszár Dávid kiadásában található imádságok számát. Tűnődhetünk, három vagy négy tucat imádság összeszámlálására miért volt kevés a korábbiak tehetősége vagy odafigyelése. Az egymástól átvett vélekedések sem pontosabbak, mint az imádságok hibásan regisztrált száma. A soványka magyar református euhologiai irodalom sem nem találta meg a kapcsolatot a 20. században megéledő himnológiával és a protestáns graduális istentiszteleti források kutatásával, sem nem terjeszkedett ki eddig az itt említett és hasonló részletekre. Ezzel együtt mind a szertartási használat (úzus), mind a közösségi és magánkegyesség összefüggései, mind a formai követelmények és szöveg hagyományozás, mind pedig a szövegalkotás technikai (retorikai, textológiai) jellemzése erősen hiányos. Ezt nagyrészt megmagyarázza a források pusztulása, de ez az áttekintés kezdeti szintjének (a szinte teljes feldolgozatlan-ságnak) szintén velejárója. A dolog természete miatt ezen az állapoton a külföldi szakirodalom használata vajmi keveset segíthet, mert helyettünk a külföldi kutató nem tárhatja föl, nem is járhatja végig a hazai állapotok, fejlődés és hanyatlás bugyrait.⁴³

A protestáns imádságtörténet szempontjából továbbra sem tekinthetjük véglegesnek vagy elfogadhatónak az olyan minősítést, besorolást (műfaji vagy szertartási kategorizálást), hogy egy imádsággyűjtemény vagy gyülekezeti és szertartási, vagy egyéni és kegyességi. Váradon Szenci Kertész Ábrahám működésének egyik páratlan vonása, hogy ő jelentette meg az egyetlen olyan 17. századi énekeskönyvet, válogatott genfi zsolnárokkal, amelyről – Hubert Gabriellával egyetértve – elmondhatjuk, hogy *nem gyülekezeti, hanem magános* áhítatra való (Szenci Molnár Albert szintén erre szánta eredetileg a genfi zsolnárokat).⁴⁴ Mondhatnánk hasonlót az *énekes imakönyvekről* is, amelyek

⁴³ Például olyan hasznos munkák, mint Cynthia GARRETT, *The Rhetoric of Supplication – Prayer Theory in Seventeenth-Century England*, Renaissance Quarterly, 1993/2; Thomas HIEKE, *Hallgatni istenkáromlás volna – A panasz fenomenológiája az Ószövetségben*, ford. SZÁNTÓ Tamás, Mérleg, 1994/4, 373–391; André LAOCOQUE, Paul RICOEUR, *Bibliai gondolkodás*, Bp., 2003.

⁴⁴ RMNy 2251. Vö. még H. HUBERT Gabriella, *Gyülekezeti énekek műfaja: van-e rendszer az adatokban?*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1989, 298–305, passim. Uő, *17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában*, Magyar Könyvszemle, 1996, 82–89.

fölbukkannak a 16. század végétől; közöttük egy debreceni kiadásról jobb híján ma azt gyanítjuk, hogy előzmény és folytatás nélkül való.⁴⁵ Ezeket Hubert Gabriella külön csoportban tárgyalja.⁴⁶ Kötődésükre ne feledjük el, hogy részben átvették vagy folytatták ezek is a korábbi *Fons vitae* típust, amelyekben szintén voltak énekek az imádságok mellett. Az összefüggések tisztázása sok további kutatást igényel, de meg is érdemel.

Szenci Molnár Albert példáját részben a magyar Biblia kiadásai folytatták 1805-ig, részben pedig az énekeskönyvek, azáltal hogy kiadásaikban (mint kiadói konvolutumban) az együttes megjelentetés szándékával imádságos és kátéreszt tartalmaztak. Szenci Molnár Albert maga a genfi és pfalzi mintára kiadott *Bibelwerk* mellett külön is szükségesnek vélte egy összefoglaló imádságoskönyv kiadását, ezt újabban Vásárhelyi Judit munkái és kiadványai tisztázták.⁴⁷ Ezzel együtt jár, hogy Szenci Molnár mégsem vállalt mindenben kezdeményező, úttörő szerepet. Az elsüllyedt, számunkra szinte teljesen ismeretlen hazai hagyományra is támaszkodott, annak integráló és konstruktív folytatója volt kiadványaiban.

A hazai protestáns imádságok történetére jellemző címet találunk a Kolozsvárott 1690-ben nyomtatott énekeskönyvben az imádságok gyűjteménye előtt: „*Buzgó hálaadások, és könyörgések, melyek mind magános embereknek s' mind közönséges gyülekezetnek alkalmatosságára rendeltettek.*” Ez a „mind-mind irányzat” szintén megnyilvánult Drégelypalánki János (1625 körül–1692 után) válogatott könyörgéseiben, amelyeket a *Praxis pietatis contracta*⁴⁸ egyes példányaival együtt forgalmaztak (illetve vélhetően külön önmagában is). További elemzést érdemel az a tanulságos és messzire mutató törekvése, amely szerint a magános (egyéni) imádságnak a közösségi nyilvános szertartási imádkozásban való hasznosítását óhajtja. Szükségét érezte, hogy áthidalja a puritán individualista és szubjektív szemlélet, kegyességi gyakorlat, valamint az objektív és kollektív liturgia szakadékát.⁴⁹ A Medgyesi Pál fordította terjedelmes elmélkedő részeket összevonta jobban hasznosítható prédikációs vázlattá, a

⁴⁵ RMNy 1874. A leírásból és az incipitmutatóból az imádságok természetesen hiányoznak.

⁴⁶ Valóban, külön típusként is tekinthetjük az énekes imakönyveket, vö. H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., 2004 (Historia litteraria, 17. – Evangélikus gyűjteményi kiadványok, 2), 254–261.

⁴⁷ SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyveczke*, Heidelberg, 1621. Hasonmás kiadás VÁSÁRHELYI Judit kísérrő tanulmányával, Bp., 2002 (Bibliotheca Hungarica antiqua, 35); VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vízolyi Biblia új kiadása – Előzmények és fogadtatás*, Bp., Universitas, 2006 (Historia litteraria, 21).

⁴⁸ RMK I 1420. Fő címlapja szerint: „Ama' jeles Templombéli és magános való válogatott könyörgésekkel edgyütt, melyek közönséges lelki épületre ki-adattak.” Ez a munkája *Orationes publicae*, illetve *Ala seraphina* címmel külön készült és külön is forgalomban volt; a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár példánya mellől hiányzik, az OSZK példányában megvan.

⁴⁹ Többek között ezt írta ajánlásában: „én a' Praxisban lévő imádságokat nagyob részént ki hadtam; hanem azok helyében {hogy az épület és lelki haszon ne csak magánossan a' tselédes gazda házánál, hanem közönséges helyen az Isten házában is; lehessen} mind ama' régi és szokot közönséges könyörgéseket {mellyek közül való a' Debreczeni népnek régi és szokott könyörgése} mind pengig a' magamébül szép imádságokat [...] egyéb' szükséges és idvességes dolgokkal bővitettem”. (a^o) A Drégelypalánki által használt [ ] zárójel, mert ez ma más funkciójú, félreértések elkerülése végett { } zárójellel pótoltam.

hosszadalmas imádságok többségét pedig elhagyta, vagy pedig megrövidítve átdolgozta, szinte a felismerhetetlenségig. Ilyen volt már előbb az a két úrvacsorai imádság, amely 1658-ban a *Pataki Ágendába* is megrövidítve került bele.⁵⁰ További átdolgozással, de nem a Drégelypalánkinál található alakban, ez a két imádság a *Bujdosásnak emlékezetköve* című népszerű imádságoskönyvben is tovább élt (Debrecenben 1725 tájától legalább húsz kiadása volt) a 20. század elejéig.

Ez az önmagában nem különlegesnek látszó mozzanat olyan szempontból mégis jelentős, hogy kétarcú. Megnyilvánul benne az, hogy nem csupán a puritanizmus hatotta át a korabeli protestáns szemléletet és gyakorlatot, hanem a nálunk jórészt szélsőségek nélkül érvényesülő puritán eszmeiség és gyakorlat is fokozatosan beleolvadt a hagyományos hazai rendbe. Az imádságokat és a liturgiát tekintve ez nem volt semmiféle éles fordulópont, nem köthető dátumokhoz és eseményekhez, hanem észrevétlen átbillenésként történt meg egyes gyakorlati megoldások által. Éppen olyan mozzanatokban, amelyek a korábbi idők folyamán szükségtelen és értelmetlenül kiéleződött szembenállásban és kölcsönös vádakban mutatkoztak meg az ortodox-puritán csatározások közepette.

Eme tanulságos irányváltást önkéntelenül megfogalmazta Drégelypalánki. Emellett azonban ő sem jelölte meg azt, hogy melyek a saját imádságai, melyeket vett át az élő hagyományból, például Debrecen népe (gyülekezete) istentiszteleti megszokásban százados rögzített használatából. A tűzvészek és a török hódoltság miatt a szertartási használatra készült imádságok fennmaradásának csupán néhány ezrelékével számolhatunk. Diákok és prédikátorok valószínűleg több ezer gyűjteményt állítottak össze, másoltak és adtak tovább nemzedékről nemzedékre.

Tótfalusi uram szintén nem ad kezünkbe térképet, amely alapján eligazodhatnánk az ismeretlenben; mert sem az egyetlen megtartott imádságról nem árulja el, hogy miért nem utalt Debrecenre, sem a későbbiekkel kapcsolatban nem nevez meg forrást. Mindössze két mondatot írt a *Mentségben*: „A *Belgiumban* nyomtatott *Psalteriumban* mivel Könyörgések nem vóltanak, és a’felől sok panaszt hallottam, ebbe most eleget töttem, melyek közül némelyeket magã tsináltam, némelyeket másunnét szedtem, avagy vétettem-é benne, hogy azt tselekedtem?”⁵¹ A további vizsgálatoknak kell megkísérelniük kiszűrni, ha lehetséges, az egy meghatározott szerzőhöz, gyüle-

⁵⁰ Részletes kimutatása: FEKETE Csaba, *A Pataki Ágenda és a Praxis pietatis*, Könyv és Könyvtár, XXV, 2003, 65–98.

⁵¹ M. Tótfalusi K. *Miklósnak maga személyének, életének, és különös tselekedetinek mentsége...* TOLNAI Gábor bérekefztő-befzédével. Kner-féle (az eredetivel lapról lapra és sorról sorra egyező) kiadás, Gyoma, 1940. E^{5b}–^{6a} [= 74–75. p.] Ugyanezt (mai helyesírással, helyenként a központosítás és a szóalakok megváltoztatásával, vö. *Erdélyi féniks – Misztófalusi Kis Miklós öröksége*, bev., jegyz. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, 1974, 246. Jakó Zsigmond magyarázata (bibliográfiai hivatkozások nélkül): „A református zoltároskönyvekben szokás szerint imádságok is voltak. A közönség ezek elmaradását hiányolta Kis Miklós amszterdami zoltároskönyvéből”, *uo.*, 154. jegyzet. Feltehetően Tótfalusi utalását itt az RMK I 1488/A-ra kell értenünk. Részletes leírása: *Nicholas Kis – A Hungarian Punch-Cutter and Printer 1650–1702*, by György HAIMAN, Bibliography compiled by Elizabeth SOLTÉSZ, Bp., 1983, 397, 74. tétel.

kezethez, alkalomhoz fűződő imádságokat az előszó nélkül megjelent énekeskönyvekből és egyéb forrásokból.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a sokféle és folyton változó gyűjteményekben egyes imádságoknak nemhogy százados, hanem több évszázados története volt. Mintegy ezek köré lecsapódva, jegecesedési pontokhoz izesülve keletkeztek új meg új imádságok és imádságoskönyvek a magános és közösségi szertartások használatára vagy mindkettőre gondolva. A reformáció korától (a *Fons vitae* típusától kezdve) szinte a 20. századig érvényesült az imádkozók ösztönös igénye, amelyet méltányolt Tótfalusi is, hogy az énekeskönyvekhez elvárták imádságok csatolását, imádságok gyűjteményéhez (antológiájához) pedig az énekekét. Kimondhatjuk azt is, hogy – részletes kiadástörténeti adatokat nem tekintve, vagy éppen ezek feltárása nélkül is – ez a kapcsolódás nagyrészt a kátétanítás több évszázados folyamatának tulajdonítható. Az imádkozást eltérő módon hangsúlyozta a puritanizmus és a pietizmus. Törekvéseik beleolvadtak a már meglévő szokásokba, amelyeket – többek között – Szenci Molnár munkássága erősített tovább, a zsoltárokhoz kapcsolódó imádságok által.

Széttekintés

A fentebbi mélyfúrás föltárt néhány kövületet, amely a magyar protestáns imádságtörténet bonyolult textológiáját – a hatástörténettel összefüggésben – valószínűleg több szinten és általánosságban jellemzi. Kiderült ebből az is, hogy kapcsolódási pontok és mikrofilológiai feltárás nélkül a lelkiségtörténet áttekintése nem vezethet megalapozott eredményekre. A további kutatásban számíthatunk bizonytalan és nehezen vagy teljességgel megoldhatatlan kérdésekre. Több lépcsőben feltáruhat így is néhány jelentős vonás, amely az eltérő irányzatokban egyaránt jelen van. Gondolok itt elsősorban a hagyományosan ortodoxnak vagy puritánnak nevezett mozgalom lelkiségére. A további kutatás megtervezésében hasznos lehet, ha archetípusok jelenlétével számolunk, tehát olyan ismérvekkel, amelyek általában jelen vannak, és sehol nem tekinthetők valamilyen mozgalom, irányzat, hatás különös sajátosságának. Vannak aztán olyan összetett helyzetek és jelenségek, amelyek nem bonthatók összetevőkre, egységként kell felfognunk őket akkor is, ha ellentmondásos és kusza egységet alkotnak.

Vitatható, vitatnunk is kell az újprotestáns megjelölés alkalmazásának határait és kritériumait. Gyümölcsözőbb lehet, mint a felvilágosodás érvényesülésének vagy elutasításának körvonalazása. Ez főként a pietizmus és a puritánság esedékes újraértelmezéséhez kapcsolódik. Másrészt azonban szinte valamennyi későbbi protestáns felekezetet jellemzi, a kegyesség és imádság gyakorlata, elmélete (euchologia), liturgikus vagy liturgiátlan volta, biblikus és zsoltáros tartalma vagy hitvallástalan és általános vallásossága, tehát a keresztyén hagyomány fennmaradása vagy feloldódása. Szélsőséges vonásaihoz tartozik, hogy mindenestől elvetette a kötött, liturgikus imádkozást, individualista és kötetlen, rögtönzött imádkozás volt az elvárása, csak ezt ismerte el.

Nálunk azonban nem ilyen szélsőségek jutottak érvényre. Sőt puritánjainknak köszönjük az első imádságtant,⁵² ők kezdeményezték a gyakorlati teológia önálló teológiai diszciplínává alakítását is. Tótfalusi Kis Miklós is kapcsolódott ehhez a mozgalomhoz (nem csupán a coccejanus-karteziánus kapcsolatok vádpontjai szerint), mégis természetesen tekinti, hogy a *Via Jacobaeát*, tehát egy imádkozásra tanító kalauzt is beiktasson az énekek és imádságok után. Ez a vonás kitüntetett figyelmet érdemel.

Magyar református lelkiségtörténetünknek ez a vonása akkor is érvényesült, mi-
kor már egyre-másra a korábbiaktól eltérő stílusú (sokszor racionalista és liberális hatást tükröző) imádságoskönyvek jelentek meg a 18. század második felétől fogva, különösen a 20. századhoz közeledve. Hagyományosan kedvelt imádságoskönyvek ekkor is napvilágot láttak. Kevés jobb példát találhatunk az örökség őrzésére és a liturgikus igény kiküszöbölése ellenhatásaként, mint a *Bujdosásnak emlékezetköve* című gyűjteményt. 1713-ból ismerjük első kiadását, az utolsót pedig 1903-ból. Változatlanul tartalmazott a 20. század elején is egy kis liturgiát, amolyan laikus zsolozsmapótlékot. Ez az imádságokhoz csatolt rubrikákból derül ki. Az imádságoskönyvek ismételt megjelenése azt is dokumentálja, hogy nemzedékek sora imádkozta az örökölt kegyességi könyveket, tehát a szélsőséges törekvések soha nem vertek mély gyökeret, csak járulékosak maradtak. Ráadásul ennek a református imádságoskönyvnek az első része szó szerint átvette 17. századi előde, az evangélikus *Arany lánc* imádságait és rendjét. Alkalmas arra, hogy befejezésül ezt a szertartásrendet áttekintsük.

A magános (családi) áhítat szertartási rendje reggel:

- [1.] Előljáró fohászkodás
- [2.] Általános (mindenkorra való) imádság
- [3.] Napi imádság
- [4.] Miatyánk
- [5.] Hiszekegy
- [6.] Tízparancsolat
- [7.] Magunkat Istennek ajánló fohászkodás
- [8.] A Szentháromság dicsérete (doxologia)
- [9.] Isten Báránya (Agnus Dei)
- [10.] Áldásmondás

A magános (családi) áhítat szertartási rendje este:

- [1.] Előljáró fohászkodás
- [2.] Mindennapi imádság
- [3.] Napi imádság

⁵² MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare etc. az az. Imádkozásra és Praedikáció írásra s-tételre, és a 'nak megtanulására-VALÓ mesterséges Táblák*, Bártfa, 1650. RMK I 832.

- [4.] Miatyánk
 [5.] Magunkat Istennek ajánló fohászzkodás
 [6.] Hálaadó könyörgés
 [7.] Berekesztő imádság

* * *

A 18. században fokozatos tilalmakkal szüntette meg hazánkban a református egyház az óprotestáns liturgikus örökséget őrző graduális éneklést, valamint vele együtt a perikoparendet és az egyházi évet. A puritánoknak eme törekvései a 17. században csatározásokhoz vezettek, és amikor valóban hatottak, összevegyültek újabb irányzatokkal. A liturgia fokozatos leépítése vezetett oda, hogy az 1806-os énekeskönyv szaktított az egyházi évvel, rendje a polgári évhez igazodott. A reformkor, a szabadságharc és a kiegyezés idején olyan nemzedékek nőttek fel, akik már semmit nem is gyanítottak a régi szertartásról, a hagyományos imádságokat csak irodalmi emlékeknek tekintették, ha ismerték. Gyülekezetekben, főként vidéken ezek ismerete és használata nem szűnt meg. Ezt támogatták Szenci Molnár zsoltárai, amelyeket a hívek ellenállása miatt nem tudtak kiküszöbölni, megváltoztatni vagy átdolgozni sem egészen a 19. század végén kezdődő reformok idejéig. Ezt az állapotot tekintette kálvinistának a lelkészek tájékozottabb rétege és a teológiai oktatás azóta is. Az imádságkincs feldolgozásának igénye Csikesz Sándor (1886–1940) debreceni professzor tanítványai körében öltött testet először. Innen eredt és itt keletkezett Incze Gábor munkája.

A 20. század második felében Csomasz Tóth Kálmán munkássága a himnológiára összpontosult. Érdeklődésének csak a permén jutott hely a liturgiának és euchológiának. Mások munkásságában sem volt jelen az imádságok problematikája. A zenetudományi tanulmányok és kiadások a 20. század végére föltárták az óprotestáns örökség egyre több sajátosságát.⁵³ Az egyházzenei tanszék nem válhatott a szertartási imádságok, még kevésbé a családi vagy magános kegyesség imádsággyűjteményeinek kutatási helyévé. A prédikációk irodalomelméleti vagy vallásos néprajzi kutatása sem szentelt külön figyelmet a lelkiségtörténetnek. A most induló kutatás az euchológia teológiai hiányos vagy teljesen elhanyagolt művelését vállalva kiegészítheti az istentiszteleti élet múltjának tudományos vizsgálatát, valamint hozzájárulhat a jövő liturgiájának és kegyességének e területre is kiterjedő megalapozásához, gondozásához.

⁵³ Néhány imádságot közöl a *Protestáns graduál – Szemelvények a 16–17. századi protestáns graduálok anyagából istentiszteleti és oktatási célra*, szerk. FERENCZI Ilona és mások, Bp., Református Egyházzenei Munkaközössége, 1996. Ferenci Ilona többi kiadványa (így az *Eperjesi graduál* és *Ráday graduál*, *Musicalia Danubiana*, 9 és 16) azért nem terjed ki a liturgikus imádságra, mert ilyen csak Huszár Gálnál (Komjáti, 1574) fordul elő. Ennek hasonló kiadásához summás megjegyzések találhatók H. HUBERT Gabriella kísérő tanulmányában (*Bibliotheca Hungarica antiqua*, XIII/1–3). A háttérrel és Paul Gerhardt műveinek magyarításával való összefüggésekről: FEKETE Csaba, *Festett mellvéd és kegyesség*, Református Szemle, 2007/5, 1106–1121.

A kutatási helyzet

A használati/kegyességi irodalom egyik szövegtípusának, az elmélkedésnek a magyar nyelvterületen történő vizsgálatára vonatkozó szemlét és a kutatási helyzet áttekintését a témakört átfogó igénnyel taglaló szakirodalmi tételek számbavételével kezdjük. Ezután a szövegkiadásokra vetünk egy röpké pillantást, végül azokról a folyamatban levő kutatásokról szólunk, amelyekről tudomásunk van.

A szakirodalmi áttekintés rendjén két időszak kiadványairól (monografikus összefoglalásairól) szeretnénk említést tenni: olyan munkákról, amelyek hatása, recepciója valamiképpen nyomon követhető, amelyek tehát bekerültek a tudományos körforgásba. Az első összefoglalások a múlt század 30-as éveiben jelentek meg,¹ míg a második, közelebbről megtekintett időszakban kiadott tanulmányok az 1990-es évektől kezdve kerültek közlésre.²

Röviden tehát először Gajtkó István, Gulyás István és Incze Gábor írásairól: kétségtelen értékük, hogy nagy mennyiségű anyag felhasználásával ráirányították a figyelmet a szövegtípusra, azzal ugyanakkor vajmi keveset mondunk, ha kijelentjük, hogy nyelvezetük és vizsgálati szempontjaik egyaránt keletkezésük időszakának tudományos felfogását és módszertanát tükrözik, nemkülönben szerzőik felekezeti elkötelezettségét. Ez utóbbi jellegzetesség egyébként leginkább a válogatás mikéntjében ragadható meg: valamennyien csak saját konfessziójuk anyagával foglalkoznak, a többi felekezet hasonló termékeit nem – és persze egymás eredményeit sem – veszik tekintetbe.

Ami továbbá a terminológiát, szóhasználatot illeti, szimptomatikus az, ahogyan például Gulyás István a maga disztinkcióit és definícióit kialakítja: az aszketikus irodalmat mint a lelki életre nevelő művek összességét elmélkedésekre és rendszeres

* A tanulmány Bolyai János Kutatói Ösztöndíj-támogatással készült.

¹ GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936; GULYÁS István, *A XVII. század katolikus aszketikus irodalma*, Bp., 1939; INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, 1931. Már a címekben foglalt műfajmegnevezések is a fogalom jelentése és értelmezése körüli bizonytalanságokat sejtetik-tükrözik, ugyanis az egyes szövegtípusok meghatározása, mint majd látni fogjuk, igen sok esetben nem felel meg a forrásszövegek „műfaji viselkedésének”.

² ERDEI Klára, *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert – Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1990; TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*, Bp., Universitas, 1997 (Historia litteraria, 3).

traktátusokra bontja, az elmélkedéseket pedig (Bonaventúrára hivatkozva) meditációra és kontemplációra.³ A kronológia rendje szerint haladó „névsorolvasása” számos szerzőre kiterjed Pécsi Lukácstól Baranyi Pálig, az általuk írott vagy fordított művekről azonban alig néhány soros ismertetéssel szolgál, mielőtt az elmélkedésekben felbukkanó gyakoribb témák mentén (Mária-tisztelet, a szenvedő Jézus, a négy végső dolog stb.) valamiféle szintézist megpróbálna kialakítani. Az a rendteremtő igényből fakadó eljárása pedig, hogy külön-külön fejezetet szán az ún. lelki olvasmányoknak és az elmélkedéseknek, a két kategória közötti átfedések miatt csak fokozni látszik a tipológiai és terminológiai bizonytalanságot. A lelki olvasmányokról ugyanis összefoglalóan azt állapítja meg, hogy hittani megalapozást adnak, majd a jól megértett téma keresztényi megvalósítására ösztönöznek.⁴ Az elmélkedő irodalom kapcsán azután Kopcsányi Mártonra hivatkozva a szív imádságát és a mély elmélkedést voltaképpen szinonimaként használja, a lassú és lengedező esőhöz hasonlítja, amely alkalmassá teszi a földet, azaz a lelket a gyümölcsöknek és virágoknak nemzésére.⁵ Ám éppen mivel példái nem minden esetben illeszkednek tökéletesen ahhoz a tételhez, amelynek bizonyítására Gulyás használja őket, és mivel nem veszi tekintetbe, hogy az ún. lelki olvasmányok is lehetnek elmélkedés tárgyai-forrásai a használat során – vagyis nem számol a korban elfogadott és általános műfajkeveredéssel –, tipológiája ma már gyakorlatilag használhatatlan. Figyelemre méltó szempontja mégis, ahogyan a használati (funkcionális) és a befogadói igények meglétével és differenciálódásával számol.

A Gajtkó István által felhasznált anyag egy része azonos a Gulyáséval, csak hogy ő imádságirodalomnak nevezi azt, ami az imént még az elmélkedés vagy lelki olvasmány besorolást kapta – az is igaz persze, hogy reflektál imádság és elmélkedés szoros kapcsolatára.⁶ Ezek az áttekintések mindenesetre, bár nem beszélnek róla, már jelzik a szövegformát, használatot, műfajt érintő tisztázás szükségességét. Ugyanakkor leképezik azokat a szóhasználati következetlenségeket is, amelyek magukat a meditáció-, imádság-, esetenként vitaműszerzőket jellemzik.⁷ Vagy másként fogalmazva: jól illusztrálják azt a küzdelmet, amelyet a sok átmeneti szövegformával vívnak az egyértelműsítésre törekvő kutatók.

³ GULYÁS, *A XVII. század katolikus aszkétikus irodalma* (1. j.), 3–4.

⁴ *Uo.*, 24. Elég érthetetlen, hogy ebben a vonatkozásban miért példálózik éppen Pécsi Lukács *Szent Ágoston doktornak elmélkedéseivel*.

⁵ *Uo.*, 59.

⁶ *Uo.*, 26.

⁷ Itt például Veresmarti Mihálynak a polemikus írásáról van szó, amelyet ő maga az elmélkedés kategóriája alá sorolt: VERESMARTI Mihály, *Tanáchkozás, mellyet kellyen a' különböző vallások-közzül választani...*, Pozsony, 1640 (RMNy 1850). Vö. BARICZ Ágnes, *Tanácskozás és környéke – Veresmarti Mihály fordításairól és vitáiról = Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, 2004, 137–161.

Incze Gábor mindjárt könyve bevezetőjében meghatározza az imádságot mint cselekvésformát: ez nem más szerinte, mint „a vallás és teológia emberi oldalának centrális problémája”.⁸ Ezzel a megközelítéssel azután teljes összhangban van az „áhitat, kegyesség, imádság” problémáinak és kötelezettségének együttes tárgyalása – vagyis az imádság és egyéb, a hitélethez köthető gyakorlatok összetartozásának ki nem mondott evidenciája.⁹ Talán ezért van, hogy az imádság és elmélkedés közötti különbségekre sem fordít különösebb figyelmet, imádságoskönyv gyanánt tárgyalja a kegyességi írásbeliség legkülönfélébb könyvtípusait, azokat is, amelyeket ma meditációs könyvekként tartunk számon. A munka evangélikus és református forrásszövegeket egyaránt felhasznál (erre reflektál is a szerző, eljárását a felekezeti elkülönülés 16. századi hiányával magyarázva), a két felekezet közötti kölcsönhatásokat is számba veszi itt-ott, reflexió nélkül hagyja viszont a katolikus áhitati hagyománnyal való kapcsolatokat, összefüggéseket – pedig van hely, ahol megemlíti például a középkori misztikának a protestáns kegyességet megtermékenyítő hatását.¹⁰ Mellőzi a katolikus hagyományt továbbá annak ellenére, hogy Mihálykó János imádságoskönyve kapcsán utal Pázmány Péter méltatlankodására, amiért az eperjesi prédikátor plágiumnak is minősíthető módon felhasználta a későbbi esztergomi érsek *Imádságos könyvének* 1606-os kiadását.¹¹ (Igaz, fel is menti Mihálykót a plágium vádjá alól, éppen a közös hagyományra hivatkozva, valamint arra, hogy Pázmány is több forrás felhasználásával állította össze a maga gyűjteményét.)

A 90-es évek kutatási összefoglalóira térve: Erdei Klára monográfiájának,¹² amellyel hogy már témafeleletése is újdonságszámba megy nemzetközi szinten is, fontos értéke, hogy kiterjedt európai forrásanyag felhasználásával vizsgálja történeti alakulásában a meditációt: áttekintése a fogalom bibliai használatának tudnivalóitól a patrisztikus, monasztikus jelentés rétegein, valamint a középkoron át követi figyelemmel annak alakulását, hogy azután munkája nagyobbik hányadában a 16. század meditációirodalmát vegye számba felekezeti lebontásban. Monográfiája címében funkcióanalízist és a műforma leírását ígéri, és módszertana meg is felel e vállalásnak: következetesen figyel a meditációs cselekvés és a meditáció mint írott szöveg közötti funkcionális kapcsolatokra és különbségekre egyaránt, de arra is, hogy a meditációt és a kontemplációt elkülönítse. Műfaj-meghatározási kísérlete pedig (amelyről

⁸ INCZE, *A magyar református imádság* (1. j.), 3.

⁹ *Uo.*, 4.

¹⁰ *Uo.*, 40: Zólyomi Boldizsárnak Johann Gerhard-fordítása kapcsán mondja az eredetiről: „Az Arndt hatása alatt álló német írónak középkori misztikával telített munkája olyan érték volt...”

¹¹ *Uo.*, 126–127. A Pázmány- és az annak tetemes részét átvevő Mihálykó János-féle imádságoskönyvekről újabban: BAJÁKI Rita, *Pázmány Imádságos könyvének utóéletéhez = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 285–291.

¹² ERDEI, *Auf dem Wege zu sich selbst* (2. j.).

bevallja, hogy kockázatos próbálkozás, mivel egy igen hajlékony és változékony szövegformáról van szó) végeredményben azonosítani tud olyan ismérveket, amelyekkel a műforma leglényegesebb tulajdonságai érvényesen leírhatók: eszerint az elmélkedés olyan vallásos cselekvés (illetőleg ennek írott formája), amely a dogmatika és misztika közötti határvonalon valamely objektív és ezért személytelen hittétel individualizációja, mondhatni tapasztalás útján történő elsajátítása;¹³ továbbá amelynek célja a lélek Istenhez közeledése, Isten megismerése az önismeret útján;¹⁴ aktivizálja az intellektust és a többi lelki képességet: az akaratot és az érzelmeket (indulatokat, szenvedélyeket).¹⁵ Arra azonban, hogy az itt nem említett *emlékezet* mint a meditáció során gyakran alkalmazott lelki képesség milyen jelentőséggel bír, illetőleg hogy a platóni–ágostoni eredetű kora újkori lélektan az *értelem – emlékezet – akarat* hármasságáról beszél (nem pedig az újabban használt és régebbi korokra hibásan visszavetített *értelem – érzelem – akarat* hármasságáról), egyáltalán nem utal.

Az Erdei Klára által nyújtott áttekintés azonban olyan előfeltevésekkel operál, amelyek a vizsgált korszakok adottságainak és meditációs termésének ismeretében legalábbis problematikusnak tűnnek: arról a kötetet szervező elvről van szó, amely szerint az európai meditáció jelentős felvirágzásai mindig valamely válságjelenéssel függnének össze. Így a késő középkor emberének a közösségiség nyúgei alól felszabadult, az individualitás tapasztalatára épülő új identitása a szabadság mellett egzisztenciális félelmet, büntudatot és üdvbizonytalanságot hozott: mindezek eredményeként, amelyekhez a Savonarola nevével fémjelzett reformtörekvések és következményeik is társultak, jött volna létre a 15. században a vallásos meditáció első nagy hulláma.¹⁶ Továbbá az épületes irodalom következő felvirágzása a 16. század végén a reformáció válságával függne össze¹⁷ – igaz, ezúttal azt is hozzáteszi, hogy a krízist nem mint dekadenciát, hanem mint kreatív káoszt, termékeny nyugtalanságot értelmezi. További témák, amelyekkel a műfaj fellendülését magyarázza: a pánikhangulat és a bűn neurózisa, a pokoltól való félelem, ezzel együtt a büntető Isten képe.¹⁸ Összegezve tehát úgy látszik e megállapítások alapján, mintha a meditáció a tettekre képtelen ember pótcselekvése lenne: „Wo die Tat fehlt, überwiegt die Reflexion.”¹⁹

¹³ „Ihre wichtigste Funktion besteht in der Individualisierung der unpersönlichen Dogmen in ihrer ganzheitlichen, nicht nur intellektuellen Vertiefung.” ERDEI, *Auf dem Wege zu sich selbst* (2. j.), 3.

¹⁴ „Jede Meditation setzt als Ziel voraus, die Seele zu Gott zu erheben, und Gott in der Seele durch die Selbsterkenntnis zu erfahren.” *Uo.*, 46.

¹⁵ „Es aktiviert nicht nur den Intellekt, das reflektierende Bewußtsein, sondern alle innere Kräfte der Seele, auch den Willen und die Affekte.” *Uo.*

¹⁶ *Uo.*, 48.

¹⁷ *Uo.*, 113.

¹⁸ *Uo.*, 10–16.

¹⁹ *Uo.*, 48.

Tüskés Gábor monográfiája ezzel szemben, jóllehet ismételten hivatkozik Erdei Klára eredményeire, éppenséggel a meditációnak az aktivitást elősegítő funkcióját hangsúlyozza a jezsuita meditációtípus(ok) bemutatásakor.²⁰ *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* egyébként szerzői monográfiaként határozza meg magát, hiszen Nádas János munkásságával foglalkozik: szempontjainak sokfélesége, a felvetett kérdések jellege, nem utolsósorban pedig imponáló európai szakirodalmi kitekintése azonban módszertanilag is a nemzetközi kutatások főáramához kapcsolja a könyvet, nagyon is kitágítja a partikulárisabbnak látszó témaválasztást. Ebben az összefüggésben vetődnek fel a használati irodalom különféle szövegtípusai kanonizációjának kérdései, a 16–17. század új spirituális törekvései, a műfaji „határok” kijelölésének lehetőségei és korlátai, tekintve a sok átmeneti szövegformát és a variánsok nagy számát stb. További témái a műfaj történeti és műfajelméleti tisztázás, a magyar- és latinnyelvűség, a felekezetek közötti átjárások, valamint a középkori irodalmi és vallási hagyományok recepciójának kérdései, illetőleg a használat mikéntje a befogadók differenciálódásával összefüggésben.

Ami a monográfiában véleményem szerint ösztönző módon vitatható, tehát ellenőrzésre és továbbgondolásra szorul, az a megállapítás, miszerint „a meditációnak mint műfajnak és a meditációgyűjteménynek mint könyvformának nem volt abban az értelemben vett elmélete, mint például az eposznak, a prédikációnak vagy az iskoladrámának, s hogy a meditáció retorikája magukban a művekben és a keretszövegekben kanonizálódott, semmint a retorikaelméletekben.”²¹

Ami a könyvben igen inspiratív, az a társtudományok felé történő nyitás, a meditációs jelenségnek a kora újkori hitélet, részben társadalomtörténet felől való szemlélete. Ugyanakkor éppen ezen a területen látszanak a további kutatási lehetőségek, és az ebbe az irányba történő továbbmunkálkodást a nemzetközi (főképpen német) irányok is elősegíthetik.

A kötet II.2. fejezete (*A jezsuita meditációs irodalom a XVI–XVII. században*) a címben jelzett anyagot veszi számba, egy-egy rövid jellemzés erejéig. A bemutatások megadják a legalapvetőbb információkat a szóban forgó művekkel kapcsolatban, ugyanakkor – a használt kézikönyvek néhány hibás adatának továbbszármaztatása révén – azt is mutatják, mennyire szükséges és időszerű az egyes munkák alaposabb, esettanulmány-szerű számbavétele.

Szerencsére folyamatban levő további kutatásokról is beszámolhatok: Kolozsvárról néhány éve vannak ilyen irányú kezdeményezések, a nyomtatásban is megjelent

²⁰ Tüskés, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom* (2. j.), 37: [Aquaviva] „Szorosan összekapcsolta és közös célnak rendelte alá a lelki olvasmányt és a meditációt, amikor úgy fogalmazott, hogy mindkettőnek elsődleges célja a lélek megújulása a mindennapi cselekvésnek és a lelki élet igazságai egyre mélyebb megismerésének az összekapcsolása révén.”

²¹ *Uo.*, 52.

tanulmányokon²² kívül szak- és mesteri dolgozatok,²³ doktori kutatások²⁴ indultak a témában. Hasonlóképpen tudomásom van arról, hogy Debrecenben,²⁵ Szegeden,²⁶ valamint Piliscsabán²⁷ is dolgoznak a téma feltárásán. E vizsgálódások egyik, véleményem szerint figyelemre méltó újdonsága, hogy igyekszik tekintetbe venni az interkonfesszionális kapcsolatokat, átjárásokat, illetőleg hogy a vizsgált szövegtörzset használati, funkcionális szempontból is tekinti, sok esetben elvégez fontos textológiai és filológiai tisztázó műveleteket, továbbá hasznosítja a társadalomtörténet eredményeit, esetenként akár módszereit is.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Művelődéstörténeti Műhelyének szervezésében évente megtartott rendtörténeti konferenciák és a nyomukban létrejött kötetek²⁸ fontosságát témánk számára az adja, hogy az éppen soron következő szerzetesrend lelkiségének elemzése kapcsán az ahhoz kapcsolódó irodalmi tevékenység áttekintése is megtörténik.

A felleltározott (és bizonyára nem a teljességet tükröző²⁹) eredményeknek sem sikerült egyelőre tisztázniuk a szövegtípus státusát, például a műfajok rendszerében;

²² GÁBOR Csilla, „Religiosa actio mentis” – Meditációelmélet és meditációtípusok a kora újkorban Európában és Magyarországon = *Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, 2004, 9–60; Uő, *Doctrine – Virtue – Memory – Seventeenth-century Hungarian Devotional Literature in European Context*, Kolozsvár, 2007.

²³ Horváth Izabella, Vogel Zsuzsa magiszteri dolgozataira, Berek Elza Hajnalka, Pálfi Emőke és Oláh Eszter készülő szakdolgozatára utalok e helyen. A következő tanévekben pedig a tervek és remények szerint újabb szakdolgozatok és mesteri dolgozatok megvédésére kerül majd sor.

²⁴ Korondi Ágnes első eredményeit szakdolgozatában érte el, az ott elkezdett kutatást a mesteri disszertációban gondolta tovább, jelenleg pedig a doktori felkészülés keretei között folytatja.

²⁵ A „kettős kötődésű”, Kolozsvárhoz és Debrecenhez egyaránt kapcsolódó Luffy Katalin a puritanizmus kutatásában ért el említésre méltó eredményeket, jóllehet elsődlegesen nem a meditációs irodalommal, hanem a prédikációkkal foglalkozik. Emellett érdemes odafigyelni Meszesán Mária kutatásaira. Fazakas Gergely Tamás kutatásai főként a református imádságirodalomra irányulnak, de éppen a két szöveg- és hitgyakorlási forma kapcsolódásai, átfedései okán fontos figyelni az eredményeire. Egyetlen példa a legújabb közlemények közül: FAZAKAS Gergely Tamás, *Técsi J. Miklós Liliom humilitatisának (1659) kiadás- és imádságtörténeti kérdései*, Könyv és Könyvtár, XXVIII, 2006, 53–145.

²⁶ Font Zsuzsa pietizmuskutatásai mindenképpen megemlíthetők itt.

²⁷ Péntek Veronika szakdolgozatában Pécsi Lukács és Ecsedi Báthory István elmékedéseit vetette össze.

²⁸ Az eddigi kötetek: 1/1–2. *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. ÓZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Bp.–Piliscsaba, PPKE BTK – METEM, 2005; 2. *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006; 3. *A domonkos rend Magyarországon*, szerk. ILLÉS Pál Attila, ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, Piliscsaba–Bp.–Vasvár, PPKE BTK – METEM – DRGY, 2007; 4/1. *Decus solitudinis – Pálos évszázadok*, szerk. SARBAK Gábor, Bp., Szent István Társulat, 2007.

²⁹ Mellőznünk kellett a téma speciális kérdéseivel foglalkozó írások szemléjét, hiszen ezek teljességre törekvő felleltározása teljességgel lehetetlen feladat lenne. Egyetlen példát említünk mégis: Szelestei N. László legújabb tanulmánykötete az egyház- és lelkiségtörténeti irodalom szövegformáinak kontextusában szentel figyelmet például a magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteinek. SZELESTEI N. László, *A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről* = Sz. N. L., *Rekatolizáció és barokk áhitat*, Bp., 2008 (METEM könyvek, 64), 63–104.

magyarán: az elmélkedésnek nem sikerült létjogot nyernie az irodalomtörténeti hagyomány kanonizált szövegtípusai között. Jól illusztrálja ezt az a feltétlenül szövő teendő tény, hogy a nagy körültekintéssel megtervezett, a kutatásban vagy egyszerű tájékozódásban igen számottevő segítséget jelentő *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*³⁰ sem az *elmélkedést*, sem a *meditációt* nem vette fel szócikkei sorába, csupán az *imádságot* és *imádságméletet*, amelynek keretében utalás történik a meditációelméletekre is.³¹ Ugyanakkor a személyi szócikkek dicséretes módon tájékoztatnak az egyes szerzők vagy fordítók ilyen irányú tevékenységéről.

További nagy adósságunk a 18. századi – talán még a 17. századinál is jobban elhanyagolt – anyag áttekintése és értékelése, hiszen itt II. Rákóczi Ferenc elmélkedéseinek elemzésein kívül alig hivatkozhatunk valamire.

Az eddigiekből talán kiviláglott, hogy az elvégzett kutatások némileg esetlegesek; hasonlót állapíthatunk meg, ha a lelkeségi irodalom fontos szövegeinek modern kiadásait nézzük: a *Bibliotheca Hungarica antiqua* sorozat kiadványai között néhány címet találunk mindössze,³² és népszerű vagy kritikai kiadásban is főként azokkal a művekkel találkozhatunk, amelyeknek szerzői életművük egészével bekerültek az irodalomtörténeti köztudatba.³³ Az pedig, hogy ki vagy mely szöveg kerül be az irodalomtörténeti kánonba, sokszor bizony igen csak véletlenszerű.

Kutatási javaslat

Az eddigiek szinte kínálják a kutatástervezés legszükségesebb lépéseit és kellékeit: a fellelhető – kéziratos és nyomtatott – anyag rendszeres (és amennyire ez egyáltalán lehetséges, teljességre törekvő) áttekintését, felleltározását; a vonatkozó szakirodalom ugyancsak minél teljesebb felgyűjtését; a kora újkori meditációs traktátusok (tehát az elmélkedésre vonatkozó elméleti reflexiók, legyenek azok a cselekedetek vagy a leírt szövegek) feldolgozását; szövegkiadásokat; esettanulmányok elkészítését;

³⁰ Eddig nyolc kötet látott napvilágot: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, szerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2003–.

³¹ A szócikk szerzője BARTÓK István.

³² PÉCSI Lukács, *Szent Agoston Doctornac, elmelkedő magán beszellő es naponkent való imadsagi...*, utószó URAY Piroksa, Bp., 1988; HAJNAL Mátyás, *Jesus szívet szerető szíveknek aytatosságara szíves kepekkel ki formaltatott; es azokrul való Elmélkedésekkal és Imádságokkal megh magyarázatatott könyvechke*, utószó HOLL Béla, Bp., 1992; BALASSI Bálint, *Betegh lelkeknek való fivues kertecijke*, hasonmás és modern helyesírásra átírt szöveg, utószó KÖSZEGHY Péter, Bp., 2006; KULCSÁR György, *Az halatra való keszöletről rövid tanosság*, utószó HUBERT Ildikó, Bp., 2007. – A *Bibliotheca Hungarica antiqua* című sorozat sorrendben 17., 27., 39. és 41. kötetei.

³³ Ecsedi Báthory István meditációinak kanonizálásához nagymértékben hozzájárultak Erdei Klára tanulmányai, valamint a meditációk megjelenítése az *Adattár* sorozatban (ECSEDI BÁTHORY István *Meditációi*, s. a. r. ERDEI Klára, KEVEHÁZI Katalin, Bp.–Szeged, 1984).

megkülönböztetett figyelmet a 18. századi anyagnak; áttekintést, leltárt (egy bővíthető bibliográfia elkészítése történhetne elektronikusan, hogy folyamatosan lehessen frissíteni).

A szövegkiadások tekintetében a hasonmástól a kritikai kiadáson át az oktatási segédletként funkcionáló (válogatásokat tartalmazó) edíciókig sokféle kiadványtípusban érdemes gondolkodni. Az olyannyira szükséges kánonkorrekció talán itt még hatékonyabb lehet, mint más területeken, mert a szövegek értékét nem csupán bizonygatja (mint a mégoly gondolatgazdag tanulmányok teszik), hanem megmutatja, mintegy közkinccsé teszi. Persze ezen a téren a teljességnek még csak a gondolata is utópia, ezért ennek a mikéntjét, a szöveg gondozás számtalan apró részletét alaposan végig kell gondolni (mit, milyen szempontok szerint teszünk közzé, milyen – esetenként a szöveg természetével, sajátos jellegzetességeivel összefüggő – megfontolások alapján döntünk egyik vagy másik kiadástípus mellett stb.).

Nagyon fontosnak tartom – teljes művek kiadása mellett – egy olyan szöveggyűjtemény összeállítását, amely a szövegtípus legkarakterisztikusabb szemelvényeit összesíti. A hagyományos adathordozó mellett az internetes kiadást is szorgalmaznám – okulva abból, hogy milyen nagy segítség számomra, amikor különféle európai webhelyeken rátalálok nálunk teljességgel elérhetetlen (amúgy könyv vagy folyóiratcikk formájában is létező) anyagokra.

Végül fontos feladat esettanulmányok készítése, hiszen sokszor a részben mutatkozik meg legteljesebb pompájában az egész. Egy-egy partikuláris kötet, könyvtípus, szöveganyag körüli filológiai tisztázás és – mert a nálunk kiadott devóciós munkák jelentős hányada fordítás – esetenként az eredeti művel, a forrásművel való összevetés által kínált tanulságok megragadása a meditációkutatás keretein jóval túlmutató, tágabb irodalomtörténeti összefüggéseket is megláttathat, interkonfesszionális kapcsolatokat is feltárhat.

A prédikációk szerepe és jelentősége a lelkiségtörténeti kutatásokban

Az eddigi kutatások

A régi magyarországi egyházi beszédek vizsgálata számos vonatkozásban a lelkiségtörténet kutatása is egyben – hiszen a prédikálás célja az isteni kinyilatkoztatáson alapuló keresztény tanítás közvetítése, fontos feladata a tanítás – megindítás – gyönyörködtetés helyes arányainak alkalmazásával a meggyőzés, bűnbánatra indítás és cselekvésre készítés. Írásomban e műfaj hazai kutatástörténetének felvázolására teszek kísérletet. Egy-egy monográfia vagy szakcikk esetében elsősorban adott szerző fontos újítására, addig ismeretlen vagy nem alkalmazott kutatási szempontjára hívom fel a figyelmet.¹

Úgy tűnik, hogy a régi magyarországi prédikációk kutatása jószerivel az 1970-es és 1980-as években kezdődött, mivel a korábbi vonatkozó művek – elsősorban Mihalovics Ede,² illetve Kudora János³ összefoglaló munkája – csak tájékoztató jellegűek. Problematikus a megközelítésük és – különösen a középkori prédikációk tekintetében – hiányos az anyaguk. Gábor Csilla megfogalmazása szerint: „A haszonelvű, pusztán gyakorlati szempontokat tartalmazó megközelítés számára – ilyenek a századelő prédikációtörténettel ötvözött homiletikai – csupán addig érdekes az igehirdetés hagyománya, teológiai és szépirodalmi aspektusaival együtt, amíg követhető-utánozható mintát jelent. Ebben az esetben komoly elemzés igénye föl sem merül, ellenben gyakori és jellemző a jelenkor elvárásainak múltba vetítése, valamint a történetiségnak és következményeinek mellőzése.”⁴

A régi magyarországi prédikációk kutatása elsősorban a középkori és barokk művek vizsgálatára vonatkozott. A rendelkezésre álló forrásanyag mennyiségéből és jellegéből adódóan e két korszak prédikációi különböző kutatási szempontok érvényesítését tették szükségessé.

¹ Jelen dolgozat keretében – kevés kivételtől eltekintve – a monografikus terjedelemben feldolgozott szakirodalommal, illetve forráskiadványokkal foglalkozom. A vonatkozó szakcikkek és kisebb terjedelmű szövegkiadások válogatott bibliográfiája: *Régi magyar prédikációk – Egyetemi szöveggyűjtemény*, vál., s. a. r. SZELESTEI N. László, Bp., Szent István Társulat, 2005, 454–468.

² MIHALOVICS Ede, *A katolikus prédikáció története Magyarországon*, I–II, Bp., 1900–1901.

³ KUDORA János, *A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezeréves története*, Bp., 1942.

⁴ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi – Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth, 2001 (Csonkai könyvtár, 24), 5.

A középkori beszédek forrásközpontú elemzését (társtudományok segítségével újszerűen és szisztematikusan alkalmazva) Madas Edit tűzte ki célul. Írásaiban a középkori beszédek tartalmi vonatkozásival is foglalkozott, e tekintetben főként szentekről szóló beszédeket vizsgálva.⁵ Bárcki Ildikónak a késő középkori prédikációs szövegalkotás gyakorlati kérdéseivel, jelesen a kompilációval foglalkozó, régen várt összefoglalása 2007-ben jelent meg.⁶

A magyarországi barokk egyházi próza kutatásának irányát Bitskey István *Humanista erudíció és barokk világgép*⁷ című, 1979-ben megjelent könyve jelölte ki, két szempontból is. Részint azért, mert e mű megjelenése előtt nem született olyan összefoglaló kiadvány, amely komplex elemzést adott volna a barokk prédikációk témáin és szerkezetén túl e művek hazai irodalmi előzményéről, közvetlen forrásairól, valamint hazai és nemzetközi társadalmi közegéről. Témaválasztása azért bizonyult – a későbbi kutatások tükrében is – különösen szerencsésnek, mert Pázmány Péter prédikációi mind politikai és történeti, mind teológiai és irodalmi szempontból alapját jelentik az ezt követően megjelent egyházi beszédeknek.

Hiánypótlónak bizonyult Gábor Csilla *Káldi György prédikációi*⁸ című – Bitskey István könyve után huszonkét évvel megjelent – műve. A szerző jelentős, újszerű szempontja Káldi prédikációinak teológiai-lelkiségtörténeti bemutatása, illetve ezek retorikai, konkrétan szövegszervező tulajdonságainak elemzése.

A fentiek tükrében máris megmutatkozik az újabb lehetőség, amely prédikációkutatásunk előtt áll: szinte kiáltó egy korszerű Telegdi-monográfia hiánya. Hogy a jelenleg még kiaknázatlan téma milyen jelentőségű lenne a prédikációs kutatásban, arra nemcsak Bitskey István és Gábor Csilla hivatkozásai, hanem egyenesen Káldi György utalása is felhívja a figyelmet. Természetesen örvendetes lenne a későbbi évek jelentősebb, illetve termékenyebb hitszónoki életműveinek részletesebb feldolgozása is.

A protestáns anyag tekintetében hasonló a helyzet – jöllehet a Bornemisza-anyag főként Oláh Szabolcs tanulmányai jóvoltából kielégítőnek mondható, Sóvári Soós Kristóf munkásságának Hubert Ildikó szentelt több tanulmányt, majd kismonográfiát.⁹

Kis számú, de mind a személy kiválasztását, mind a téma feldolgozását tekintve alapvető jelentőségű személyi monográfiáink mellett elkészültek – és részben megjelentek – azok a művek is, amelyek egy-egy prédikációcsoport vagy prédikációkkal kapcsolatos jelenség vizsgálatával foglalkoznak.

⁵ MADAS Edit, *A Néma Barát megszólal – Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, Bp., Magvető, 1985 (Magyar hírmondó); Uő, *Sermones Sancti Ladislai regis – Középkori prédikációk Szent László királyról*, Debrecen, Kossuth, 2004.

⁶ BÁRCKI Ildikó, *Ars compilandi – A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., Universitas, 2007 (Historia litteraria, 23).

⁷ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világgép – Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és reformáció).

⁸ GÁBOR, *Káldi György prédikációi* (4. j.).

⁹ HUBERT Ildikó, *Sóvári Soós Kristóf (1566–1620) és művei*, Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000.

Kecskeméti Gábor – számos témához kapcsolódó cikket követően – a halotti prédikációkról írt átfogóan 1998-ban megjelent *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*¹⁰ című könyvében. A monográfia bevallottan irodalomszociológiai irányultságú, s az eddigi szakmonográfiákhoz képest újítást jelent benne a vonatkozó európai kutatástörténet részletes bemutatása is. Újabb kutatási lehetőséget vet fel a prédikációírás gyakorlatára a Szelestei N. László által jegyzett, szövegkiadáshoz kapcsolódó kismonográfia, melynek címe: *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században*.¹¹ A kutatásban nélkülözhetetlenek bizonyultak Bartók István nem kifejezetten prédikációkkal foglalkozó korabeli retorikai kézikönyvekből kiinduló történeti és elméleti kutatásai, amelyeket „*Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk...*”¹² című könyve összegez.

Motívumtörténeti vizsgálatok tekintetében érdekesen elválik a kutatás a katolikus és protestáns prédikációkat illetően: Lukácsy Sándor formulákat és motívumokat,¹³ Győri L. János és Dömötör Ákos exemplumokat különített el több tanulmányban – utóbbi szerző exemplumkatalógust¹⁴ is összeállított. Tulajdonképpen ezen vizsgálatok eredményei inspirálták a barokk compilációkutatást, melyben Ocskay György¹⁵ jutott figyelemre méltó eredményre. A barokk prédikációk emblematikus eszközeinek vizsgálatával Knapp Éva foglalkozott.¹⁶

A további kutatási területeket illetően Csorba Dávid eszmetörténeti szempontokat érvényesített 17. századi protestáns prédikációkat elemző disszertációjában.¹⁷ Tasi Réka retorika- és kommunikációelméleti kutatásokat folytatott igen eredményesen, szűkebb témája a popularitás retorikája, illetőleg a prédikációírás elméleti kérdései.¹⁸

¹⁰ KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet – A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5); Uő, *A prédikáció műnemi besorolása és a prédikációelméleti gondolkodás korszakai = Tarnai Andor- emlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, Bp., Universitas, 1996 (Historia Litteraria, 2), 143–158.

¹¹ SZELESTEI N. LÁSZLÓ, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században – Csiksomlyói kéziratok prédikációi*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 4).

¹² BARTÓK ISTVÁN, „*Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk...*” – *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és kritika).

¹³ A szerző tanulmányai két tematikus kötetben láttak napvilágot: LUKÁCSY SÁNDOR, *Isten gyertyáskái*, Pécs, Jelenkor, 1994 (Élő irodalom); Uő, *A végtelen jövő – Irodalmi tanulmányok*, Bp., Balassi, 1998.

¹⁴ DÖMÖTÖR ÁKOS, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992 (Folklór archívum, 19).

¹⁵ OCSKAY GYÖRGY, *Kutatások a késő-barokk retorikus próza terén*. [Doktori értekezés kézirata.]

¹⁶ KNAPP ÉVA, *Emblematikus eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2000, 1–23.

¹⁷ CSORBA DÁVID, *A magyar református hitmélítő irodalom Debrecenben (1660–1711)*, Debrecen, 2003. [Doktori értekezés kézirata.] Könyvalakban: „*A' sovány lelket meg-szépíteni*” – *Debreceni prédikátorok, 1657–1711*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5).

¹⁸ TASI RÉKA, „*Se emberi, se Angyali nyelvel ki nem mondhatni*” – *A populáris barokk prédikáció retorikája mint a nyelv elégtelenségének tapasztalata*, <http://hdl.handle.net/2437/3052>, Debrecen, 2007. [Doktori értekezés kézirata.]

Luffy Katalin számos tanulmányt publikált prédikációkat érintő témakörökben, Maczák Ibolya a 17–18. századi beszédek szövegalkotási technikáiról írta disszertációját.¹⁹

Örvendetes, hogy más tudományágak kutatói is foglalkoznak prédikációk vizsgálatával. Jó példa erre Óze Sándor identitáselemek vizsgálatát bemutató könyve, amelyben a szerző megállapításaihoz a kapcsolódó témájú prédikációkból is merített.²⁰ Ez korántsem meglepő, hiszen fent említett művében Kecskeméti Gábor is leszögezte, hogy „az irodalom által betöltött politikai, társadalmi funkciók” feltárása és a literatúra nyersanyagként való alkalmazása „irodalmon kívüli, társadalmi, történelmi, politikai, gazdasági, mentalitástörténeti (s tegyük hozzá, lelkeségtörténeti) jelenségcsoportok feltárásához” igen fontos – és a forrásanyag erre kiemelten alkalmas.

A szakmonográfiák és tanulmányok alapját sok esetben szövegkiadások és hozzájuk kapcsolódó kutatócsoportok tevékenysége jelenti. Jelen esetben nem tekintem önálló szövegkiadásnak a szemelvényeket még akkor sem, ha a Mihalovics Ede, illetőleg Lukácsy Sándor neve által fémjelzett, szisztematikusan rendezett, kötetbe szerkesztett és/vagy sorozatban publikált részokról van is szó.

Madas Edit 1985-ben adott közre bő válogatást a Karthauzi Névtelen munkáiból *A Néma Barát megszólal*²¹ című kötetben, majd 2004-ben Szent László királyról szóló középkori prédikációkat adott ki. Bárczi Ildikó és *Sermones compilati* nevű kutatócsoportja²² motívum- és forráskutatással foglalkozik, kihasználva a modern technika eszközeinek széles tárházát. Internetes szövegközléseik középpontjában a késő középkori és kora újkor magyarországi prédikációirodalom forrasszövegei állnak, latin nyelvű ősnymtatványok (Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát művei, az Érdy-kódex anyaga, Bibliotheca compilerum) szöveggondozását végzik. A szövegkiadásokhoz kapcsolódó kutatások eredményeiből évente konferenciát rendeznek, s ezek anyagát kötetekbe rendezik.

A barokk anyag tekintetében a szakirodalmi helyzethez hasonlóan örülhetünk a 20. század eleji Pázmány-összkiadás két prédikációs kötetének s az ezt követően napvilágot látott későbbi – főleg népszerűsítő vagy középkorai segédanyagként funkcionáló – szemelvényeknek, gyűjteményeknek. Jelen pillanatban Hargittay Emil és kutatócsoportja Pázmány-prédikációk gyűjteményes, a szélesebb közönség igényeihez alkalmazkodó kiadását készíti elő. A munkálatok természetesen elősegítik a folyamatban lévő Pázmány Péter kritikai kiadás prédikációkat tartalmazó kötetét.

¹⁹ MACZÁK Ibolya, „Nem lopjuk az, amit örökségül vettünk a mi régi atyáinktól” – Kompilálás és excerpálás a magyarországi barokk kori prédikációkban, Piliscsaba, 2008. [Doktori értekezés kézirat.]

²⁰ ÓZE Sándor, *A határ és a határtalan – Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*, Bp., METEM, 2006 (METEM könyvek, 54), 103–124.

²¹ MADAS, *A Néma Barát megszólal* (5. j.).

²² Tevékenységükről bővebben: <http://sermones.elte.hu>

Protestáns részről Bornemisza Péter²³ és Kulcsár György²⁴ *Postillái* fakszimile kiadásban láttak napvilágot. Forráskiadás tekintetében – mondhatni – fájóbb hiány érzékelhető, mint a szakirodalom fehér foltjai esetében: itt azok a szerzők – Káldi, Geleji Katona – is kiesnek a képzeletbeli rostán, akikről már monográfia is készült.

Érdekes módon a szövegkiadás szempontjából majdhogynem szerencsésebb helyzetben vannak a temporális és minőségi értelemben egyaránt másodvonalbéli szerzők: Szelestei N. László és kutatócsoportja tevékenységének köszönhetően olyan hitszónokok munkái is olvashatók a *Régi magyarországi prédikációk*²⁵ című kötetben, mint Alexovics Vazul vagy Stankovátsi Leopold. Protestáns részről Nagyari István tábori prédikációinak megjelenését üdvözölhetjük Győri L. János jóvoltából.²⁶ Ezen művek szélesebb körben való ismertetése igen fontos, hiszen a prédikációk hagyománya, történetisége, általános elterjedése, lelkiségtörténeti vonatkozása ily módon követhető nyomon.

Összefoglalóan megerősíthetjük a régi magyarországi prédikációk kutatásának lelkiségtörténeti vonatkozásait, hiszen ezeket reprezentálják a motívumok, exemplumok, kompilált szövegrészek, hivatkozások vagy akár az egyes retorikai iskolák elveinek gyakorlati alkalmazásai. Igaz ez fordítva is: az egyházi beszédek vizsgálatakor sem nélkülözhetők a lelkiségtörténeti ismeretek.

Alexovics Vazul gondolatát esetünkre alkalmazva elmondhatjuk, hogy „ha ama közmondás avagy írás szerint (...) az ájtatosság mindenkor és mindenben hasznos”, e jelenvaló kutatásokban nemcsak hasznos, hanem szükséges is.

Egy prédikáció-bibliográfia terve

A prédikációk kutatásához szükséges volna alapozó segédletre, egy prédikációs bibliográfiára. Ennek megalapozása voltaképpen elkezdődött, amennyiben Péter Katalin a hazai német nyelvű halotti beszédekre vonatkozó számokat közölte 1975-ben.²⁷

²³ *Predikatioc, egesz esztendő által minden vasarnapra rendeltetett euangeliombol* irat BORNEMISZA Péter által [a fakszimile szövegét közzéteszi KÓSZEGHY Péter], Bp., Balassi-OSZK, 2000 (Bibliotheca Hungarica antiqua).

²⁴ *Postilla, az az Evangeliumoknac, mellicet esztendő által á keresztyének gyöleközetibe szoktat olvasni es hirdetni, predicatio szerint valo magyarázattia...* irattatott az KULTSÁR György... által, szerk. GERICS Ferenc [a mell. HUBERT Ildikó tanulmánya], Lendva, Bp., Galéria-Múzeum – OSZK, 2001.

²⁵ *Régi magyarországi prédikációk...* (1. j.).

²⁶ NAGYARI József *Tábori prédikációi (1681–1683)*, s. a. r., bev. GYŐRI L. János, Debrecen, Kossuth, 2002 (Csokonai könyvtár – Források, 9).

²⁷ Katalin PÉTER, *Die Leichenpredigt in Ungarn vom 16. bis zum 18. Jahrhundert – Der besondere Quellenwert der deutschen Predigt = Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*, hrsg. Rudolf LENZ, I–III, Köln, Böhlau, 1975–1984.

Adatait Heltai János,²⁸ illetve Kecskeméti Gábor módosította 2008-ban.²⁹ Kecskeméti Gábor 1998-as könyvének függelékében megtalálhatók 1711-ig a magyar vonatkozású halottas prédikációk időrendben,³⁰ analizálva. Hasonló összeállítás kellene a de tempore, illetve de sanctis és az ún. egyéb alkalmi (házassági, beiktatási, történelmi eseményekhez kapcsolódó stb.) beszédek esetében is – jöllehet az ehhez kapcsolódó tartalmi feltárás szükségszerűen eltér a halotti prédikációkétól.³¹ Utóbbiak ugyanis „darabonként” kerültek felvételre, gyűjteményes kötetek esetükben ritkábban fordulnak elő. A 18. században szemmel láthatóan nő a prédikációgyűjtemények száma – a de tempore-beszédek leggyakrabban ilyen összeállításban látnak napvilágot.

A már kialakult vagy kialakulófélben lévő – motívumtörténeti, kompilációra irányuló stb. – kutatások támogatására mindenképpen célszerű lenne feltüntetni a beszéd elmondásának apropóját (a de tempore-beszédek esetében idejét, a de sanctis-prédikációknál a szent nevét, egyéb alkalmi beszédek kapcsán az alkalmat). Nyilvánvalóan nem vállalkozhat arra a bibliográfia, hogy – textusmutató, további tárgyleírás stb. formájában – ennél részletesebb tartalmi feltárást adjon.

Alább mintaként az 1655 előtt Magyarországon nyomtatott prédikációk bibliográfiáját közöljük a *Régi magyarországi nyomtatványok* leírásai alapján.

**Magyarországon nyomtatott prédikációk
a kezdetektől 1655-ig
(az RMNy I–III. alapján)**

1558

1. HUSZÁR Gál, *Az Vr Iesus Christusnac szent vachoraiarol, kin szenvedeseröl es dichöseges fel tamadasarol valo predicacioc*, Óvár.

RMNy 151. – Evangélikus, magyar.

1561

2. MELIUS JUHÁSZ Péter, *A Christus közbe iarasarol valo predicacioc*, Debrecen.
Hét prédikáció Krisztus közbenjáró szerepéről Francesco Stancaro unitárius irányba hajló tanításával szemben.

RMNy 169. – Református, magyar.

²⁸ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK–Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 66.

²⁹ KECSKEMÉTI Gábor, SZEKLER Enikő, *A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulságai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2008, 71–91.

³⁰ KECSKEMÉTI, *A prédikáció* (10. j.), 281–291.

³¹ Ez utóbbi kutatásának újabb irányairól bővebben: KECSKEMÉTI, SZEKLER, *A magyarországi német nyelvű...* (29. j.). A cikk 2. sz. lábjegyzetében az újabb, halotti prédikációkra vonatkozó szakirodalom tételeit is közlik a szerzők.

3. MELIUS JUHÁSZ Péter, *A szent János evangéliumának prédikáció szerint való magyarázata*, Debrecen.
Töredékesen maradt fenn. Az evangélium első fejezetéről legalább négy, de valószínűleg még több beszéd szolt, az összesen 21 fejezet magyarázata feltehetően vaskos kötet lehetett.
RMNy 170. – Református, magyar.
4. MELIUS JUHÁSZ Péter, *A Szent Pal apastal levelenec, mellyet a colossabelieknek irt, predicacio szerent valo magyarázattya*, Debrecen.
Szent Pál levelének hagyományos fejezetbeosztása szerint négy részre, azokon belül pedig pontokra tagolódik.
RMNy 171. – Református, magyar.
- 1563
5. MELIUS JUHÁSZ Péter, *Magiar praedikatioc, kit postillanac neveznec*, Debrecen.
Szent Pálnak a Rómaiakhoz írt levelét magyarázza, beosztása is azt követi 16 fejezetben. Ezek mindegyikében több prédikáció található.
RMNy 194. – Református, magyar.
6. MELIUS JUHÁSZ Péter, *Valogatot praedikatioc a prophetac es apostoloc irassabol*, Debrecen.
Karácsonyi, húsvéti és pünkösti ünnepkörről szóló beszédek.
RMNy 196. – Református, magyar.
- 1567
7. *Tilculu eu(an)g(e)liiloru*, Erdély.
59 evangéliumi szakasz és azokat magyarázó prédikáció az egész egyházi évre, amely itt húsvét vasárnapjával kezdődik.
RMNy 239. – Református, román.
- 1568
8. MELIUS JUHÁSZ Péter, *Az Szent Ianosnac több ielenesnec igaz es iras szerint valo magyarázasa prédikatioc szerint*, Várad.
Szent János újszövetségi könyvéhez, az Apocalypsishoz írt magyarázó prédikációk gyűjteménye, amely az eredeti mű fejezetei szerint tagozódik.
RMNy 259. – Református, magyar.
- 1569
9. DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Irasnac külön külön reszeyből vöt predicaciocnac*, Gyulafehérvár.
Az Atyaistenről tizenhat, a Fiúról harminchat, a Szentlélekről nyolc prédikáció.
RMNy 269. – Unitárius, magyar.
- 1570
10. KÁROLYI Péter, *Az eg igaz Istenreol es az Iesvs Christusnak eoreok istensegereol es fivsagarol valo praedicatioc*, Debrecen.
Példánya nem ismert. Hat prédikáció Jézus Krisztus istenfűségéről.
RMNy 277. – Református, magyar.
- 1571
11. Johann SOMMER, *Oratio fvnebris, in mortem... Johannis... regis*, Kolozsvár.
Gyászbeszéd János Zsigmond erdélyi fejedelem felett.
RMNy 306.

- 1573
12. BORNEMISZA Péter, *Első része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknac*, Sempte.
Advent első vasárnapjától vízkeresztig vasár- és ünnepnapokra szóló beszédek.
RMNy 333. – Evangélikus, magyar.
- 1574
13. BORNEMISZA Péter, *Masic része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknac*, Sempte.
Az ötkötetes mű második része a vízkereszt utáni első vasárnaptól a nagyhétig terjedő időre tartalmaz prédikációkat.
RMNy 355. – Evangélikus, magyar.
14. KULCSÁR György, *Postilla*, Alsóindva.
Vasárnapok és főünnepok evangéliumi szakaszaihoz fűzött prédikációk.
RMNy 334. – Evangélikus, magyar.
- 1575
15. BORNEMISZA Péter, *Harmadic része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknac*, Sempte.
Húsvétra és az azt követő vasárnapokra írt postillák a pünkösd utáni kilencedik vasárnapig.
RMNy 362. – Evangélikus, magyar.
- 1577
16. TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknac magyarazattanac elseo része*, Bécs.
Adventtől húsvétig, a vasárnapokra és főbb ünnepekre rendelt evangéliumok szövege, egy-egy rövid magyarázat és három-három prédikáció.
RMNy 374. – Katolikus, magyar.
- 1578
17. BORNEMISZA Péter, *Igen szep es szükseges predikacio az Istenec irgalmassarol es az mi egy mashoz valo irgalmassaginkrol*, Sempte.
Különlenyomat Bornemisza postilláinak ötödik részéből.
RMNy 421. – Evangélikus, magyar.
18. BORNEMISZA Péter, *Hadakozásról való prédikáció*, Sempte.
Létéről csak közvetett bizonyíték van.
RMNy 420. – Evangélikus, magyar.
19. BORNEMISZA Péter, *Negyedic része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknac*, Sempte.
Pünkösd utáni 10–19. vasárnapokra írt postillák.
RMNy 422(1). – Evangélikus, magyar.
20. BORNEMISZA Péter, *Predicaciok nagy soc czodalatos kisirtetekről*, Sempte.
Az Ördögi kísértetek előtt négy prédikáció található.
RMNy 422(2). – Evangélikus, magyar.
21. Leonhard STÖCKEL, *Formvlae tractandarvm sacrarum concionum per euangelia com(m)unium feriarum totius anni*, Bártfa.
Vasár- és ünnepnapokra rendelt evangéliumok, majd ezek rövid kifejtése. A főünnepok és a vasárnapok után a nevezetesebb szentek ünnepeivel, az egyházi év sorrendjében.
RMNy 406. – Evangélikus, latin.

22. TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknac, magyarazattyanc második része*, Nagyszombat. Felépítésében megegyezik az első kötettel (nr. 16.), de vasárnapokra csak egy beszéd olvasható az egyházi év rendjében húsvétól adventig.
RMNy 418. – Katolikus, magyar.
- 1579
23. BORNEMISZA Péter, *Negyedic része az evangeliomokbol es az epistolakbol valo tanvsagoknac*, Sempte, 1578 (recte Detrekő, 1579).
Bornemisza Péter postilláinak negyedik része (nr. 19.), az *Ördögi kisírtetek* nélkül.
RMNy 431. – Evangélikus, magyar.
24. BORNEMISZA Péter, *Ördögi kisírtetekről*, Sempte, 1578 (recte Detrekő 1579).
Azonos a postillák negyedik részének megfelelő részével (nr. 20.).
RMNy 433. – Evangélikus, magyar.
25. BORNEMISZA Péter, *Oetoedic es vtolso része az evangeliomokbol es az epistolakbol valo tanvsagoknac*, Sempte (recte Detrekő).
Pütkösd utáni 20–27. vasárnapokra írt postillák.
RMNy 432. – Evangélikus, magyar.
26. KULCSÁR György, *Postilla*, Bártfa.
Tartalma és beosztása egyezik a mű 1574-i kiadásával (nr. 14.).
RMNy 426. – Evangélikus, magyar.
- 1580
27. TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknac, magyarazattyanc harmadic része, mely magában foglallyá a szentec innepire ualo euangeliomokat*, Nagyszombat.
A szentek ünnepeire írt egy-egy prédikáció.
RMNy 474. – Katolikus, magyar.
- 1581
28. *Evangilie cu învățătură*, Brassó.
Vasárnapi evangéliumi szövegek és azok magyarázata az egész évrre.
RMNy 482. – Ortodox, román.
- 1582
29. DECSI Gáspár, *Az vtolso üdőben eginehani regnalo bünökről valo praedikatiok*, Debrecen.
Négy prédikáció (a bünről, a részegségről, a paráznaságról, a táncról).
RMNy 506. – Református, magyar.
- 1584
30. BEYTHE István, *Az evangeliomok magyarazatii*, Nemetújvár.
Vasárnapi evangéliumok magyarázása.
RMNy 552. – Evangélikus, magyar.
31. BEYTHE István, *Ezendo által valo vasarnapi epistolák, magyarazattyokkal*, Nemetújvár.
RMNy 553. – Evangélikus, magyar.
32. BEYTHE István, *Az zentök fő inepiiről valo evangeliomok, magyarazattyokkal özue, eztendő által*, Nemetújvár.
RMNy 554. – Evangélikus, magyar.

33. BEYTHE István, *Fő innep napokra valo epistolak magyarazatij eztendő altal*, Németújvár. Az első rész a szentek ünnepeinek evangéliumait, a második a szentek ünnepeinek epistoláit magyarázza. Az első részben 24, a másodikban 18 ünnep szerepel.
RMNy 554. – Evangélikus, magyar.
34. BORNEMISZA Péter, *Predikatioc egész esztendo altal minden vasarnapra rendeltet euangeliombol*, Detrekő, Rábrok. Az év minden vasár- és ünnepnapjára tartalmaz prédikációkat.
RMNy 541. – Evangélikus, magyar.
35. DECSI Gáspár, *Az vtolso üdöben eginehani regnalo bünökröl valo praedikatiok...*, Várad. Négy prédikáció (a bünről, a részegségről, a parázñaságról, a táncról). Tartalma és beosztása egyezik az első kiadásával (nr. 29.).
RMNy 560. – Református, magyar.
36. KÁROLYI Péter, *Symbolum apostolicum, azaz Az apostoli credonak avagy vallasnak igaz magyarazattia praedicatiok szerint*, Debrecen. Harmincegy prédikáció, az apostoli hitvallás magyarázata.
RMNy 539. – Református, magyar.
- 1591
37. SAMUEL SAUTTER, *Christliche Leichpredigt*, Bártfa. Gyászbeszéd Margaretha asszony Stefan Zöbner, majd Lucas Fabinus felesége felett.
RMNy 654.
38. SZILVÁSI János, *Oratio Ioannis Zilvasii praemissa dispytationi pvblica in synodo orthodoxorum Vngarorum Vasarhelyni celebratae, anno 1591. mensis Iunij die 13.*, Nagyszében. Prédikáció az unitárius tanok ellen.
RMNy 675. – Református, latin.
- 1592
39. ENYEDI György, *Oratio funebris*, Kolozsvár. Gyászbeszéd Hunyadi Demeter felett. Példánya nem ismert.
RMNy 688.
- 1593
40. GEORGIUS MANNUS, *Oratio de mortvorvm resvrrectione argymentis...*, Bártfa.
RMNy 714. – Evangélikus, latin.
- 1596
41. LEONHARD STÖCKEL, *Postilla*, Bártfa. Vasár- és ünnepnapokra rendelt epistolák és evangéliumok szövegei, majd azoknak magyarázatja. Az első részben a vasárnapok, a másodikban a főünnepek találhatóak; az utóbbi külön címlappal kezdődik.
RMNy 773. – Evangélikus, latin.
- 1597
42. KULCSÁR György, *Postilla*, Bártfa. Tartalma és beosztása egyezik a mű 1574-i (nr. 14.) és az annak nyomán készült 1579-i (nr. 26.) kiadással.
RMNy 793. – Evangélikus, magyar.

43. Nicolaus ERHARD, *Duae orationes fynebres*, Bártfa.
Gyászbeszéd Horváth Gergely, illetve felesége, Sembery Fruzsina felett.
RMNy 789.
- 1598
44. Soós Kristóf, *Postilla*, Bártfa.
Az egyházi év vasár- és ünnepnapjain olvasott epistolák szövege után minden esetben az igéknek rövid értelme, majd két-két, a nagyobb ünnepeknél három, sőt négy tanulság (prédikáció) áll.
RMNy 828. – Evangélikus, magyar.
- 1599
45. Ezechiel HESACKER, *Christliche vnd warhafftige Außlegung des hochröstlichen Spruchs Christi Matth. 28.*, Bártfa.
Az eperjesi zsinaton (1599) elmondott beszéd bővített és javított változata.
RMNy 850. – Evangélikus, német.
46. KÁLLAI Albert, *Praedicatio*, Bártfa.
Gyászbeszéd Homonnai Drugeth István felett.
RMNy 851.
47. Fridericus USRAI, *Buszpredigt ... über den Spruch des Propheten Amos*, Bártfa.
Példánya nem ismert.
RMNy 855. – Evangélikus, német.
- 1600
48. KÁROLYI Péter, *Symbolum Apostolicum, az az, az Apostoli Credonak avagy vallasnak igaz magyarazattya prédikatiok szerint*, Debrecen.
A harmincnégy prédikáció kisebb stílusbeli, helyesírási változtatástól és néhány apróbb betoldástól eltekintve az első kiadással (nr. 36.) egyezik.
RMNy 865. – Református, magyar.
- 1601
49. Soós Kristóf, *Az szent prophetaknak irásoknak predicatiók szerint való magyarazattianak első része: Oseas, Joel, Amos*, Bártfa.
Fejezetenkénti, prédikációkba foglalt kommentár.
RMNy 873. – Evangélikus, magyar.
- 1603
50. DERETSKEI Ambrus, *Az szent Pal apostol levele, mellyet irt az Romabeli keresztyeneknek*, Debrecen.
Pál apostol levelének magyarázata 96 prédikációban.
RMNy 895. – Református, magyar.
51. FABRICIUS János, transl., *Agoston barat szerzetin valo Hollosi Godefridvsnak, pragai barat praedicatornak böczülletes tudos embernek az kereztie(n)segre valo megtereseröl irattatott praedicatio*, Keresztúr.
RMNy 901. – Evangélikus, magyar.
- 1604
52. MAGYARI István, *Az tekintetes... Nadasdi Ferentz nec... teste felet es temetesekor löt ket praedikatioia*, Keresztúr.
RMNy 913. – Evangélikus, magyar.

53. Joannes RULAND, *Oratio luctuosa in immatvrv obitvm... Francisci de Nadasd*, Keresztúr.
RMNy 914.
- 1605
54. HODÁSZI Lukács, *Halotti beszéd Báthori István felett*, Debrecen.
RMNy 930.
55. ZÓLYOMI Sámuel, *Piis manibus*, Debrecen.
Gyászbeszéd Báthori István felett.
RMNy 932.
- 1610
56. PÁZMÁNY Péter, *Posonban löt praedikatio*, Pozsony.
RMNy 1004. – Katolikus, magyar.
- 1611
57. Georgii FABRICII, *Secvndi Falcoberga-Silesii poetae lavr. caesarii et ecclesiae metropolitanae Cassoviensis Germanicae in superiori Vngaria pastoris et inspectoris Festa festorum*, Kassa.
A három főünnepre, karácsonyra, húsvétra és pünkösdre szerkesztett egy-egy prédikáció.
RMNy 1015. – Evangélikus, latin.
- 1612
58. MIHÁLYKÓ János, transl., *Hét praedicatio az Isten fiainak örök eletekről*, Bártfa.
RMNy 1030. – Evangélikus, magyar.
- 1613
59. KESERŰI DAJKA János, *Az tiszteletes es böcsületes eszszel... megh ért... Hodaszi Lukacsnak... hidegh teteme fölött tött praedikatio*, Debrecen, 1613.
RMNy 1048.
- 1615
60. KECSKEMÉTI C. János, *Harom fü es nevezetes esztendös innepekre valo praedikatiok, ugy-mint karacsonra, husvetra es pünköstre*, Debrecen.
Karácsonyra kilenc, húsvétra négy prédikáció, a pünkösdre írt rész nincsen tagolva.
RMNy 1083. – Református, magyar.
- 1616
61. MARGITAI Péter, *Az midennapi könyörgő imadsagnak magyarazattya*, Debrecen.
A Miatyánk magyarázata tizenkét prédikációban.
RMNy 1108. – Református, magyar.
- 1617
62. Izák ABRAHAMIDES, *Oratio exequalis*, Lőcse.
Gyászbeszéd Thurzó György felett.
RMNy 1141.
63. MARGITAI Péter, *Az Isten törvényenek az Szent Iras szerint valo magyarazattya*, Debrecen.
Az Istennek tízparancsolatainak rövid magyarázattja a Mózes második könyvének huszadik és utolsó írásának ötödik részéből (Exodus 20, Deuteronomium 5) negyven prédikációban.
RMNy 1131. – Református, magyar.

64. SZENCI MOLNÁR Albert, transl., *Postilla Scultetica. Az egész esztendő által valo vasarnapokra es fő innepekre rendeltetett euangeliumi textusoknak magyarazattya*, Oppenheim. Karácsonyra és húsvétra két-két, pünködre három prédikáció. Húsvét előtt ezenkívül tíz postilla Krisztus szenvedésének evangéliumi szakaszairól.
RMNy 1144. – Református, magyar.
- 1618
65. SZENCI MOLNÁR Albert, transl., *Secularis concio euangelica, az az jubileus esztendei praedikatz[i]o*, Oppenheim.
RMNy 1166. – Református, latin.
- 1620
66. CSERKŐ Mihály, transl., *Három praedicatiok*, Kassa. Három prédikáció: *Az örök életről...*; *Predikáció, vetetett Szent János evangelistának nyolcadik részéből és Szentháromság vasárnapra...*
RMNy 1210. – Evangélikus, magyar.
67. MILOTAI NYILAS István, *Sz. Davidnak huzadik soltaranak rövid praedicatiok szerint valo magyarazattya*, Kassa. A zsoltár egyes verseihez írott tíz prédikáció.
RMNy 1216. – Református, magyar.
68. Sebastian TÜRCK, *Regvla vitae*, Kassa.
RMNy 1220. – Evangélikus, német.
69. Peter ZABELER, *Eine christliche Leichpredig*, Lőcse. Gyászbeszéd Stephanus Xylander felett.
RMNy 1231.
- 1621
70. KECSKEMETI ALEXIS János, *Az Daniel propheta... könyvenek az Szent Iras szerint valo igaz magyarazattya*, Debrecen. 89 prédikáció.
RMNy 1236. – Református, magyar.
71. MARGITAI Péter, *Az Ionas propheta könyvenek az Sz. iras szerint valo igaz magyarazattya*, Debrecen. 31 prédikáció.
RMNy 1237. – Református, magyar.
72. Valentinus RADECIUS, *Illvstris feminae Ivdithae Kornisiae... funebris laudatio*, Kolozsvár.
RMNy 1253(1).
73. Sebastian TÜRCK, *Reqvies Abrahae*, Kassa. Gyászbeszéd Melchior Reiner felett.
RMNy 1248.

1622

74. ALVINCI Peter, *Az Úrnak szent wacsoiraiarol valo reovid intes az Szent Pal apostol tanitasa szerent egy néhány szükséges kérdéseket és feleleteket egyetemben*, Kassa.
RMNy 1263. – Református, magyar.

75. KECSKEMÉTI C. János, *Az papistak között es mi közöttünk vetelkedesre vettetet harom fő articulusokról: A keresztségről, Ur vaczorajáról és az Antichristusról való praedikatioik*, Bártfa.
Az első csoport három, a második hét, a harmadik tíz beszédet tartalmaz.
RMNy 1256. – Református, magyar.

76. KECSKEMÉTI C. Iános, *Az Samvel propheta masodik könyvenek huszon negyedik részének praedikatioik szerént való magiarázattya*, Bártfa.
Sámuel második könyve huszonnegyedik részéből a 3–4. és a 10–25. versekhez fűzött tizenhat prédikáció.
RMNy 1258. – Református, magyar.

77. Paulus TARTZIANUS, *Zwo christliche Leich-predigten*, Lőcse.
Gyászbeszédék Elias Wagner, illetve Sophia Wagnerin felett.
RMNy 1280.

1623

78. Raphael HRABECIUS *Oratio fynebris*, Kassa.
Gyászbeszédék Révay Péter felett.
RMNy 1287.

1624

79. *Exeqviarvm coereonialium*, Gyulafehérvár.
Gyászbeszédék Károlyi Zsuzsanna felett. Szerzők: I. rész: Stephanus Ghelei, Georgius Carolinus (magyarul), Michael Balai, Joannes Kemeny, Gabriel Mindszenti. II. rész: Michael Balai, Georgius Csulai, Franciscus Petri, Casparus Boithi, Petrus Bethlen junior, Martinus Opicius, Joannes Kemény, Joannes Lippai Tallyainus, Stephanus Gelei.
RMNy 1307.

80. *Exeqviae principales*, Gyulafehérvár.
19 gyászbeszéd Károlyi Zsuzsanna felett. Szerzők: Melotai N. István, Gyöngesi András, Keserői D. János, Szilvasi Márton, Deesi István, Ceglédi János, Szikszai Hellepeus János, Gönczi József, Alvinczi Péter, Keresszegi István, Szepsi Mihály, Váradai István.
RMNy 1306.

81. KECSKEMÉTI C. János, *Harom fü es nevezetes esztendős innepekre valo praedikatioik, ugy-mint karacsonra, husvetra es pünköstre*, Debrecen.
Tartalma egyezik az 1615. évi kiadással (nr. 60.), de végéhez egy újabb rész csatlakozik: *A mi Urunk Jézus Krisztusnak fogantatásának históriájának magyarázatja c.* prédikáció.
RMNy 1299. – Református, magyar.

82. MARGITAI Péter, *Az Apostoli Credonak az Szent Iras szerint valo igaz magyarazattya*, Debrecen.
40 beszéd, az Apostoli Hitvallás magyarázása mondatról mondatra.
RMNy 1300. – Református, magyar.
83. MARGITAI Péter *Az mindennapi könyörgő imadsagnak magyarazattya*, Debrecen.
Tartalma egyezik az első, 1616-ban Debrecenben megjelent kiadással (nr. 61.).
RMNy 1301. – Református, magyar.
84. *Negy szep hallottas praedikatiok*, Bártfa.
Gyászbeszéd Nyáry Ferenc felett. Szerzők: Emericus Kovasznai, S. R. K. (magyarul),
Joannes Miskolci, Joannes T. Iratosi (magyarul).
RMNy 1296.
- 1625
85. Michael BUSSAEUS, *Jesus, Thus novi anni MDCXXV*, Kassa.
RMNy 1333. – Evangélikus, latin.
86. *Consecratio templi novi, azaz az vyonnan feleppitetett bekeczi templumnac dedicalása es megszentelések... ez 1625. esztendőnc első napján tétetött praedicatióc... Ezez mellé adattac az ott tött praedikatioockal egynihány egyenlő értelmü praedikatióc...*
Kassa.
A prédikációk szerzői: Szepsi Mihály, Carolyi András (de coena Domini), Prágai András, Michael Szepsi, Abraham Scultetus (ford. Szenci Molnár Albert); 5. prédikáció a könyörgéstről üldözésnek és nyomorúságnak idején.
RMNy 1334. – Református, latin, magyar.
87. ALVINCI Péter, *Dedicatio regii sacelli Cassoviensis*, Kassa.
RMNy 1334. – Református, latin, magyar.
- 1626
88. Elias URSINUS, *Laudatio funebris*, Kassa.
Gyászbeszéd Thurzó Szaniszló felett.
RMNy 1364.
89. Peter ZABELER, *Eine christliche Leichpredigt*, Kassa.
Gyászbeszéd Thurzó Szaniszló felett.
RMNy 1366.
- 1627
90. ZVONARICS Mihály, *Magyar postilla*, Csepreg.
Adventtől pünkösdig a vasárnapokon kívül a következő ünnepek is szerepelnek: karácsony, kiskarácsony, vízkereszt, nagycsütörtök, nagypéntek, húsvéthétfő, húsvétkedd, pünkösdhétfő, pünkösdkedd. Egy-egy vasárnap vagy ünnep evangéliumi szakaszát a szerző két-három részre osztotta, és mindegyik rész magyarázatához tanulságokat fűzött.
RMNy 1380. – Evangélikus, magyar.
- 1628
91. ALVINCI Péter, CZEGLÉDI János, *Nehai felseges Bathori Gabornak... testenek el takarításakor*, Gyulafehérvár.
RMNy 1406.

92. ZVONARICS Mihály, *Magyar postilla, Második rész, Csepreg.*
Szentháromság-vasárnaptól kezdve adventig a vasárnapokra rendelt evangéliumi szakaszok magyarázása. A vasárnapokon kívüli ünnepnap e kötetben nem szerepel.
RMNy 1404. – Evangélikus, magyar.
- 1629
93. KISMARJAI VESZELIN Pál, *Ierusalem veszedelme*, Debrecen.
A magyar nemzetre alkalmaztatott tanulságokkal.
RMNy 1425A. – Református, magyar.
- 1630
94. Johann FROSCH, *Der CI. Psalm Gelübd Davids von seiner Regierung*, Weissenburg.
Példánya ma már nem ismert.
RMNy 1469. – Református, német.
95. Kaspar PRELLER, *Kurtze Leichsermon*, Kassa.
Gyászbeszéd Euphrosina Fraunberger felett.
RMNy 1473.
96. Joachim REICH, *Ante obitum moriens*, Kassa.
Gyászbeszéd Hans Lang felett.
RMNy 1474.
- 1631
97. KÁLDI György, *Az vasárnapokra-valo predikatioknak első része*, Bécs–Pozsony.
Adventtől pünkösdvasárnapig minden vasárnapra evangéliumi szakasz és három-három prédikáció. A címlappal ellentétben a Szentháromság vasárnapja már nincs a kötetben; folytatása az egyházi év második felére nem jelent meg.
RMNy 1509. – Katolikus, magyar.
98. KÁLDI György, *Az innepekre-valo predikatioknak első része*, Bécs–Pozsony.
A vasárnaphoz nem kötött ünnepek: karácsony, vízkereszt stb., illetve a szentek ünnepei evangéliumi szakaszai és azokhoz fűzött három-három prédikáció. A címlappal ellentétben Keresztelő Szent János ünnepe már nincs a kötetben, a Szent Kereszt megtalálásának napjával (május 3.), illetve pünkösd keddjével zárul. Folytatása az egyházi év másik felére nem jelent meg, éppúgy mint a vasárnapokra szóló köteté sem (nr. 97.).
RMNy 1510. – Katolikus, magyar.
99. KOPCSÁNYI Márton, *A' bodog Szüz Maria élete*, Bécs.
A mű első része Szűz Mária ünnepeire egy vagy két prédikációt is közöl.
RMNy 1489. – Katolikus, magyar.
100. *Temetesi pompa*, Debrecen.
Gyászbeszéd magyaráz és latinul Bethlen Krisztina felett. Szerzők: Kecskemeti Mihály, Debreczeni István, Pécsváradi Péter, Caspar Pastorius Thornai (latinul).
RMNy 1498.
- 1632
101. ALVINCI Péter, *Egy rövid vti praedikativ[!]. víz kereszt vtan harmadik dominicából, Melle iarvl az meltosagos grof Bethlen Peter vrnak meltosagos grof Illyésházi Catharina aszszonyal hüttel löt házasságbeli frigy kötése elöt való intéz*, Kassa.
RMNy 1535. – Református, magyar.

102. MARGITAI Péter, *Temető praedikatiók*, Debrecen.
Gyászbeszédek különböző személyek felett. Negyvenhat számozott prédikáció.
RMNy 1524.
- 1633
103. ALVINCI Péter, *Postilla*, Kassa.
Advent kezdetétől pünkösdig vasár- és ünnepnapok evangéliumi szakaszához fűzött prédikációk.
RMNy 1566. – Református, magyar.
- 1634
104. ALVINCI Péter, *Következik az postillanak második része*, Kassa.
Szentháromság-vasárnap és advent közötti 26 vasárnap evangéliumi szakaszához fűzött prédikációk.
RMNy 1583. – Református, magyar.
105. MISKOLCZI PUAH Pál, *Halotti elmelkedések*, Lőcse.
Gyászbeszédek Gönczi Aszalos Anna, Willei Pribek László és Pongracz Nagymihályi Sándor személyek felett.
RMNy 1595.
- 1635
106. KERESSZEGI HERMAN István, *Az hitnek es josagos cselekedeteknek tündöklő peldairol valo praedicatiók*, Debrecen.
64 prédikáció Szent Pál apostol Zsidókhöz írt levele 11. fejezetének tanításához.
RMNy 1605. – Református, magyar.
107. MADARÁSZ Márton, transl., *A b. e. d. Boldisar Meisner sz. elmelkedeseinek a vasarnapi evangéliumokba magyar nyelvvvel való megajándékozása*, Lőcse.
Vasárnapokra rendelt evangéliumi szakaszok és azokhoz fűzött egy-egy terjedelmes prédikáció. A nem vasárnapra eső ünnepek (karácsony, vízkereszt) nem szerepelnek.
RMNy 1629. – Evangélikus, magyar.
108. Kaspar PRELLER, *Zwo Leichenpredigten*, Lőcse.
Gyászbeszéd Elisabeth Zappf és lánya felett. Példánya nem ismert.
RMNy 1631.
- 1636
109. PÁZMÁNY Péter, *A romai anyaszentegyház szokasából minden vasarnapokra es egynehany innepekre rendelt evangeliomokrul predikacziók*, Pozsony.
Az egyházi év vasárnapjaira és fő ünnepeire írott postillák. Az evangéliumi szakaszok után a kötet nagyobb részében két-két prédikáció áll. A postillákhoz néhány szent ünnepeire írott prédikáció csatlakozik.
RMNy 1659. – Katolikus, magyar.
- 1637
110. Joachim KALINKA, *Lemma funereum*, Trencsén.
Gyászbeszéd Osztrosith János felett.
RMNy 1703.
111. Joannes KIRCHER, *Homilia de passione Christi in horto, ex occasione temporis quadrages[imae]*, Trencsén.
RMNy 1704. – Evangélikus, latin.

112. JÁN LOCHMANN, Melchior SMRTNÍK, *Vale Transcianum a neb kázánj pohřebnj dwoge, včíněné při pohřbu...*, Trencsén.
Két gyászbeszéd Jiřík Třanovský felett.
RMNy 1705.
113. *Paraclesis Christiana*, Trencsén.
Öt gyászbeszéd Tobiáš Jon feleségének és két lányának halálára.
RMNy 1706.
114. Johann SERPILIUS, *Desz Allerhöchsten Gottes Christliche vnd Pflichtige Erhöhung in einer Richter Predigt*, Lőcse.
Példánya ma már nem ismert.
RMNy 1687. – Evangélikus, magyar.
- 1638
115. *Epicedion Evae Forgáts de Ghymes*, Lőcse.
Gyászbeszéd Forgách Éva felett.
RMNy 1732.
116. Kaspar PRELLER, *Auszlegung eines Verß: Danielis 12. Cap.*, Lőcse.
RMNy 1736. – Evangélikus, német.
117. GELEJI KATONA István, *Praeconivm evangelicvm*, Gyulafehérvár.
Az angyali üdvözletről írott három prédikáció, majd advent első vasárnapjától pünkösdig terjedő időszak vasárnapjaira és ünnepnapjaira írott 116 beszéd. Minden alkalomra több, legalább kettő, legfeljebb hét beszéd.
RMNy 1720. – Református, latin.
118. TELEGDY Miklós, *Az evangeliomoknak magyarázattyának elseo része*, Bécs.
Csekély különbségekkel egyezik az 1577. évi nagyszombati kiadással (nr. 16.).
RMNy 1714. – Katolikus, magyar.
119. TELEGDY Miklós, *Az evangeliomoknak, magyarázattyának masodik része*, Bécs.
Szövege egyezik az 1578. évi nagyszombati kiadással (nr. 22.).
RMNy 1715. – Katolikus, magyar.
120. TELEGDY Miklós, *Az evangeliomoknak magyarázattyának harmadik része*, Bécs.
Egyezik az 1580. évi nagyszombati kiadással (nr. 27.), de a *Sz. Lőrinc napi prédikáció* a kötet végéről logikus helyére, az *Úr színeváltozásáról* írott *prédikáció* mögé került.
RMNy 1716. – Katolikus, magyar.
121. TISZABECSEI P. Tamás, *Két halotti praedicatziok*, Gyulafehérvár.
Gyászbeszéd Perényi Gábor felett.
RMNy 1723.
122. Adam WOLFIUS, *Cupressus funerea*, Trencsén.
Gyászbeszéd Johanna Romentzová felett.
RMNy 1754(1).
123. Adam WOLFIUS, *Epitaphium Susannae Kruschiniana*, Trencsén.
Gyászbeszéd Zuzanna Romentzová, Jan Krušina felesége felett.
RMNy 1754(2).

1639

124. Ján HADIK, *Aqua apoplectica reficiens*, Trencsén.
Gyászbeszéd Martin Boček felett.
RMNy 1798(1).
125. Ján HADIK, *Lachrymae Boczekianae abstersae*, Trencsén.
Gyászbeszéd Benjamin Boček felett.
RMNy 1799(1).
126. Ján HADIK, *Mors justorum*, Trencsén.
Gyászbeszéd Jan Butovský felett.
RMNy 1800(1).
127. Josef HELIADES, *Prosopopaeia...*, Trencsén.
Gyászbeszéd Jan Butovský felett.
RMNy 1800(4).
128. *Justa exequialia in obitum insperatum...*, Trencsén.
Gyászbeszéd Martin Boček felett.
RMNy 1798(4).
129. *Křestianská potessitedlná rozgjmánj o nestálosti žiwota lidského*, Trencsén.
Jakub Stephanides két, Theodor Sopotius, Ján Hadik egy-egy beszéde Andreas Sivý családtagjainak elhunytá alkalmából.
RMNy 1803.
130. Ján LOCHMANN, *Cineres allemannici*, Trencsén.
Az 1639. évi németlipcsei tűzvészről tartott beszéd.
RMNy 1804. – Evangélikus, biblikus cseh.
131. Kaspar PRELLER, *Eine christliche Leich Predigt*, Bártfa.
Gyászbeszéd Georg Spreitz felett. Csak töredéke maradt fenn.
RMNy 1760.
132. Ján ROMENEC, *Monumentum funebre*, Trencsén.
Gyászbeszéd Anna, Anna-Mária, Ján és Benjamin Boček felett.
RMNy 1799(4).
133. Theodor SOPOTIUS, *Druhé kázanj pohřebnj nad... Janem Butowským...*, Trencsén.
Gyászbeszéd Jan Butovský felett.
RMNy 1800(3).
134. Theodor SOPOTIUS, *Viridarium vitae honestae*, Trencsén.
Gyászbeszéd Martin Boček felett.
RMNy 1798(2).
135. Jakub STEPHANIDES, *II. Pohřebnj kázanj nad..., Anničkau...*, Trencsén.
Gyászbeszéd Anna Boček felett.
RMNy 1799(2).
136. Adam WOLFIUS, *III. Lucrum ex morte*, Trencsén.
Gyászbeszéd Benjamin Boček felett.
RMNy 1799(3).

137. Adam WOLFIUS, *Breviarium humanum*, Trencsén.
Gyászbeszéd Martin Boček felett.
RMNy 1798(3).
138. Adam WOLFIUS, *Funus Christianum*, Trencsén.
Gyászbeszéd Jan Butovský felett.
RMNy 1800(3).
- 1640
139. Tobias BENEDICTI, *Oratio funebris*, Trencsén.
Gyászbeszéd Osztrosith István felett.
RMNy 1855.
140. GELEJI KATONA István, *Praeconii evangelici tomus secundus*, Gyulafehérvár.
A kötet a Szentháromság-vasárnap és advent közötti 26 vasárnapi evangéliumi szakaszhoz fűzött 93 prédikációt tartalmaz.
RMNy 1825. – Református, latin.
141. KERESSZEGI HERMANN István, *Az keresztyenj hitnek agazatiról való praedicatioknak tar-haza*, Várad.
A Heidelbergi Káté 129 kérdésének és feleletének 264 concióban történő magyarázata. Az egyes prédikációcsoportok: (1) A keresztyén embernek vigasztalásáról, (2) Az embernek nyavalyásságáról, (3) A bűn alól való megszabadulásról, (4) A háladatosságról.
RMNy 1863. – Református, magyar.
142. TASI Gáspár, *Öt rövid predikátzio húsz színes okokrúl*, Pozsony.
A pápista hittől való elszakadásnak színes okairól címmel öt prédikáció.
RMNy 1849. – Katolikus, magyar.
- 1641
143. *Evanghelie cu învățatură*, Gyulafehérvár.
Az állandó ünnepek evangéliumai és magyarázatai szeptembertől december 25-ig, mint az 1581. évi kiadás (nr. 28.).
RMNy 1882A. – Ortodox, román.
144. KISMARJAI VESZELIN Pál, *Oktato es vigaztalo praedicatiok*, Debrecen.
Huszzonegy, nagyrészt ószövetségi textusra írott prédikáció.
RMNy 1875. – Református, magyar (+latin, görög).
145. MADARÁSZ Márton, transl., *Elmelkedesek az az [!] esztendönként való főb innepi evangeliomokba*, Lőcse.
Prédikációk karácsonytól Szent Mihály napjáig, továbbá *Krisztusnak keresztján szólott hét ígéreire* írt prédikációk.
RMNy 1894. – Evangélikus, magyar.
146. TYUKODI Márton, *Az tiszta életü Joseph patriarcha*, Várad.
60 prédikáció, a Genézis 37–47. fejezeteinek (a 38. kivételével) magyarázata és a levont *Tanúságok*.
RMNy 1915. – Református, magyar.

1642

147. Balthasar BACHMANN, *Eine Christliche Predigt*, Lőcse.
Gyászbeszéd Abraham Gigelmair felett.

RMNy 1932.

148. Zachariáš LÁNI, *Concio funebris*, Trencsén.
Gyászbeszéd Ján Hadik felett. Példánya nem ismert.

RMNy 1967.

149. Melchior LUŽSKÝ, *Monumentum Funebre*, Trencsén.
Gyászbeszéd Matthias Služinský felett. Példánya nem ismert.

RMNy 1969(3).

150. Melchior RAPHANIDES, *Norma Mundum contemnendi et Mortem eligendi*, Trencsén.
Gyászbeszéd Matthias Služinský felett. Példánya nem ismert.

RMNy 1969(1).

151. Johann SERPILIUS, *Miraculum Helisaei posthumum, sive sepulchrale*, Lőcse.

RMNy 1945. – Evangélikus, német.

152. Johann SERPILIUS, *Pluviae Pentecostalis Stillae*, Lőcse.
60 prédikáció a Genézis 37–47. fejezeteinek (a 38. kivételével) magyarázata és a belőle levont *Tanúságok*. Példánya nem ismert.

RMNy 1946. – Evangélikus, német.

153. Adam WOLFFIUS, *Philostorgia Practica*, Trencsén.
Gyászbeszéd Matthias Služinský felett. Példánya nem ismert.

RMNy 1969(2).

1643

154. Gregor GERBER, *Valetpredigt in dem kön(iglichen) freyen Marckh Sanct Georgen*, Trencsén.

RMNy 2027. – Evangélikus, német.

155. Jakub JAKOBEUS, *Pascha lachrymosum*, Lőcse.

RMNy 2009. – Evangélikus, biblikus cseh nyelven.

156. KECSKEMÉTI C. János, *Harom fü es nevezetes, esztendő innepekre valo praedikatiók, ugy-mint: Karacsonra, Husvetra es Pünköstre*, Debrecen.
Tartalma és beosztása megegyezik az 1615. és 1624. évi kiadásokkal (nr. 60. és 81.), de a végébe újabb részként nyolc prédikáció csatlakozik: *Következnek immár egynéhány halotti prédikációk* címmel. Ezek konkrét személyi utalások nélkül különféle alkalmakra mintául szolgáló temetési beszédek.

RMNy 1992. – Református, magyar.

157. KECSKEMÉTI C. János, *Urunk Iesus Christusnak fogontatarol valo praedikatiók*, Debrecen.

RMNy 1992. – Református, magyar.

158. KECSKEMÉTI C. János, *Ugyan ezen author által egy néhány halottas praedicationok-is adattattanak*, Debrecen.
Gyászbeszéd különböző személyek felett. Konkrét személyi utalások nélkül különféle alkalmakra mintául szolgáló nyolc temetési beszéd.
RMNy 1992.
159. Daniel REMEŇ, *Chirographum Divinum*, Trencsén.
Gyászbeszéd Anna Rauberger felett. Példánya nem ismert.
RMNy 2036.
- 1644
160. KASSAI András, *Centuria quaestionum duabus minus de gratiosa servatoris nostri passione*, Bártfa.
RMNy 2049. – Evangélikus, magyar.
161. KASSAI András, *Vigasztalással tellyes praedicationu[!] az özvegységnek sanyaru allapattyarol*, Bártfa.
RMNy 2050. – Evangélikus, magyar.
162. MARGITAI LÁNI Péter, *Temetéskorra valo praedicationok*, Debrecen.
Gyászbeszéd különböző személyek felett. A kiadvány tartalma és beosztása az előző kiadáséhoz (nr. 102.) hasonló.
RMNy 2056.
163. Daniel REMEŇ, *Virga Aronis Typica*, Trencsén.
Gyászbeszéd Susanna Skočkovský felett. Példánya nem ismert.
RMNy 2085.
164. Daniel REMEŇ, *Votum parentum super funus Samuelis*, Trencsén.
Gyászbeszéd Samuel Ruff felett. Példánya nem ismert.
RMNy 2086.
165. Johann SERPILIUS, *Germana virginitatis et conjugalitatis Christianae descriptio*, Lőcse.
Gyászbeszéd Anna-Maria Gossler felett.
RMNy 2072.
- 1645
166. GELEJI KATONA István, *Valtsag-titka*, Várad.
A három kötetből álló prédikációgyűjtemény (vö. nr. 175. és 184.), a váltság titkának első három része, amely az adventre, karácsonyra és vízkeresztre írott 75 prédikáció: Krisztusnak megtestesüléséről, születéséről, körülméletetéséről. Hat függelékkel: Az életnek az új esztendőben való megújításáról – A böjtölésről – A segítségre hívó imádkozásról – A Krisztus színének általformáltatásáról – A Krisztus névről – A Krisztusnak Jeruzsálemben számárháton való bémeneteléről.
RMNy 2124. – Református, magyar.
167. KERESZTÚRI Pál, *Lelki legeltetes, az az a David kiraly XXIII. soltaranak rövid magyarázattya*, Várad.
12 prédikáció.
RMNy 2127. – Református, magyar.

168. KERESZTÚRI Pál, *Rakoci Ferencznek tetetes keresztése napian leot praedicacio*, Várad.
RMNy 2129. – Református, magyar.
169. Daniel REMEŇ, *Honor Exequialis a nebo*, Trencsén.
Gyászbeszéd Barbora Albinka felett. Példánya nem ismert.
RMNy 2123.
170. Valentin RULICH, *Laudatio fynebris*, Lőcse.
Gyászbeszéd Anna Sicel felett.
RMNy 2110.
171. *Triumphus fidei*, Várad.
Gyászbeszéd Váradi Judit felett.
RMNy 2152.
- 1646
172. Jan SAPOR, *Kážanj pohřebnj ku poctivosti...*, Trencsén.
Gyászbeszéd Kateřina Sednická felett.
RMNy 2155.
173. *Temetesi pompa*, Várad.
Gyászbeszéd Bethlen Péter felett.
RMNy 2160.
- 1647
174. Samuel DÜRNER, *Christlicher Leich-Sermon*, Lőcse.
Gyászbeszéd Johanna Elisabetha Löwe felett.
RMNy 2175.
175. GELEJI KATONA István *A valtság-titkának masodik volumenje*, Várad.
A három kötetből álló prédikációgyűjtemény második része (vö. nr. 166. és 184.), a nagyhéthez és húsvéhoz kapcsolódó 77 prédikációt tartalmaz. A váltság titkának negyedik része Krisztus szenvedéséről; ötödik Krisztusnak a halálból való feltámadásáról szól.
RMNy 2197. – Református, magyar.
176. Jonáš HADIK, *Cum Deo ad Dei gloriam et lugentium solamen*, Trencsén.
Gyászbeszédet Alžbeta Tištínská felett.
RMNy 2192.
177. KERESZTÚRI Pál, *Rakoci Sidmondnak[!] tettetis keresztésének napján lött praedicacio*, Várad.
RMNy 2197. – Református, magyar.
178. Jan MALATIDES, *Brevis ac perspicua de vitae aeternae via et dignitate concio*, Trencsén.
Gyászbeszéd Alžbeta Tištínská felett.
RMNy 2192.
179. Christoph SCHLEGEL, *Glückseliger Reichthumb eines lob-seligen Richters*, Lőcse.
Gyászbeszéd Johann Lang felett.
RMNy 2184.

- 1648
180. Joachim KALINKA, *Verus mundus vere piae et mundaе matronae*, Trencsén.
Gyászbeszéd Barbora Marko felett.
RMNy 2244.
181. PÁLFFY Tamás, *Thesaurus perditus*, Trencsén.
Gyászbeszéd Forgách Ferenc felett.
RMNy 2246.
182. Christoph SCHLEGEL, *Geistlich Bluhm- und Baum-Werck*, Trencsén.
Gyászbeszéd Friedrich Pobst felett.
RMNy 2276.
- 1649
183. Alexander Carolus CURTIUS, *Oratio fynebris*, Trencsén.
Gyászbeszéd Joannes Gracza felett.
RMNy 2287.
184. GELEJI KATONA István, *A valtsag-titkanak harmadik volumenje*, Várad.
A három kötetből álló prédikációgyűjtemény befejező kötete (vö. nr. 166. és 175.) áldozócsüörtökre és pünkösdre írott hetvenhat prédikációval és függelékekben: A vált-ság titkának hatodik része Krisztusnak mennybe felmeneteléről, hetedik a Szent Lélek-ről és annak elküldetéséről szól. Függelék: az újjászületésről; a szent keresztségről és az Úr Krisztusnak végvacsorájáról.
RMNy 2298. – Református, magyar.
185. KERESZTÚRI Pál, *Lelki legeltetes, az az a David kiraly XXIII. soltaranak rövid magyarázattya*, Várad.
Szövege egyezik az 1645. évi, első, várad kiadás (nr. 167.) szövegével.
RMNy 2300. – Református, magyar.
- 1650
186. Andreas OLTARD, *Concio solennis et extraordinaria*, Nagyszeben.
RMNy 2343. – Evangélikus, német.
187. PAPCZYŃSKI Stanislav, *Immaturum occasum integerrimi juvenis*, Lőcse.
Gyászbeszéd Wladislav Wolinski felett.
RMNy 2324.
188. Jiří VESELSKÝ-LAETUS, *Pauli apostoli peregrinatio Caesarea Romam, duabus distincta partibus*, Varadini.
Az Apostolok cselekedetei 27., ill. 28. fejezeteinek magyarázata, Pál apostol útjáról a palesztinai Cezáreából Rómába és két éves római fogságáról, 15–15 prédikációval.
RMNy 2357. – Református, latin.
- 1651
189. Samuel CHALUPKA, *Threnus domus Guzithianae*, Trencsén.
Gyászbeszéd Pongrácz Marianna felett.
RMNy 2395.

190. Abraham Danielsz EYLSHEMUS, *Spirituales piae animae deliciae sive decem conciones Sacrae Coenae*, Várad.
RMNy 2403. – Református, latin.
191. NÓGRÁDI Mátyás, *Lelki proba-kö*, Debrecen.
A kiadvány tartalmazza a *Rövid trakta a varázslásról* és a *Lelki elmélkedés, mely az atheusoknak... állapotjokat világosan kimutatja, melyet a pünkösdi szent alkalmatossággal tanított* című prédikációkat.
RMNy 2362. – Református, magyar.
192. KOMÁROMI István, *Mikor imádkoztok, ezt mondgyátok*, Várad.
A *Miatyánk* magyarázta, amelynek bevezetőjében a szerző az imádság fontosságát tíz kérdésben foglalja össze, majd a *Miatyánk* bevezető megszólításához, hat kéréséhez és záradékához (Lukács 11,1–4; Máté 6,13) fűz magyarázatokat rövid prédikációkban.
RMNy 2404. – Református, magyar.
- 1652
193. ENYEDI FAZEKAS János, *Mennyei szó a lelki alomból való fel serkenesről*, Várad.
Hat prédikáció.
RMNy 2453. – Református, magyar.
- 1653
194. Joannes Amos COMENIUS, *Animae sanctae aeterna regna*, Patak.
Gyászbeszéd Ludovicus de Geer felett.
RMNy 2482.
195. Hendrik van DIEST, *Praxeos sacrae specimen*, Várad.
21 bűnbánati prédikáció, 18 gyászbeszéd és 9 vegyes témájú prédikáció.
RMNy 2500. – Református, latin.
196. FOLNAI Ferenc, *A nemzetes es böchülletes Fohnai Ferentz vás-vári és türjei praepos... vas-vármegyei feő esperes predikatzióia*, Bécs.
Gyászbeszéd Formontini Auróra Katalin (Batthyány Ádám felesége) felett.
RMNy 2458.
197. HOFFMANN Pál, *A teketetes es nagysagos Hoffmany Pal, pécsi püspök... predikatzióia*, Bécs.
Gyászbeszéd Eszterházy László, Ferenc, Tamás és Gáspár felett.
RMNy 2459.
198. KERESZTÚRI Pál, *Egyenes ösveny a sz(ent) életre vágyodoknak*, Várad.
21 prédikáció a megtérés szükségességétől az üdvösség útján való járásig. A huszonkettedik prédikáció erkölcsi tanítás és halotti beszéd is, címe: *A tekintetes és nagyságos Rakoci Zsigmondnak teste felett lett prédikáció*, amelyet midőn a testet Fejérvárra béhozni és letenni, kegyelmes urunk öngyásága udvari prédikátora prédikálott, Kereszturi Pál.
RMNy 2502. – Református, magyar.

199. MEDGYESI Pál, *Erdel' s' egész mag' ar nep eg' más után tsak hamar hamar érkezett har-
mas jajja 's siralma'*, Patak.
Három prédikáció Rákóczi György, Rákóczi Zsigmond, illetve Bethlen István felett.
RMNy 2486.
200. MEDGYESI Pál, *Erdely s' egész magyar nep egymás után tsak hamar hamar érkezett har-
mas jajja s' siralma*, Patak.
Tartalma egyezik az ugyanezen évben megjelent első, sárospataki kiadással (nr. 199.).
RMNy 2504.
201. Johann SARTORIUS, *Letzter Ehren-dienst*, Lőcse.
Gyászbeszéd Samuel Dürmer felett.
RMNy 2476.
202. Martinus TARNÓCI, *Clenodium raptum sed non ereptum, sive oratio in exeqvii...*, Trencsén.
Gyászbeszéd Osztrosith Pál felett.
RMNy 2496.
- 1654
203. Johann Georg LANGSFELD, *Abdanckungs-Predigt*, Lőcse.
RMNy 2535. – Evangélikus, német.
204. MALOMFALVAY Gergely, *Halottas predikatzjo*, Bécs.
Gyászbeszéd Formontini Auróra Katalin (Batthyány Ádám felesége) felett.
RMNy 2511.
205. SZÉCHÉNYI György, *Concio fynebris pro funere...*, Bécs.
Gyászbeszéd Formontini Auróra Katalin (Batthyány Ádám felesége) felett.
RMNy 2512.
206. TALLIÁN Ferenc, *Halotti prédikáció gróf Batthyány Ádámné Formontini Auróra Katalin
felett*, Bécs.
Példánya nem ismert.
RMNy 2513.
207. Johann SARTORIUS, *Eine christliche Leich-Predigt*, Lőcse.
Gyászbeszéd Paul Lassel felett.
RMNy 2537.
208. Matthias ZIMMERMANN, *Gemeiner Stad Auffnehmen aus den XI. cap(itis) d(er)
Sprüchw(orte) Salom(onis) v(ersu) 10. am 15.*, Lőcse.
RMNy 2539. – Evangélikus, német.
- 1655
209. Samuel CHALUPKA, *Idea Zittkio Johannea*, Trencsén.
Gyászbeszéd Ján Zittkius felett.
RMNy 2608.
210. HORVÁTH András, *Oratio exequialis in novissimum honorem...*, Trencsén.
Gyászbeszéd Széchy Éva felett.
RMNy 2611.

211. MEDGYESI Pál, *Isteni és istenes synat*, Sárospatak.
RMNy 2606. – Református, magyar.
212. SELYEI BALOGH István, *Temető kert*, Várad.
Gyászbeszédek különböző személyek felett.
RMNy 2622.
213. SELYEI BALOGH István, *Temető kert*, Várad.
Gyászbeszédek különböző személyek felett.
RMNy 2623.
214. SENNYEI István, *De festivitatibus et .vita beatae Mariae Virginis conciones 13*,
[1652–1658 között].
Egykorú adat alapján feltételezhető.
RMNy 2625. – Katolikus, magyar.

BAJÁKI RITA

*Javaslat az 1800 előtti katolikus imádságoskönyvek feldolgozására**

A Lelkiségtörténeti Műhely vállalt feladatai közé tartozik az 1800-ig datálható katolikus imádságoskönyvek tudományos igényű vizsgálata is. Jelen dolgozatban e feladat körvonalait és legfontosabb kezdő lépéseit vázolom, s noha szót ejtek az eddig elért kutatási eredményekről is, tételes felsorolás helyett azokat az írásokat említem meg, amelyek a ránk váró munkához segítségül, kiindulási, illetve viszonyulási pontul szolgálnak.

A tárgyalt időszak olvasási szokásaival kapcsolatban tudható, hogy gyakran olvasott, forgatott könyvtípus volt az imádságoskönyv. Egy-egy mű több kiadást is megért, s az előljáró levelekben igen gyakran találkozhatunk panasz köntösébe öltöztetett tulajdonképpeni dicsekvő szavakkal, amelyek szerint bizony hiába adták azt ki oly sok példányban, mégis elfogyott, s most újabban (másodszor, harmadszor, negyedszer etc.) ismét ki kell nyomtatni. Az imádságoskönyvek ilyen népszerűségének ismeretében elgondolkodtató, ha tetszik, munkára ösztönző lehet, hogy noha az utóbbi időben ugyan jelent meg néhány, egyes imakönyvről szóló tanulmány,¹ nagyobb lélegzetvételű, áttekinthető munka a katolikus imádságoskönyvekről utólag 1936-ban készült Gajtkó István tollából, *A XVII. század katolikus imádságirodalma* címmel, amely *A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől* sorozatban jelent meg.² Ebben Gajtkó említ és felhasznál egy korábbi dolgozatot, egy gépirásos disszertációt 1926-ból, amelynek szerzője László Vince ciszterci szerzetes, s a címe: *A magyar katolikus imádságos könyvek története 1711-ig.*³ Ezt a dolgozatot nem sikerült

* A tanulmány az OTKA 67975. sz. pályázat keretei között készült.

¹ Ez a felsorolás a téma különböző típusú megközelítéseire ad egy-egy példát: HOLL Béla, *Ferencffy Lőrinc – Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*, Bp., Magyar Helikon, 1980, 63–77; HUBERT Ildikó, *Az Útiúrs című imakönyv első kiadása (1639)*, Magyar Könyvszemle, 1985, 58–62; PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi Imádságos könyv*, Graz, 1606, hasonmás kiadás, utószó LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi, 1993 (Bibliotheca Hungarica antiqua, 28); KOLTAI András, *Batthyány Ádám imádságoskönyve*, Magyar Könyvszemle, 1997, 187–200; KNAPP Éva, *Officium Rákocianum – Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda Antikvárium, 2000; BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének forrásai = Textológia és forráskritika – Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 6), 61–71; BAJÁKI Rita, *Imádságos könyv kezdőknek és haladóknak – ami a szövegkritikából kimarad = Summa – Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 7), 17–20.

² GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936 (Palaestra Calasanctiana, A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől, 15).

³ LÁSZLÓ Vince, *A magyar katolikus imádságos könyvek története 1711-ig*, Bp., 1926 (A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának az 1925/26-ban elfogadott értekezése, kézirat).

megtalálnom, s hogy valóban elveszett vagy ismeretlen helyen lappang, az abból is gyanítható, hogy Gajtkó az utolsó, aki szövegszerűen ismerte, mások csak közvetve utalnak rá.⁴

Talán nem csupán a véletlen és a körülmények műve, hogy azóta sem készült valamennyi ismert imádságot/imádságoskönyvet áttekintő, rendszerező, több szempontot is érvényesítő feldolgozás, hiszen hogy ez mekkora feladatot jelent, csak sejteti Knapp Éva dolgozata, amelyben egyetlen imádságoskönyv, az *Officium Rákóczianum* történetét és nyomtatott kiadásait ismerhetjük meg.

Gajtkó István imakönyvrendszerét, minthogy a téma utolsó összefoglalása, érdemes röviden áttekinteni. Gajtkó elsősorban a szerzők rendi hovatartozása alapján csoportosítja az imádságoskönyveket: ferences, illetve jezsuita imakönyvekre, s meggyőződése, hogy az imák jellegét a rendalapítók szellemisége határozza meg, nevezetesen a Szent Ferenc-i érzélem, illetve a Szent Ignác-i értelem.⁵ Szükségesnek tartja ezt a felosztást még egy aspektussal, mégpedig az imakönyvek rendeltetésével kiegészíteni. Eszerint beszélhetünk egyrészt *lelki kalauzról*, amely „a katolikus restauráció jellegzetes terméke és a jezsuitáktól felnevelt új hívőtípus imádságos könyve”,⁶ és amely a protestáns támadásokkal szemben hitvédő, hiterősítő jellegű. Egyúttal, állapítja meg Gajtkó, a lelki kalauzokat az okos alkalmazkodás is jellemzi, hiszen a bennük található imádságok, a Szentírás felhasználása révén, a protestáns felfogással csengenek egybe. A másik imakönyvtípus a *népies imádságoskönyvek* típusa, amelyek „a középkori hortulus animae-k egyenes leszármazottjai, csak már alacsonyabb szellemi és lelki igények kielégítésére szolgálnak”.⁷ A protestantizmus léte nem befolyásolja szövegeit, legfőbb jellemzője, hogy az érzelemre hat, s a hitbuzgalmi kétélyekkel nem törődik. A népies imádságoskönyv típusaként említi meg Gajtkó az officiumokat és az ars moriendiket, minthogy „ezek is a középkor jellegzetes termékei, s a reformáció előtti századok gondolatvilága folytatódik bennük”.⁸

Dolgozata végén⁹ *Az imádságos könyvek rövid könyvészete* címmel felsorol 47 imakönyvet, az első Vásárhelyi Gergely *Catechismusa* (Bécs, 1604), az utolsó Baranyi Pál *Lelki paradicsom* (s. l., 1700) című műve.

Gajtkó ahol tudja, feltünteti az RMK-, Sztripszky-, Petrik-tételszámot, s ahol lehet, a példány lelőhelyét. Előfordul, hogy megjegyzéseket is fűz az adott imakönyvhöz,

⁴ 1955-ben Holl Béla e műre vonatkoztatva kéziratos feljegyzései között írja: „idézi Gajtkó”. Ebből gyanítható, hogy már Holl sem látta. SZIGETI Jenő *kevésbé ismertként* említi: *A 18. század első felének protestáns imádságirodalma = A Ráday Gyűjtemény évkönyve, X*, 2002, 81–103. On-line: <http://www.rgy.hu/szigeti.htm>. A dolgozat keresésében Buda Attila és Márkusné Vörös Hajnalka segítségét köszönöm.

⁵ GAJTKÓ, *A XVII. század katolikus imádságirodalma* (2. j.), 16.

⁶ *Uo.*, 17.

⁷ *Uo.*, 38.

⁸ *Uo.*, 47.

⁹ *Uo.*, 56–59.

megadva a hivatkozás bibliográfiai adatát. Imakönyvlistája a mai tudásunk szerint már meglehetősen hiányos, jelentőségét mégis az adja, hogy a katolikus imádságoskönyveknek máig ez a leghosszabb, nyomtatásban is megjelent felsorolása.

Hogy ez a lista folytatásra érdemes, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ez szolgált egy későbbi, kéziratban maradt bibliográfia alapjául, amelynek szerzője Holl Béla, akinek hagyatékát a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában őrzik. A hagyaték 32. dobozában számos feljegyzés, tanulmányvázlat, cédula és jegyzetfüzet mellett található a témánkhoz tartozó nem is egy, hanem két kéziratot.¹⁰ Az egyik 1955-ben készült, címe: *A XVIII. századi magyarnyelvű imádságoskönyveink bibliográfiája*. A másik, amely 3 évvel később, 1958-ban készült, a következő: *A magyarnyelvű nyomtatott katolikus imádságoskönyveink bibliográfiája*.

A hasonló címek hasonló anyagot rejtenek, csak más rendezőelv szerint készültek. Mind a kettő a magyar nyelvű, katolikus imádságoskönyvek felsorolását adja. Míg a korábbi bibliográfia célja, hogy év szerinti bontásban mutassa be, mely imakönyvek jelentek meg a 18. században, függetlenül attól, hányadik kiadásról van szó, addig az 1958-as dolgozat, amely a Gajtkó-lista tulajdonképpeni folytatása, az editio princepsket veszi sorba egészen 1799-ig.

A két bibliográfia részletesebb bemutatását kezdjük a korábbival.

Az A/4-es lapok összefűzéséből létrejött füzetben jobb oldalon vannak a géppel irt tételek, amelyeket két részre osztott összeállítójuk. Az első rész címe: *Örökség a XVII. századból*. Holl meghatározása szerint „Ide tartoznak mindazok a XVII. századi imádságoskönyvek, melyek újabb kiadásokat értek a XVIII. században.” Ez 12 imádságoskönyvet jelent. A második rész címe: *A XVIII. századi magyarnyelvű imádságoskönyvek*. Itt nem találunk semmilyen meghatározást, az 1700-as évtől 1799-ig sorolja fel a kiadásokat, összesen 196-ot. Az egyes tételek leírása a kéziratban végig egységes, az editio princepsket részletesen leírja, a további kiadásokra, értelemszerűen, csak hivatkozik.

Az első kiadások leírása a következő: a lap tetején található az évszám, ezután következik a szerző vagy fordító neve (ha ismert), a mű címe, a nyomtatás helye, ideje, illetve hogy hány részből és lapból áll az adott imádságoskönyv. Ezt követően esetleges megjegyzések következnek, például az ajánlás említése, korábbi szakirodalom vagy bibliográfia egy-egy mondatának idézése. Ha ismert, mindig utal az egyéb bibliográfiában szereplő tételszámra (például RMK, Petrik), valamint feltünteti az adott kötet lelőhelyét is. Ezután a további kiadások felsorolása következik, amelyek esetében csak a hely, idő, egyéb bibliográfiai utalás, valamint lelőhely szerepel.

¹⁰ Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Holl Béla hagyatéka, 32. doboz, 120-as, 121-es tétel. Ezúton is köszönöm Koltai András segítségét.

Amikor egy adott évben nem az első kiadása jelenik meg egy műnek, a leírás a következőképpen néz ki: a lap tetején áll az évszám, majd az „Újabb kiadások” megjegyzés, s következik a szerző, fordító neve (ha ismert), a mű címe, zárójelben az első kiadás helye, ideje, majd az aktuális kiadás helye és évszáma. Ezt követően előfordulhat megjegyzés, például ha módosult a mű címe.

Holl Béla folyamatosan bővítette az anyagot, kézzel bejegyezte, ha valamilyen új adatra bukkant – például az *Útitárs* című munka első, 1639-es példányát az 1985-ben megjelent Hubert Ildikó-cikk nyomán jegyezte be munkapéldányába. Előfordul, hogy egy újabb imakönyv előkerülése esetén a korábban összefűzött lapok közé később illesztette be a címléírást az évszámnak megfelelő helyre.

A másik kézirat, amelyre *Holl-bibliográfia* címmel utalnak a témával foglalkozó tanulmányok, mint említettem, az editio princepsket veszi sorba.

Ez a dolgozat is összefűzött, gépelt A/4-es lapokból áll. Az elején található egy rövid bevezetés: „A magyarnyelvű imádságoskönyveknek eddig két összefoglalása született. Gajtkó István disszertációja katolikus részről: *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936. Incze Gábor tanulmánya református részről: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, 1931. A XVIII. század gazdag termése és a Régi Magyar Könyvtár újabban előkerült darabjai teljesen feldolgozatlanok.

A katolikus imádságoskönyveknek kettős a szerepe a magyar irodalmi nyelv fejlődésében. Először a nyelv hagyományhordozói: ősi nyelvkincset konzervál kikristályosodott, a nép ajkán nemzedékről nemzedékre továbbélő hagyományban a középkor legelejéről. Másrészt viszont a magyar barokknak hűséges kifejezője. A bibliográfiai kísérlet fontos alapvetés a kettős nyelvi-irodalmi kutatáshoz.”

Ez a bibliográfia 157 tételt tartalmaz. Leírásuk a következők szerint történt:

Minden tétel elején sorszámot találunk, majd következik a szerző vagy fordító neve, a cím, a példány lelőhelye, az ismert későbbi kiadások felsorolása. Ezt követik a korábbi bibliográfiákra utaló hivatkozások, majd bizonyos tételek esetében az addig elért kutatási eredmények lelőhelyének megadása.

Mint említettem, ez a bibliográfia a Gajtkó-féle lista folytatása, megjegyzéseiben átveszi annak megállapításait, természetesen a hivatkozás pontos feltüntetésével.

Roppant tanulságos Holl bibliográfiáját összevetni az RMNy-ből kigyűjtött, „katolikus imádságoskönyv” műfaji megjelöléssel ellátott tételekkel. Természetesen ez az összehasonlítás csak az 1655-ig terjedő, magyar nyelvű anyagra vonatkozik. A várákosnak megfelelően az RMNy hoz új tételeket, szám szerint tízet. Viszont 11 esetben fordul elő, hogy a Hollnál imádságoskönyvként szereplő tétel az RMNy-ben mint elmélkedés, imádságok, vallási tanítás stb. jelenik meg. Ez is mutatja, hogy pontos és egységes műfaji meghatározások kidolgozására van szükség. Az eddigi RMNy-kötetekben 14 közös adatot regisztráltam.

Ezen eddig bemutatott munkák útmutatóként szolgálhatnak az előttünk álló feladatok elvégzéséhez, amelyek közül első és legfontosabb a forrásanyag összegyűj-

tése. Úgy gondolom, érdemes a teljességre törekednünk, még akkor is, ha ez utópisztikusan hangzik. Minthogy e tematikus bibliográfia célja végső soron az, hogy a korszak lelkeségi irodalmának kutatásához elkészüljön egy jól használható, mondhatni nélkülözhetetlen segédkönyv, annak anyagát, javaslatom szerint, a következő szempontok szerint lenne célszerű összegyűjteni.

A bibliográfia végső változata valamennyi olyan nyomtatott és kézírásos imádságoskönyvet, továbbá egyéb vegyes tartalmú kötetből kiválogatott imádságot sorolna föl, amely vagy magyar nyelven, vagy egyéb nyelven, a történelmi Magyarország területén látott napvilágot a 18. század végéig, vagyis 1801 előtt.

A tervezett bibliográfia gyűjtőkörét felekezeti hovatartozástól függetlenül kellene meghatározni. Itt az ideje, hogy szakítsunk azzal a hagyománnyal, mely szerint az imádságos irodalmat felekezet szerint tárgyaljuk (s igen szerencsés lenne, ha a kutató is függetleníteni tudná magát saját hovatartozásától), hiszen ezek az imádságoskönyvek ugyanazon forrásból táplálkoztak, egymásra gyakorolt hatásuk vitathatatlan, és tudjuk, hogy a vallási hovatartozás nem volt gátja egy-egy munka részleges újrakiadásának, számos imádság szerepel katolikus, protestáns műben egyaránt.

E bibliográfia elkészítését, az adatok sokasága miatt, szükségszerű több ütemben elvégezni. Először a nyomtatott, műfaji szempontból egyértelműen meghatározható imádságoskönyveket indokolt összegyűjteni. Ezt követné a kézíratos imakönyvek listája, majd a vegyes tartalmú, imádságokat csak részben tartalmazó nyomtatványok, kéziratok feldolgozása. A bibliográfia végső formájában folyamatosan, időrend szerint kellene rendezni a tételeket, függetlenül attól, hogy kéziratról vagy nyomtatványról, teljes imakönyvről, netán vegyes tartalmú kötetben szerepelő imádságról van szó.

Ez a munkarend következik a feldolgozandó anyagból is, hiszen az RMNy és Holl összevetésből is világosan kitént, hogy számos kötet műfaja nehezen behatárolható, vagyis a bibliográfia bővítésével párhuzamosan mindenképpen imádságelméleti vizsgálódásokat is folytatni kell, amely eredmények hasznosításával a most még bizonytalan műfajú kötetek besorolását megnyugtatóan lehet elvégezni.

A továbbiakban az első lépés, vagyis a nyomtatott imádságoskönyvek bibliográfiajának tervezetét vázolom.

Az adatokat mindenképpen digitális formában kell tárolni, hogy bárki számára könnyen elérhető, ugyanakkor az újonnan előkerülő adatokkal, illetve a később feldolgozandó tételekkel könnyedén bővíthető legyen. Az egymást időrendben követő címszavaknál az alapadatokon túl, vagyis a szerző, cím, kiadási hely és idő, kötetleírás, más bibliográfiákra, szakirodalomra hivatkozás mellett célszerű lenne az RMNy-hez hasonlóan kutatási eredményekről is említést tenni, s az adott műhöz kapcsolódó legfontosabb tanulmányok megjelenési helyét feltüntetni, valamint a mű aktuális lelőhelyét (lelőhelyeit) megadni, lehetőség szerint a jelzetek közlésével. Az egyes művek részletesebb leírását, tartalomjegyzékét

egyelőre nem szükséges közölni.¹¹ Külön mutatók készítése a digitális változatban felesleges, hiszen megfelelő keresőprogramok segítségével a mutatók funkcióját ki lehet váltani.

Kívánatos lenne, hogy minél előbb elkészüljön legalább a nyomtatott imádságoskönyvek bibliográfiája, hiszen a munka során szerzett tapasztalatok hatékonyan segítenék a további feldolgozást – amire e részfeladat elvégzése már önmagában ösztönzőleg hatna –, illetve ez a hiánypótló lista már a maga töredékességében is a témához kapcsolódó kutatások kiindulási pontjaként fontos szerepet tudna betölteni.

---

¹¹ A részletes tartalom ismertetése későbbi feladat, akkor válik indokolttá, amikor a vegyes tartalmú (például prédikáció és imádság) írások feldolgozására kerül sor, és ezen imák listázása szükségképpen maga után vonja az imakönyvnél kisebb alapegység felállítását.

A 16–17. századi gyülekezeti énekek kutatásának helyzete

A gyülekezeti énekek irodalomtörténeti megközelítésben

A gyülekezeti ének egyrészt anyanyelvű, protestáns népéneket jelent, amelyet az egész gyülekezet énekel a templomi istentiszteleten, másrészt olyan egyszólamú dallammal ellátott strofikus költeményt, amelyet a protestáns gyülekezetek bizonyos szabályozott módon használnak. Protestánsan ebben a korban az evangélikusokat, reformátusokat és unitáriusokat értjük. A gyülekezeti ének közköltészeti műfaj – tehát népnyelvű; a szerzők sokszor névtelenek; elvileg mindenki, nemre és foglalkozásra való tekintet nélkül énekel a gyülekezetben; az énekek nyomtatott és kéziratos formában, valamint szóban terjednek; mindenhol és minden alkalommal, tehát istentiszteleten kívül is énekelik őket. A 16–17. században a háttérben ott állnak a mindennapokat átszövő vallási viták, az üdvösség, a végső dolgok mindenkit foglalkoztató kérdései.

Szóbeli terjedés és nyomtatott forma, olvasás és éneklés, a templomi mellett a minden élethelyzetben való használat lehetősége, konzervativizmus és az új teológiai áramlatokhoz való igazodás adják e műfaj sokrétűségét.

A gyülekezeti énekek számokban

16. századi énekek	17. századi énekek
565	614
ebből zsoltár: 261	340

A 16. században mintegy 565 gyülekezeti ének keletkezett, amelyből 261 a zsoltár. A 614 új 17. századi énekből 340 a zsoltár. Tehát mintegy 1200 szöveggel számolhatunk, amelyeknek fele zsoltárfordítás, illetve zsoltárparafrázis. Ezek az énekek számos nyomtatott és kéziratos forrásban maradtak fenn, tehát már az énekanyagnak a számontartása sem kis feladat.

A gyülekezeti énekek kutatásának mai helyzete

Segédkönyvek és monográfiák

Az utóbbi évtizedekben olyan nélkülözhetetlen segédkönyvek jelentek meg, mint az RMDT I–II, az RMKT 17. századi sorozata, az RMNy I–III, az RPHA, az MKÉVB 2. kiadása és *A magyar népének*.¹ Néhány gyülekezeti énekszerzőnkőről, mint például Huszár Gálról és Sztárai Mihályról monográfia is megjelent.²

Hasonmás kiadások

Sorra jelentek meg a faksimile, illetve álfaksimile kiadások, amelyek módot adnak arra, hogy ne csak egy-egy éneket, hanem például azok környezetét és a kötetkompozícióban elfoglalt helyét is megvizsgálhassuk. A kísérőtanulmányok mindig összegezik a kutatási helyzetet.

Már megjelent hasonmás kiadások	Híányok
Gálszécsi István, 1536, 1538. (RMNy 18, 26) – evang.	Bártfa, 1593. (RMNy 713) – evang.
Huszár Gál, 1560–1561. (RMNy 160) – prot.	Kolozsvár, 1632. (RMNy 1541) – unit.
Várad, 1566. (RMNy 222) – prot.	Lőcse, 1635. (RMNy 1628) – prot.
Szegedi Gergely, 1569. (RMNy 264) – ref.	Lőcse, 1694. (RMK I 1460) – prot.
Huszár Gál, 1574. (RMNy 353) – evang.	Kolozsvár, 1692. (RMK I 1425/A) – temetési
Bornemisza Péter, 1582. (RMNy 513) – evang.	Zöngedező Mennyei Kar 1692–1696. (RMK I 1589/A) – evang.
Újfalvi Imre, 1602. (RMNy 886) – ref.	

¹ DOBSZAY László, *A magyar népének*, I, Veszprém, 1995; MKÉVB 2. kiadása = STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, 2. jav. és bőv. kiad., Bp., Balassi, 2002; RMDT I. = CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., Akadémiai, 1958 (*Régi magyar dallamok tára*, I); RMDT II. = PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Bp., Akadémiai, 1970 (*Régi magyar dallamok tára*, II); RMKT 17. század = *Régi magyar költők tára, XVII. század*, 1–16, szerk. KLANICZAY Tibor, STOLL Béla, JANKOVICS József, Bp., 1959–2000; RMNy I = BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, *Régi magyarországi nyomtatványok, 1473–1600*, Bp., Akadémiai, 1971; RMNy II = BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, *Régi magyarországi nyomtatványok, 1601–1635*, Bp., Akadémiai, 1983; RMNy III = HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit, *Régi magyarországi nyomtatványok, 1636–1655*, Bp., Akadémiai, 2000; RPHA = HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÖNYI Etelka, VADAI István, GÁL György, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne I–II*, + hajlékonylemez, Paris, 1992; off-line és on-line változatban: <http://magyar-irodalom.elte.hu/repertorium>

² BOTTA István, *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*, Bp., Akadémiai, 1991 (Humanizmus és reformáció, 18); KEVEHÁZI László, „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem” – Sztárai Mihály élete és szolgálata, Bp., Luther, 2005.

Hét gyűjtemény jelent meg eddig hasonló kiadásban. Hiányzik viszont a 16. századi protestáns énekkészlet legbővebb válogatását adó 1593-as bártfai énekeskönyv. A jövő kutatásának feladata, hogy ennek az igen jelentős énekeskönyvnek a szerkesztési körülményeit feltárja. Hiányzik egy unitárius hasonló kiadás. Az elkövetkezendő évek nemzeti digitalizálási programjában valószínűleg helyet kap a 16–17. századi énekeskönyvek nagy része. Amíg azonban nem készül olyan internetes kritikai kiadás, mint amilyen a Balassi-kiadás,³ addig a kísérőtanulmányokkal ellátott kötetekre is igény és szükség lesz.

Kritikai kiadások

Ha röviden akarjuk jellemezni, akkor azt mondhatjuk, hogy az RMKT 16. századi régi és új sorozatában, valamint a 17. századi sorozatban is többnyire azok a gyülekezeti énekek jelentek meg, amelyeknek szerzője ismert. Kivételt jelentenek az unitárius énekek, amelyek az RMKT 17. századi sorozatában külön (4.) kötetet kaptak. A névtelenek énekei, néhány esetet kivéve, még egyáltalán nem jelentek meg.

Tervezett kiadások	Közreműködők
16. századi gyülekezeti énekek (köztük Bogáti Fazakas Miklós zsolttárfordításai)	[?]
17. századi evangélikus és református gyülekezeti énekek	Ecsedi Zsuzsa, H. Hubert Gabriella, Vadai István – előkészületben
16–17. századi szertartási énekek	Vadai István [?], Ferenczi Ilona [?]
Szenci Molnár Albert: <i>Psalterium</i>	Szabó András vezetésével [?]

Az MTA Irodalomtudományi Intézetében külön kötetben tervezik a még kiadatlan 16. századi és a 17. századi énekek kiadását. A 17. századiakat hárman készítik: Vadai István a kritikai szöveget, illetve azok jegyzeteit, Ecsedi Zsuzsa zenetörténész a dallamokat, H. Hubert Gabriella pedig a szerkesztést, a szövegek tárgyi és egyéb jegyzeteit. Az idők során lassan elfogadottá vált, hogy a főszövegnek kell a dallamokat közölni, s nem a jegyzetekben. Ugyancsak nagy fontosságot tulajdonítunk annak, hogy a főszöveg jegyzeteiben kései variánsokat is feltüntessünk. Az ének első megjelenése után akár 50 évvel is belekerülhetett a szövegbe egy-egy olyan változtatás, amely a szójhagyomány útján terjedő énekek esetében a használatról, a befogadásról ad lényeges információt.

Az eddig igen mostohán kezelt ún. szertartási énekeket, tehát a gregorián dallamra énekelt verseket egy külön kötetben kellene kiadni – méghozzá egy kötetben a 16–17. századiakat –, s minél több variánst megadni már magában a főszövegben is.

³ <http://magyar-irodalom.elte.hu/balassi>. A gyülekezeti énekeket is tartalmazó BALASSI-RIMAY *Istenes énekek* c. kiadvány egyes kiadásai szintén megjelentek hasonló formában.

A liturgia és kötetkompozíció szempontjából ugyanis ebben a korban a gyülekezeti és a szertartási énekek szerves egészet képeztek mindhárom protestáns felekezetnél.⁴

A Szenci Molnár Albert-féle zoltárfordítások 1607-ben kapcsolódtak bele ebbe a fokozatosan épülő szövegegyüttesbe. 2007-ben ünnepeltük a 400 éves évfordulót.⁵ Az utóbbi évtizedben jelentős eredmények születtek a Szenci Molnár-kutatásban, számos szövegkiadás jelent meg: világosabban látjuk az eszmetörténeti háttérrel, a puritán befogadástörténetet, a *Zoltárkönyv* forrásait és dallamait, valamint Szigeti Csaba kötete nyomán⁶ a verstani kérdéseket. Szükség lenne az RMKT 17. századi sorozatában⁷ megjelentnél alaposabb kritikai kiadásra, amelyben a francia, német és latin forrás szövegei is benne lennének. Ezt internetes kritikai kiadásként szeretné megvalósítani egy Szabó András vezette kutatócsoport.⁸

A gyülekezeti énekeket is tartalmazó kéziratok gyűjtemények közül megjelent Ferenczi Ilona tanulmányával az Eperjesi graduál kiadása.⁹

Irodalomtörténeti kutatások

A hatalmas szövegtörzshöz a mozgása, változása nemcsak filológiai szempontú, tömeges vizsgálatra tarthat igényt, hanem az egyes énekek, énekcsoportok, kötetkompozíció szintjén végrehajtott elemzésekre is. A gyülekezeti énekköltészet és éneklés kutatása csak interdiszciplinárisan közelíthető meg: az irodalomtörténet mellett egyházzenei, egyháztörténeti, művelődéstörténeti, könyvtörténeti kutatások kellene hozzá. A 16–17. század esetében elmondhatjuk, hogy az úttörő nemzedék (Csomasz Tóth Kálmán, Papp Géza, Schulek Tibor stb.) munkája folytatódott, elsősorban a debreceni,¹⁰ a szegedi műhelyekben,¹¹ a könyvtárak-

⁴ Példamutató egyházzenei kiadvány: *Protestáns graduál – Szemelvények a 16–17. századi protestáns graduálok anyagából istentiszteleti és oktatási célra*, készítette FERENCZI Ilona, DOBSZAY László [et al.], Bp., 1996 (ReZeM, 035). A liturgiáról és a szertartási éneklésről lásd még Fekete Csaba tanulmányait és szövegkiadásait.

⁵ Remélhetőleg nyomtatásban is megjelennek a 2007. évi csurgói Szenci Molnár Albert-konferencia előadásai.

⁶ *Magyar versszak*, Bp., Balassi, 2005.

⁷ 6. kötet: *Szenci Molnár Albert költői művei*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1971.

⁸ A Szenci Molnár-kutatás helyzetéről lásd SZABÓ András recenzióját P. Vásárhelyi Judit könyvéről: *Szenci Molnár Albert és a Vízolyi Biblia új kiadásai – Előzmények és fogadtatás*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2006, 702–704; Uő, *A genfi zoltárok a korabeli német és magyar irodalomban*, Theológiai Szemle, 2007, 241–243.

⁹ *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*, I–II, ed., intr. Ilona FERENCZI, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1988 (Musicalia Danubiana, 9).

¹⁰ Lásd OLÁH Szabolcs könyvét: *Hitélmény és tanközlés – Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználat*, Debrecen, 2000 (Csokonai könyvtár, 22) és cikkeit, valamint a Debreceni Egyetemi Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyben folyó kutatásokat.

¹¹ Lásd VADAI István s újabbán SZILASI László cikkeit.

ban¹² és a teológiák egyházzenei tanszékein, valamint a Zeneakadémián folyó egyházzenei képzésben,¹³ illetve a *Magyar Egyházzene*,¹⁴ a *Magyar Könyvszemle* és az *Irodalomtörténeti Közlemények* című folyóiratokban. A gyülekezeti éneklésről szóló tanok és a műfajok adatbázisa az elkövetkezendő években kerülhet fel az internetre.

A magyarországi német és szlovák gyülekezeti énekek

Utalásszerűen szólni kell a magyarországi idegen nyelvű énekeskönyvekről. A 17–18. századi gyülekezeti énekek esetében már egyre jobban figyelembe kell venni a magyarországi németek és szlovákok énekeit, énekeskönyveit is: elsősorban a lőcsei kiadású német énekeskönyveket és a Tranoscius-féle szlovák énekeskönyveket. Külön bibliográfiát is érdemes lenne készíteni, hiszen az RMNy munkálatai még nem fejeződtek be. A német nyelvű énekeskönyvek esetében már történt előrelépés. Az erdélyi német énekeskönyvek kutatása évszázadok óta folyamatosan tart. A mainzi Interdisziplinärer Arbeitskreis Gesangbuchforschung olyan adatbázist készít, amelyben a világ összes német énekeskönyve egyszer majd szerepel.¹⁵ A munkacsoport számára eddig kb. 60 magyarországi német énekeskönyvről készült leírás. Pavercsik Ilona a lőcsei német énekeskönyvekről írt alapvető tanulmányt,¹⁶ Turócszentmártonban készítik a Tranoscius-kiadások digitális könyvtárát.

Kitekintés a 18. századra

Bizonyára a 16–17. századi gyülekezeti énekekkel kapcsolatban is lehetne még eredményekről és hiányokról beszámolni. A 18. századdal kapcsolatban azonban még több tennivaló lenne. A 18. századi gyülekezeti énekek és éneklés története még megíratlan, és a szövegek sem jelentek meg. Református részről e korszak legavatottabb

---

¹² Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára: FEKETE Csaba számos tanulmánya a gyülekezeti éneklésről, Szenci Molnár Albertről stb. és kiadányai; Bp., Evangélikus Országos Könyvtár: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (Historia litteraria, 17; Evangélikus gyűjteményi kiadványok, 2).

¹³ Lásd ECSEDI Zsuzsa, *Luther-énekek a magyar evangélikus énekeskönyvekben*, doktori disszertáció, Bp., 2003; MADARÁSNÉ LOSONCZY Katalin, *A genfi zsoldárok története a magyar református énekeskönyvekben*, doktori disszertáció, Bp., 2005.

¹⁴ Szerk. DÉRI Balázs.

¹⁵ <http://www.uni-mainz.de/Organisationen/Hymnologie/hymnolog.htm>

¹⁶ In: *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*, hrsg. von Wynfrid KRIEGLER, Bremen, 2007 (Presse und Geschichte, Neue Beiträge, Bd. 24).

ismerője Fekete Csaba,¹⁷ evangélikus részről Csepregi Zoltán és tanítványai folytatnak ilyen irányú kutatásokat. Ma már eléggé jól látjuk, hogy az evangélikus *Zengedező Mennyei Kar* és az *Új Zengedező Mennyei Kar* elnevezésű gyűjtemények milyen viszonyban álltak egymással¹⁸ – hatalmas szöveganyaguk, amelynek nagy része fordítás, szintén kiadásra vár.

Érdeemes lenne az unitárius egyháztörténetben megjelent énekeskönyvi adatokat kritikai jegyzetekkel ellátni.¹⁹ Ugyancsak hasznos lenne az unitáriusok Szentábrahámi Lombárd Mihály által átformált gyűjteményét (1749) kiadni. A műhelymunkába be kellene vonni a kolozsvári unitárius lelkeségi irányzat kutatóit is.

Mai funkció

Az evangélikus²⁰ és református²¹ egyházzénészek folyamatosan dolgoznak azon, hogy a régi magyar gyülekezeti énekkincset elevenné tegyék. Az újabb középiskolai és egyetemi szöveggyűjteményekben,²² valamint az irodalomtörténetben²³ is helyet kap a gyülekezet ének.

Példa a kiadásra váró, elfeledett énekek közül

A 17. században az evangélikus és református énekköltészetben megszapordtak az ún. Jézus-énekek, köztük a Jézust egyes szám első személyben megszólaltatók. Az alábbi,

¹⁷ Lásd például *Az Öreg Debreceni Énekeskönyv keltezése*, Magyar Egyházzene, 4(1996/1997), 55–57; *Szőnyi Benjámín és a magyar református himnológia = Szőnyi Benjámín és kora, 1717–1794*, szerk. IMRE Mihály, Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Ref. Gimnázium, 1997; és még sok más tanulmánya.

¹⁸ CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus, 1700–1756 – Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Bp., 2000 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36).

¹⁹ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Unitario-ecclesiastica historia Transylvaniae, liber I-II*, ed. János KÁLDOS, intr. Mihály BALÁZS, Bp., 2002 (Bibliotheca unitariorum, 4/1–2); KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, I, ford. MÁRKOS Albert, s. a. r. HOFFMANN Gizella [et al.], Kolozsvár, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/1).

²⁰ Elsősorban BENCE Gábor munkáját emelhetjük ki, aki az *Evangélikus istentisztelet – Gyülekezeti liturgikus könyv* (Bp., 2007.) című munkát szerkesztette; Uő, *Énekkönyv a Magyarországi Evangélikus Egyház használatára*, doktori disszertáció, Bp., 2006.

²¹ BÓDISS Tamás, *Az 1948-as énekeskönyv a református egyházi éneklés történetében*, doktori disszertáció, Bp., 2005.

²² GYÖRI L. János, *A magyar reformáció irodalmi hagyományai: kézikönyv református középiskolák számára*, Bp., 1997; „*Bízd a jövőndökre érdemed jutalmát*” – *Magyar protestáns irodalmi szöveggyűjtemény*, I, szerk. SZABÓ András, HUBERT Ildikó, H. HUBERT Gabriella, Bp., 1998; *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, I, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1998.

²³ *A magyar irodalom története*, I, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., 2007, 382–393.

mai helyesírással átírt szöveg első ismert előfordulása a kéziratos *Balogi cancionálé*-ban (1659) maradt fenn. Népszerűségét jelzi, hogy 1673-tól kezdve a nyomtatott énekeskönyvek is beveszik a prédikáció után mondandó énekek közé.

Ad notam: Dicséret legyen Istennek etc.²⁴

1. Én híveim, én szent népem,
Atyámtól kinyert fiaim,
Én seregem, én templomim,
Magamnak szentelt edénim,
Én választott szent juhaim,
Keresett szép örökségim,
Drága áron megváltó[tt]im.

2. Már titeket elbocsátlak
Mint szerelmes vendégimet,
Házatokhoz nagy békével,
Kik viselitek zászlómat,
Mindenkoron és mindenhol
Dicséretem és jó tettem
Forogjon ti szájatokban.

3. Áldomasom ti rajtatok,
Legyen szent nevem köztetek,
Én szerelmes jó híveim,
Atyámnak szentölt vitézim,
Kik igémnek böcsülői,
Tisztességemnek őrzői,
Vattok nevemnek féllői.

4. Kinyújtom kezem ti rátok,
Gondot viselek rólatok,
Ételt-italt, ruházatot,
E földön adok sok jókat,
És kárvallástól titeket,
Mindenféle sok gonosztúl,
Bizony én megoltalmazlak.

5. Ez életből másra viszlek,
Keserűségből kiviszlek,
Bánat helett vigasságot,
Jószágtok helett jószágot,
Adok nagy szép örökséget,
Melyet ez világ nem adhat,
Nektek adom koronámat.

6. Az helyt, melyet készítettem,
Nektek Atyámtól kít nyertem,
Megmutatom és beviszlek,
Atyámnak én [be]ajánlak,
Hol bánat és keserűség,
Nem környékez meg titeket,
Boldogságos örömben léstetek.

---

²⁴ Dallamát lásd RMDT II. 322. sz.

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

Törekvések a „savanyú fekete kökény” megédesítésére
Fejezetek a protestáns imádságirodalom kutatástörténetéből*

A Balassi Bálint verseit kiadni készülő, de végül munkáját elvégezni nem tudó Rimay János a ránk maradt előszóban az alábbi összehasonlítással akarta felhívni a figyelmet mestere költészetének kiemelkedő irodalomtörténeti jelentőségére: „Mutathatnék Mária király és királyné asszony kézibe forgott oly imádságos magyar könyvecskét is, aki minden magyarságával és tudományával savanyú fekete kökénye sem lehetne ennek az szép pirossággal gyönyörködtető, tudomány ékességivel elvegyített, teljes magyarságú megért édes cseresznyének; azszerint való résziben mondom, melyben theológiának természetit és állapotját viseli s foglalja magában.” Az Anjou Máriára (1382–1395) és egy magyar nyelvű kódexre utaló Rimay¹ trópusát némi átértelmezéssel a magyar imádságirodalom vezérmotívumaként is számon lehetne tartani, hiszen a modern kutatások legnagyobb része az ilyen típusú könyveket meglehetősen *savanyúnak* érezte, és sokkal inkább az *édes* cseresznyét, Balassi költészetét izlelgette. Jelen áttekintésnek természetesen nem az a célja, hogy ez utóbbi jelentőségét csökkentse, hanem inkább a kutatástörténet azon munkáira szeretné felhívni a figyelmet, melyek az imádságirodalom, illetve az imádságoskönyvek irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségét is figyelembe vették. A Rimay halála után végül megjelent (bár nem az elveszett kiadástervezetre épülő) Balassi–Rimay-féle *Istenes énekek* edícióinak szövegei ugyan igen elterjedtek voltak a kora újkorban, ám a 16–17. századi protestáns imádságos- és meditációs könyvek népszerűségével ezek sem vetélkedhettek.

Ezért is feltűnő, hogy kutatásuk hosszú ideig meglehetősen háttérbe szorult, ráadásul nemcsak a reneszánsz és manierista lírához képest. A nemzetközi és a magyar kutatástörténetben ugyanis az elbeszélő egyházi irodalom korábban szintén kevésbé vizsgált egyéb műfajai, különösen például a prédikációk vizsgálata iránt is egyre jelentősebb érdeklődés kezdett mutatkozni.² Pedig az imádságok és meditációk a prédikációknál is jóval szélesebb közönség számára készültek, azzal a céllal, hogy a lehető

* A dolgozat az Eötvös József Közalapítvány nagy-britanniai ösztöndíja, az OTKA K73139 számú pályázata és a Deák Ferenc Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ RIMAY János *Írásai*, szerk. jegyz., utószó ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi magyar könyvtár, Források), 51, 290.

² A 17. századi elbeszélő egyházi irodalom jelentős kutatástörténeti kontextualizálása: TÖSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*, Bp., Universitas, 1997 (Historia litteraria, 3), 9–27 (itt főképp: 11–12). Lásd még KNAPP Éva, *Pietás és irodalom – Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas, 2001 (Historia litteraria, 9), 9–26 (főképp: 11–12).

legtöbb olvasni tudó embert éri el. A prédikációknak ugyanis az imádságokétól egészen eltérő létmódjuk volt, mert elsősorban csak előszóban tudtak hatni, s ha nyomtatásban meg is jelentek, akkor azokat a prédikációsköteteket nagyobbbrészt a prédikátortársak olvasták, elsősorban példaadó munkákként. A középkori minták alapján készülő kora újkori imádságos- és meditációs könyvek, illetve az imádságokat, meditációkat és gyakorlati kegyességi tanácsokat tartalmazó – a jelen összefoglalásban éppen csak érintendő – devóciós útmutatók vagy mintakönyvek (az angol *conduct books* terminus mintájára: életvezetési könyvek) azonban főképp *laikusok* magánhasználatra íródtak, sőt bizonyos imakönyveket liturgikus, még inkább paraliturgikus alkalmakon, például házi áhítatokon is használhattak. E magán- vagy (kis)közösségi olvasásra szánt kötetek kiadás- és nyomdatörténeti szempontból is jelentős karriert futottak be. Az imádságos- és meditációs könyvek több alkalommal, nagy példányszámban jelentek meg, és kis méretük miatt olcsók is voltak,³ így a folyamatos újra- és újraolvasás során valósággal darabokra hullottak, és egy idő után ki kellett őket dobni. Ezért maradt sokszor igen kevés példány az egyes kiadásokból.⁴

A szó szoros értelmében *használati* irodalomként kell számunk tartanunk ezeket a szövegeket, mert azok vették kézbe, akiknek személyesen is szükségük volt az imádságra, és vágytak arra, hogy megtanulják a könyörgés módját,⁵ persze korántsem függetlenül a korabeli kegyességi irányzatok hatásától. A katolikus egyházi irodalomban például főképp a 17. század első felében elterjedő „új, az egyéni vallásosságot és keresztény tökéletességet hangsúlyozó spirituális áramlat” következtében váltak ismertté, melynek ébrentartására a korábbi, polemikus művek helyett a század közepétől egyre inkább a lelki elmélyülést szolgáló, a katolikusoknál nagyrészt jezsuita meditációs munkák kerülnek forgalomba, felkeltve és ki is szolgálva az új spirituális igényeket.⁶ Jelen dolgozatban azonban minket elsősorban a 16–17. századi protestáns imádságirodalom érdekel. Ezért viszont az 1. és a 2. fejezetben azt a kérdést

³ Nem utolsó sorban komoly hasznot hoztak, ezért a nyomdász sokszor saját vállalkozásként jelentette meg ezeket. Lásd HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 82, 99–100, 103.

⁴ Paul ALTHAUS d. Ä., *Zur Charakteristik der evangelischen Gebetsliteratur*, Leipzig, Edelman, 1914, 7; Cornelia NIEKUS MOORE, *Lutheran Prayer Books for Children as Usage Literature in the Sixteenth and Seventeenth Centuries = Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit – Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden*, hrsg. von Ferdinand van INGEN, C. N. M., Wiesbaden, Harrassowitz, 2001 (Wolfenbütteler Forschungen, 92), 113. Az imakönyvek kis méretéről és olcsóságáról lásd még Judit MALTBY, *Prayer Book and People in Elizabethan and Early Stuart England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998 (Cambridge Studies in Early Modern British History), 25, 28–29.

⁵ NIEKUS MOORE, *Lutheran Prayer Books* (4. j.), 113.

⁶ TÜSKÉS, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom* (2. j.), 21–22; Dieter BREUER, *Absolutistische Staatsreform und neue Frömmigkeitsformen – Vorüberlegungen zu einer Frömmigkeitsgeschichte der frühen Neuzeit aus literaturhistorischer Sicht = Frömmigkeit in der frühen Neuzeit – Studien zur religiösen Literatur des XVII. Jahrhunderts in Deutschland*, Hg. D. B., Amsterdam, 1984 (Chloe, Bd. 2), 5–25 (itt: 25). Hivatkozta: TÜSKÉS, *i. m.*, 21.

szintén érintenünk kell, hogy az imádságirodalom és imádságoskönyvek vizsgálata a meditációirodalomhoz képest is háttérbe szorult, ez utóbbi kutatása ugyanis az utóbbi időben már mind nemzetközi, mind hazai viszonylatban rendszeresebbé vált.

Az olvasó által szó szerint újramondható és egyszerre mintaként is szolgáló meditációk és mindenekelőtt az imák nagyrészt *első személyben* íródtak. Ezeket könnyebben lehetett interiorizálni, mint például a hallgatósághoz/olvasóközönséghez leginkább többes szám második személyben szóló prédikációszövegeket.⁷ Azáltal, hogy az olvasó az egyes szám első személyű imádságokat szó szerint, saját hangján szólaltathatta meg, mondta újra, könnyebbé vált a szövegben megfogalmazott teológiai üzenet elsajátítása, a kegyességi attitűddel való azonosulás.⁸ Oláh Szabolcs és Heltai János kutatásai nyomán elmondható, hogy igen hasonló a helyzet az egyházi énekek, a nagyrészt közösségi (gyülekezeti és iskolai), kisebb részben magánhasználatra készült énekeskönyvek esetében is, hiszen bár ezek „igen gyakran egyszerűen az énekelt ígét jelentették, azaz tartalmukat tekintve a prédikációkhoz hasonlóan a legáltalánosabb értelemben vett tanítást szolgálták. Ugyanakkor aktívan vonták be a hívőt az istentiszteletbe, mivel széles érzelmi skálán nyújtottak lehetőséget a hitnek az egyén vagy a gyülekezeti tag szerepköréből való megragadására és megvállására.”⁹ A többes szám első személyű imádság esetén pedig az adott közösséghez való tartozás, a Peter Burke szerinti szolidaritás kifejezésére és átélésére nyílt lehetőség: a befogadó/újramondó egy, az írott könyörgés által megteremtett s immár általa is „elképzelt” (imagined), „szövegek által megteremtett” közösség (textual community) tagjává válhatott.¹⁰

⁷ A prédikációkban természetesen nemcsak az imádságbetétek gyakoriak, hanem a prédikátor többes szám első személyű, azonosuló megszólalása is előfordul. Ezek vizsgálatát is figyelembe kell venni az imádságtörténeti kutatások során.

⁸ Ehhez vö. HELTAI, *Műfajok és művek* (3. j.), 79–80; OLÁH Szabolcs, *Líra, trópus, szubjektum és valóságképzet (A líra előtörténete a kora újkori lelki éneklés kultúratudományi látványában)* = *Nemzet, identitás, irodalom – A nemzetfogalom változatai és közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 (Csokonai könyvtár, 35), 178–179, 192–193; valamint UŐ, *Lírai „után-mondás”, tropológia és valóságképzet a XVII. századi lelki éneklésben* = *A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, SZTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 286, 291.

⁹ *Uo.*, 72. Lásd még *uo.*, 36; illetve Oláh Szabolcs idézett tanulmányait.

¹⁰ Peter BURKE, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 5–6. A fogalmakhoz lásd Benedict ANDERSON, *Imagined Communities – Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1983. Magyarul: *Elképzelt közösségek – Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, Bp., L'Harmattan-Atelier, 2006; illetve Brian STOCK, *The Implications of Literacy – Written Language and Modes of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Princeton (NJ), Princeton University Press, 1983, 90–110, 522, 526–527. Hivatkozva Patrick COLLINSON, *John Foxe and National Consciousness = John Foxe and His World*, ed. Christopher HIGLEY, John N. KING, Aldershot, Ashgate, 2002, 10–34, főképp: 12–14, 19–24. Minderről részletesebben: FAZAKAS Gergely Tamás, *Nemzet és/vagy Anyaszentegyház – Közösségképzetek a kora újkori református imádságirodalomban (Egy kutatás előzményei és lehetséges irányai)* = *Humanizmus, religio, identitástudat – Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008 (Studia litteraria, 45), 190–214.

Hangsúlyozzuk, e terminusok az imádságok, imádságoskönyvek *textusainak* vizsgálatára vonatkoznak, vagyis csupán azt a kérdést fogalmazhatjuk meg, hogy az imádságok grammatikája és tropológiai rendszere milyen közösségtelmezési *lehetőséget* jelölhetett ki az olvasók számára; hogy az imák megszólaltatásával milyen közösséghez való tartozásra, milyen közösség „elképzelésére” adódhatott alkalom. Szükséges lenne tehát, de a források hiánya miatt majdnem lehetetlen feladat egy társadalom- és mentalitástörténeti szempontú kutatásnak azt a kérdést megválaszolni, hogy az imádságoskönyvek szövegei által felkínált többes szám első személyű közösségi reprezentációs minták *ténylegesen miként befolyásolhatták* a kora újkori olvasók különböző típusainak gondolkodását, *hogyan hatottak a különböző közösségekhez való tartozás tudatára*, hogyan formálták az egyes „elképzelte” közösségek határait.

A kora újkori imádságkutatás helyzete tudománytörténeti összefüggésben

Az 1980-as, 1990-es évek német szakirodalmában Eckart Conrad Lutztól Martin Jungig többen kiemelték, hogy a nemzetközi tudományosság nem fordított kellő figyelmet az imádság kutatásának különböző területeire. Nem is annyira a gyakorlati teológiai szempontú, hanem különösen a – minket elsősorban érdeklő – kora újkori protestáns imádságirodalom és imádságoskönyvek történeti áttekintéseit hiányolják.¹¹ Megállapításaik tulajdonképpen megismétlik az évtizedekkel korábban, például Friedrich Heiler által megfogalmazott, igen hasonló panaszokat,¹² és továbbra is aktuálisnak érzik az alapos kutatás megindításának szükségességét. Aztán éppen az említett szerzők próbálták meg törleszteni ezt a deficitet, viszont az általuk tett jelentős lépések ellenére Johannes Wallmann még 2001-es írásában is csak azt állapíthatta meg, hogy a reformátorok, Luther, Zwingli, utóbb Melanchton imádságainak, imádságelméleteinek vizsgálatát kivéve keveset változott a kutatás helyzete, különösen a 17. század vonatkozásában.¹³

¹¹ Eckart Conrad LUTZ, *Rhetorica divina – Mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1984; Bernard VOGLER, *Die Gebetbücher in der lutherischen Orthodoxie (1550–1700) = Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland*, hrsg. von Hans-Christian RUBLACK, Güntersloh, Gütersloher Verlagshaus, 1992 (SVRG, 197), 424–434; Martin JUNG, *Frömmigkeit und Theologie bei Philipp Melanchthon – Das Gebet im Leben und in der Lehre des Reformators*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1998 (itt: 22).

¹² Friedrich HEILER, *Das Gebet – Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*, München, Reinhardt, 1918.

¹³ Johannes WALLMANN, *Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch – Zur protestantischen deutschen Gebetsliteratur im 17. Jahrhundert* = INGEN, NIEKUS MOORE (hrsg.), *Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit* (4. j.), 13–14.

Ehhez hasonló a párhuzamos angolszász szakirodalom láttelele is. Sam D. Gill még 1987-ben is kevesli, illetve naivnak véli az imádság kutatását.¹⁴ Cynthia Garrett szerint pedig a teológia-, vallás- és irodalomtörténet azért nem mutatott különösebb érdeklődést a reformáció után igen sokféle és rendkívül népszerű angolai magán-imádságok (private prayers) és imádságos kötetek létrehozása számára praeceptumként szolgáló imádságelméletekkel (prayer guides) kapcsolatban, mert ezek vizsgálata éppen az említett diszciplínák között kellett volna, hogy megtörténjen. Garrett úgy véli, hogy mivel ezeket inkább népszerű útmutatóként használták a kora újkorban, a mai teológusok a dogmatikai összefüggéseket hiányolják belőlük. Mivel kevés felekezeti kérdést érintenek, kevésbé érdekli a vallástörténészeket, az irodalomtudósok pedig meg vannak győződve arról, hogy e szövegek – a többi reneszánsz prózátípushoz, a prédikációhoz és a meditációhoz képest – irodalmi szempontból jelentéktelenebbek.¹⁵

Wallmann és Garrett tehát a modern imádságkutatás, különösen az imák és imádságoskönyvek irodalom- és kegyességtörténeti szempontú, valamint imádságelméleti vizsgálatának hiányát kifogásolják. Ezzel együtt viszont azt is kimondják, hogy mégiscsak lehet hivatkozni akár évtizedekkel korábbi német, illetve angolszász szakirodalomra is, hiszen a nyugati tudományosságban már a 19. század végén és a 20. század első egy-két évtizedében tapasztalható némi imádságtörténeti, imádságelméleti érdeklődés. A német kutatástörténetben a Wallmann által említett Johann Cosack, Hermann Beck, Constantin Grosse, illetve még inkább a magyar és nemzetközi recepcióban ismertebb Friedrich Heiler vagy Paul Althaus kutatásaira lehet utalni.¹⁶ A tágabb kérdéskörnek a német szakirodalomban meglévő jelentőségét mutatja, hogy már a 19. századtól kezdve ösztönözték a kegyességtörténeti vizsgálatokat, és Heiler 1921-ben „minden teológia középpontjába” akarta visszahelyezni e szempontot.¹⁷ Wallmann a német imádságoskönyv-kutatás történetét áttekintő írásában a 20. század második felének évtizedeiből azonban csak néhány nevet tud megemlíteni, és még e

¹⁴ Sam D. GILL, *Prayer = The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea ELIADE, New York, Macmillan, 1987, idézi Cynthia GARRETT, *The Rhetoric of Supplication – Prayer Theory in Seventeenth-Century England*, *Renaissance Quarterly*, 1993/2, 328.

¹⁵ GARRETT, *The Rhetoric of Supplication* (14. j.), 328–329.

¹⁶ Johann COSACK, *Zur Geschichte der evangelischen ascetischen Literatur in Deutschland*, Basel u. Ludwigsburg, 1871; UÖ, *Zur Literatur der Türkengebete im 16. und 17. Jahrhundert*, Basel u. Ludwigsburg, 1871; Hermann BECK, *Die Erbauungsliteratur der evangelischen Kirche Deutschlands von Dr. Martin Luther bis Martin Moller*, Erlangen, 1883; Constantin GROSSE, *Die alten Tröster – Ein Wegweiser in die Erbauungsliteratur der evangelisch-lutherischen Kirche des 16. bis 18. Jahrhunderts*, Hermannsburg, 1900; ALTHAUS, *Zur Charakteristik der evangelischen Gebetsliteratur* (4. j.); UÖ, *Forschungen zur evangelischen Gebetsliteratur*, Güntersloh, Bertelsmann, 1927 (utánnomás: Hildesheim, Olms, 1966), HEILER, *Das Gebet* (10. j.).

¹⁷ Lásd ehhez JUNG, *Frömmigkeit und Theologie bei Philipp Melancton* (11. j.), 20. A 19. század végi és 20. század eleji nemzetközi szakirodalmat INCZE Gábor is áttekinti: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, 1931 (Theológiai tanulmányok, 15), 3–24, 71–84.

szerzők is csak kisebb mértékben foglalkoztak a kérdéssel. (Winfried Zeller például a 17. századi imádságközlései mellett inkább a korábbi kutatásokat foglalta össze.¹⁸) Ezért maradt az egész „építő irodalom” (Erbauungsschrifttum) jelentős részben ismeretlen terület mind a teológusok, mind az irodalomtörténészek számára.

Az utóbbi egy-két évtized német szakirodalmából azonban már több nagyobb hatású szerzőt lehet kiemelni. 16. századi vonatkozásban például a már idézett Martin H. Jung ért el jelentős eredményeket, nemcsak a melanchtoni kegyesség kutatásában, hanem a reformátorok imádságfelfogásának és könyörgéseinek értelmezésében, illetve – részben Paul Althaus nyomán – az imádságnak a kegyességtörténeti kutatások legfőbb tárgyaként történő kijelölésében. A 17. századra vonatkozóan pedig, mint alább, a 3. fejezetben látni fogjuk, Johannes Wallmann végzett újabban jelentős áttekintést.¹⁹ A pietizismuskutatás tekintélyes tudósa ezt egy olyan, 1998-ban rendezett jelentős konferencián, illetve az erre épülő tanulmánykötetben tette meg, amely magát a kora újkori imádságirodalmat, azon belül is elsősorban az imádságoskönyvek kutatását tűzte ki céljául. A tudománytörténeti összefüggés fontosságára a kötet egyik szerkesztője, Ferdinand van Ingen is felhívta a figyelmet, meggyőző módon hangsúlyozva a kora újkori imádságos kötetek teológia-, kegyesség- és kultúrtörténeti szempontú vizsgálatain túl az irodalomtörténeti kutatások fontosságát is.²⁰ A (részben) kora újkori imádságirodalom iránt lassan növekvő kutatási érdeklődés mellett az 1990-es években a nagyobb hagyományra visszatekintő teológiai vizsgálatok is rendszeresebbé és összefogottabbá váltak.²¹

Wallmann fentebb hivatkozott reflexiója alapján látszik, hogy az imádságirodalom tekintetében alaposabban vizsgált korai reformáció időszakából inkább a lutheránus szövegekkel foglalkozott a szakirodalom. Az említett konferenciának és tanulmánykötetnek viszont az is a jelentősége, hogy például az egyik holland előadó, Arie de Reuver

¹⁸ Winfried ZELLER, *Der Protestantismus des 17. Jahrhunderts*, Bremen, Schünemann, 1962 (Klassiker des Protestantismus, 5), új kiadás: Wuppertal, Brockhaus, 1988; Uő, *Theologie und Frömmigkeit*, 2, Marburg, 1978, 27, 41–44, 47. Hivatkozta: WALLMANN, *Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch* (13. j.), 15. Lásd még *Frömmigkeit in der frühen Neuzeit – Studien zur religiösen Literatur der 17. Jahrhunderts in Deutschland*, hrsg. von Dieter BREUER, Amsterdam, Rodopi, 1984. A szerkesztő fontos áttekintést ad saját írásában: *Absolutistische Staatsreform und neue Frömmigkeitsformen – Vorüberlegungen zu einer Frömmigkeitsgeschichte der frühen Neuzeit aus literarhistorischer Sicht* = *uo.*, 5–25.

¹⁹ JUNG, *Frömmigkeit und Theologie bei Philipp Melancton* (11. j.), 21–23; WALLMANN, *Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch* (13. j.).

²⁰ Ferdinand van INGEN, *Form- und Stilfragen der Gebetsliteratur in der Frühen Neuzeit – An Beispiel von Philipp von Zeses Frauenzimmers Gebeht-Buch (1657)* = INGEN, NIEKUS MOORE (hrsg.), *Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit* (4. j.), 131–146.

²¹ Lásd például *Oratio – Das Gebet in patristischer und reformatorischer Sicht*, hrsg. von Emidio CAMPI, Leif GRANE, Adolf Martin RITTER = *Festschrift zum 65. Geburtstag von Alfred Schindler*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999 (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, 76); *Vestigia pietatis – Studien zur Geschichte der Frömmigkeit in Thüringen und Sachsen*, hrsg. von Gerhard GRAF, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2000.

utrechti professzor nemcsak az elhanyagolt 17. századi könyörgésekre fókuszált, hanem a kevésbé vizsgált kálvini kegyességet és imádságteológiát is áttekintette, további kutatási irányokat is felvillantva.²²

Az imádságtörténeti kutatások terén az angolszász tudományosság – a némethez képest – kezdetől fogva némi hátrányban volt. A jelentősebb 20. századi vizsgálatokat általánosságban az 1932-ben angolra fordított Friedrich Heiler könyve indította el,²³ a kora újkorra vonatkozóan pedig Helen C. White előző évben megjelent könyve a 17. század kegyességi prózairodalmáról. Két évtizeddel később ugyancsak ő vizsgálta a 16. századi egyéni kegyességet, illetve az erre hatást gyakorló középkori és kora újkori angol imádságoskönyveket.²⁴ E kérdésről az imádságoskönyvekre specializálódott szakirodalmat számba vevő 3. fejezetben szólnunk.

White nyomán az 1950-es, 1960-as években némi fellendülést mutatott a kegyességi irodalom kutatása. A puritánus és anglikán devóció vizsgálatával sokan foglalkoztak, imádságtörténeti vonatkozásban is követendő módon jelentősebb vizsgálatot Gordon Stevens Wakefield, illetve C. J. Stranks végzett az elsők között. Nemcsak a 16–17. századi protestáns munkákat vizsgálták, hanem ezek középkori előzményeiről, illetve katolikus kegyességi párhuzamaikról is számot adtak.²⁵ Horton Davies inkább a liturgikus imádságokkal foglalkozott alaposabban.²⁶ Faye L. Kellynek a 16. századi angol imádságtörténetről szóló áttekintése nem annyira teológiai szempontú volt, az imádság természetét inkább a populáris kultúra összefüggésében vizsgálta,²⁷ de ugyanúgy csupán kérdésfelvető dolgozat maradt, mint Diane Karay Tripp bevezető áttekintése.²⁸ A kora újkori imádságirodalom és a poézis (különösen George Herbert költészetének) viszonya az 1970-es, 1980-as években kapott nagyobb figyelmet, több jelentős áttekintés is foglalkozik a témával.²⁹ Az imádságirodalom angolszász szakirodalmának

²² Arie DE REUVER, *Stellung und Funktion des Gebets in Calvins Theologie – Eine Skizze* = INGEN, NIEKUS MOORE (hrsg.), *Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit* (3. j.), 259–290.

²³ Friedrich HEILER, *Prayer – A Study in the History and Psychology of Religion* (transl., ed. Samuel McCOMB), London–New York–Toronto, Oxford University Press, 1932.

²⁴ Helen C. WHITE, *English Devotional Literature (Prose) 1600–1640*, Madison, University of Wisconsin Press, 1931; Uő, *The Tudor Books of Private Devotion*, Madison, University of Wisconsin Press, 1951, 149–172.

²⁵ Gordon Stevens WAKEFIELD, *Puritan Devotion – Its Place in the Development of Christian Piety*, London, Epworth, 1957; C. J. STRANKS, *Anglican Devotion – Studies in the Spiritual Life of the Church of England between the Reformation and the Oxford Movement*, London, SCM Press, 1961.

²⁶ Horton DAVIES, *From Andrewes to Baxter and Fox, 1603–1690*, Princeton, Princeton University Press, 1975 (*Worship and Theology in England*, 2).

²⁷ Faye L. KELLY, *Prayer in Sixteenth-Century England*, Gainesville (FL), University of Florida Press, 1966.

²⁸ Diane Karay TRIPP, *Daily Prayer in the Reformed Tradition – An initial Survey*, Cambridge, Grove Books Limited, 1996.

²⁹ Philip C. MCGUIRE, *Private Prayer and English Poetry in the Early Seventeenth Century*, *Studies in English Literature*, 1974/1, 64–77; A. D. NUTTAL, *Overheard by God, Fiction and Prayer in Herbert, Milton, Dante and St John*, London–New York, Methuen, 1980; Rivkah ZIM, *English Metrical Psalms*

kezdettől fogva talán leginkább kutatott témája a *Book of Common Prayer* volt, legújabbban is kiváló és más összefüggésekhez is jól használható írások jelentek meg erről.³⁰

Miként a német kutatást keveslő Johannes Wallmann, úgy az angolszász imádságtan elméleti érdeklődést részben hiányoló, fentebb már idézett Cynthia Garrett is megpróbált felelni az addig meg nem válaszolt kérdésekre: nagy ívű és széles látókörű, történeti, vallásfenomenológiai és irodalmi-retorikai módszert alkalmazó 1993-as tanulmányában vizsgálva az 1600 és 1660 közötti angol imádságtan elméleteket.³¹ Az angolszász érdeklődés látványos növekedését mutatja legújabbban az a jelentős, kiemelt állami támogatásban részesített imádságtan kutató projekt, mely a nagy-britanniai Durham egyetemén 2007 végén kezdődött. A résztvevők az 1540-es évektől az 1940-es évekig négy évszázad (!) államilag elrendelt imádságait, böjtjeit és hálaadásait (state prayers, fasts and thanksgivings) vizsgálják. Az istentisztelet e sajátos formáit az angol uralkodók és brit kormányok akkor írták elő a nemzetnek, amikor valamilyen kritikus időszakot (összeesküvést, járványt, rossz időjárást) kellett átvészelni, vagy amikor nagy ünnepléseket tartottak (katonai győzelem, királyi utód születése alkalmából). Ezeket az eseményeket és imádságokat még nem vette számba szisztematikusan a kutatás, pedig kontinuitását tekintve a kora újkortól egészen a 20. század közepéig folyamatosan jelenlévő és meghatározó szövegtípusról van szó. Igen nagy jelentőségük volt a nemzeti identitás formálásában, illetve komoly vallási, politikai, társadalmi és kulturális jelentéssel bírtak, ezért ezek a kontextusok is vizsgálandók. A nagyszabású kutatás a házi és magánimádságokat is újra akarja értelmezni, elsősorban irodalom-, teológia-, illetve könyvtörténeti szempontból közelítve e szövegekhez.³² A projekthez való kapcsolódás számunkra azért lenne izgalmas, mert hasonló országos imádságokat nálunk is nyomtattak jelentős események idején, s ez a kérdés még ugyancsak nincs kellően feldolgozva a szakirodalomban.³³

– *Poetry as Praise and Prayer, 1535–1601*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987; Richard STRIER, *Love Known – Theology and Experience in George Herbert's Poetry*, Chicago, Chicago University Press, 1983; T. G. SHERWOOD, *Herbert's Prayerful Art*, Toronto, University of Toronto Press, 1989; Michael J. SCHOENFELDT, *Prayer and Power, George Herbert and the Renaissance Courtship*, Chicago–London, The University of Chicago Press, 1991.

³⁰ Példaként csak két megalapozó, illetve három újabb, igen jelentős munkát említünk: Leighton PULLAN, *The History of the Book of Common Prayer*, London, Longmans Green & Co., 1900; Francis PROCTER, *A New History of the Book of Common Prayer*, revised and rewritten by Walter Howard FRERE, London, Macmillan, 1901; Judit MALTBY, *Prayer Book and People in Elizabethan and Early Stuart England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998; *Common Prayer – The Language of Public Devotion in Early Modern England*, Chicago, London, The University of Chicago Press, 2001; Timothy ROSENDALE, *Liturgy and Literature in the Making of Protestant England*, Cambridge, 2007.

³¹ GARRETT, *The Rhetoric of Supplication* (14. j.), 328–357.

³² *British State Prayers, Fasts and Thanksgivings, 1540s to 1940s*. Lásd http://www.dur.ac.uk/history/research/research_projects/british_state_prayers/

³³ Vö. FAZAKAS József, *Ismeretlen nyomtatott imádság a hazáért és a királyáért, Bethlen Gáborért*, Magyar Könyvszemle, 1978, 197–202.

Ha fenti áttekintésünket összevetjük a vonatkozó magyar kutatástörténettel, akkor láthatóvá válik, hogy a legújabb német és angolszász tudományosságnak, az előzmények kevelése ellenére, van mire építenie. Tarnai Andornak, Bartók Istvánnak és Szigeti Jenőnek viszont a magyar imádságirodalom korábbi kutatására vonatkozó hiányérzete jóval érthetőbb:³⁴ munkásságukig – néhány jelentős részelemzést nem számítva – nem történt meg az imádságirodalom szisztematikus vizsgálata (nemcsak a protestánsé, a katolikusé sem). Ez az oka annak, hogy Bartók is csak Incze Gábor 1931-es és Gajtkó István 1936-os, bőséges szövegközlésekkel megjelentetett áttekintéseire tudott hivatkozni.³⁵ Tegyük hozzá viszont, hogy Imre Mihály Bartók könyvéről írt recenziójában kiemeli Incze munkája szempontjainak, a korabeli nemzetközi szakirodalomban való jártasságának, óriási és megbízható szövegbázisának jelentőségét, vagyis szerinte „aligha lehet beszélni a „terület hazai ismeretlenségéről”. Ezért jegyzi meg a recenzens, hogy „bátrabban használhatta volna a szerző” Incze könyvét.³⁶ (Incze kora újkori imádságoskönyvekre vonatkozó kutatásaihoz még visszatérünk a 3. fejezetben.) Ha hozzátesszük ehhez azt a bevezetőben említett tényt, hogy az utóbbi évtizedekben Magyarországon is egyre nagyobb figyelem fordult például a prédikációirodalom és annak retorikatörténeti összefüggései felé, akkor még érthetőbbé válik Bartók hiányérzete. Miután felhívta a figyelmet a magyar szakirodalom elmaradásaira, német és angol kollégáihoz hasonlóan ő is megpróbált behozni valamit a lemaradásból,³⁷ rá azonban jóval több feladat hárult. Lehetőségeihez képest azonban maradéktalanul elvégezte munkáját: Imre Mihály szerint a Medgyesi Pál *Doce nos oraréjáról* szóló rész Bartók kötetének „egyik legszínvonalasabb fejezete”,³⁸ még ha az ars concionandiról írott fejezethez képest kisebb terjedelmű is.³⁹

³⁴ TARNAI Andor, CSETRI Lajos, *A magyar kritika évszázadai, 1 – Rendszerek*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 142; BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” – *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és kritika), 150; SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma = A Ráday Gyűjtemény évkönyve*, 10, 2002, 81. Lásd <http://www.rgy.hu/szigeti.htm> (Az írás majdnem 20 évvel korábban (!) jelent meg először: *A Magyarországi Református Egyház Teológiai Doktorai Kollégiumának Évkönyve*, 1983, szerk. ARANYOS Zoltán, BARCZA József, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Tanulmányi Osztálya, 1984, 257–288.)

³⁵ INCZE, *A magyar református imádság* (17. j.); GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936. Lásd még LÁSZLÓ Vince, *A magyar katolikus imádságos könyvek története 1711-ig*, Bp., 1926 (kézirat: A budapesti Pázmány Péter Tudomány Egyetem Bölcsészeti Karának az 1925/26-ban elfogadott értekezése), Bajáki Rita szerint lappang.

³⁶ IMRE Mihály, *A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatásának műhelyében – Gondolatok Bartók István könyvéről*, Irodalomtörténet, 2001/1, 139.

³⁷ BARTÓK monográfiája imádság-fejezetének előmunkálatai: „*Tanéts meg minket könyörögni ... sőt praedicalni-is Vram*” – *Az első magyar nyelvű egyházi retorika* (SZÖNYI György Endrével) = *Eszmei és stilisztikai törekvések a régi magyar irodalomban*, szerk. BITSKEY István (társszerkesztőkkel), Debrecen, KLTE BTK, 1978, 115–121; *Az imádság retorikája a XVII. század magyar irodalomelméletében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1994, 548–557.

³⁸ IMRE, *A XVII. századi retorika és irodalomelmélet* (36. j.), 140.

³⁹ Persze talán az egész korszakra érvényesíthetjük Imre Mihálynak azt a *Doce nos oraréhoz* fűzött megjegyzését is, hogy az ars orandi „ugyan részben integrálódik kora retorikai elméleteibe, azonban

A 18. századi magyar imádságirodalmat (és előzményeit) áttekintő Szigeti Jenő is azt állapítja meg, hogy az „imádsággal foglalkozó magyar nyelvű teológiai irodalom is szegényes”, hiszen az előbb említettek kivül csupán egy nagyobb és jelentősebb összefoglalás jelent meg a témában,⁴⁰ az „egyetlen, újkori magyar nyelvű imádságtan (euchetika)”,⁴¹ ráadásul ez is több mint egy évszázada. Szigeti itt a református teológusok számára korábban tankönyvként is használatos Csiky Lajos-féle könyvre utal, mely elméleti részében elsősorban az imádság dogmatikai és etikai szerepét vizsgálja. Számba veszi bibliai megjelenéseit és a filozófiatörténet néhány gondolkodójának az imádsággal kapcsolatban megfogalmazott véleményét. Ezekon kívül részletes bibliográfiát is ad a 16–20. századi magyar nyelvű imádságoskönyvekről. Ennek az a jelentősége, hogy Ipolyi Arnold Csikyvel egy időben, de az ő munkájáról még nem tudva mondja ki, hogy „[a]z imádságos könyvek irodalmi története sem a külföldön, sem nálunk nincs megírva. Még bibliographiája sincs összeállítva.” Diagnózisát azzal a megállapítással folytatja, amelyhez hasonlót mi is megfogalmaztunk dolgozatunk bevezetőjében: az imakönyv a „nép nagy részének egyedüli olvasmányát képezi”, a Biblia és a káté után ezeknek a szövegeknek van a „legmélyebb befolyás[uk] az emberiség valláserkölcsei érzelmeinek felkeltésére”.⁴²

Csikyt követően (Incze Gáboron kívül és Bartók István munkásságát megelőzően) azért többen foglalkoztak a kora újkori magyar protestáns imádságirodalommal, vagyis nemcsak az újabb német vagy angol, hanem a mai magyar szakirodalom is megtalálhatja gyökereit a 19. század végén, 20. század elején. Az ekkoriban megjelent írások azonban nem voltak túl nagy számúak és nagy terjedelműek.⁴³ A szűkebben vett tárgyra koncentráló írások egyébként a II. világháború utáni évtizedekben is inkább kisebb tanulmányok formájában⁴⁴ vagy még inkább általánosabb feldolgozások részeként láttak napvilágot, a komolyabb munkák továbbra is elenyésző számúak voltak. Ekként tarthatjuk számon az Incze munkásságát 1977-ben folytatató Szőnyi

---

egyáltalán nem beszélhetünk egy komplexitásában jelen lévő tanrendszerről”. (IMRE, *A XVII. századi retorika és irodalomelmélet* [36. j.], 141.) Így még inkább érthető lehet, hogy miért rövidebb Bartók könyvében az imádságirodalomról írott rész.

⁴⁰ CSIKY Lajos, *Imádságtan (Euchetika) a protestáns lelkészi kar, de különösen a hittanhallgatók számára*, Debrecen, Szerzői kiadás, 1886.

⁴¹ SZIGETI, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma* (34. j.), 82.

⁴² IPOLYI Arnold, *Bedegi Nyáry Krisztina, 1604–1641*, Bp., Méhner, 1887, 85.

⁴³ Például: FERENCZI Zoltán, *Kurucz Vay Ádámné, báró Zay Annak imádságos könyve*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1925, 234–238; KELEMEN Lajos, *Péchi Zsuzsanna könyörgése, 1638*, Unitárius Közlöny, 1920, 29–30; RÉVÉSZ Imre, *Régi magyar imádkozók és imádságaik*, Protestáns Szemle, 1924, 73–81; 137–149; 193–198; GULYÁS József, *A sárospataki könyvtárban lévő kéziratos imák*, Theologiai Szemle, 1932, 517.

⁴⁴ Például: ESZE Tamás, *A magyar református kegyesség múltja*, Református Egyház, 1957, 178–182; Uő, *Kegyességi iratok* = E. T., *Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből – A Debreceni Tipográfia terméke, 1703–1705*, Könyv és Könyvtár, 1964, 92–107; BALÁZS László, *A gyászévtized puritán vigasztaló irodalma*, Theologiai Szemle, 1978, 363–370; ID. BENCZE Imre, *Az imádkozó Magyarai István*, Lelkipásztor, 1995/11, 395–398.

Györgynek a magyar református gyülekezeti imádságok 18. századtól napjainkig terjedő történetét feldolgozó, Szigetiével rokon dolgozatát.⁴⁵

Bartók István 1998-as monográfiájának jelentős imádságelméleti fejezete (és annak előmunkálatai) mérföldkönek számít. Inspiráló hatása miatt azóta több olyan tanulmány született, amely komplex módon vizsgálja a kora újkori magyar imádság-irodalom retorikai, kegyességtörténeti, illetve a következő fejezetben tárgyalandó műfaji kérdéseit. Szigeti Jenő 18. századi protestáns imádságtörténetéről szóló összefoglalásának komoly erénye pedig, hogy egyrészt jól használható, rövid áttekintést ad a vonatkozó kutatástörténetről, ugyanis célja a „további körvonalak felvázolása, a további kutatási program előkészítése”.⁴⁶ Másrészt röviden bemutatja, kommentálja és szakirodalmi utalásokkal látja el a legfontosabb 18. századi imádságoskönyveket, illetve imádságelméleti munkákat. Jelen dolgozatnak tehát ezekre az adatokra csak utalnia kell. Dienes Dénes ugyancsak 18. századi témájú kegyességtörténeti monográfiát adott ki, de bizonyos fejezeteiben nemcsak a tárgyul választott századdal foglalkozik, hanem kitekintést tesz az előzményekre is – több esetben az imádságok vonatkozásában is.⁴⁷ Az említetteken kívül is született néhány jelentősebb feldolgozás az utóbbi időben, de mivel a kora újkori magyar imádságtörténet kutatásának az a sajátossága, hogy az elmúlt bő 100 évben a fontosabb feldolgozások inkább az egyes *imádságoskönyvek* modern közléséhez kapcsolódtak, a további szakirodalom áttekintését az e kérdéstről szóló 3. fejezetben folytatjuk.

A szakirodalom a kora újkori imádságok retorikai és műfaji kérdéseiről

Jelen fejezet azért tűzi ki célul, hogy a *műfaji jellegű problémákra* figyeljen az imádságtörténeti és -elméleti kutatások számbavétele során, mert Tüskés Gábor nyomán úgy véljük, az e téren elért eredmények segíthetik, segíthetnék az amúgy sem olyan népszerű kutatási terület emancipálódását (és talán az egész lelkiségtörténeti szempontrendszer elfogadtatását) a kultúr- és irodalomtörténet diszciplínáin belül. Ahogy Tüskés Gábor – más műfajokra irányuló – kutatásának célja, hogy „hozzájárjon a használati irodalom körébe sorolt műfajok elkülönítéséhez, segítse a tényleges korabeli irodalmi termelés és fogyasztás sajátosságainak megragadását,” úgy jelen historiográfiai áttekintés is ezt szeretné elérni saját vizsgálati területén. Tüskést idézve azonban azt is le kell szögeznünk, hogy „[a] népszerű barokk egyházi irodalom irodalomtörténeti

⁴⁵ SZÖNYI György, *A magyar református gyülekezeti imádságok a 18. századtól napjainkig*, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinatának Tanulmányi Osztálya, 1977.

⁴⁶ SZIGETI, *A 18. század első felének magyar protestáns imádság-irodalma* (34. j.), 82.

⁴⁷ DIENES Dénes, *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 2002.

helyének pontosabb meghatározását sokáig nehezítette, hogy hiányzott az egyházi irodalom műfaji tipológiája, a másodlagos műfajok meghatározása és a műfajok kapcsolatrendszerének feltérképezése. Nem tisztázott az egyházi műfajok története és elmélete, nem világos, hogy az ide tartozó művek közül melyek játszottak szerepet az irodalom fejlődésében, s homályban van az egyházi műfajok jelentős részének kapcsolata a folklórral.⁴⁸ Bár jelen áttekintés nem vállalhatja fel a folklór, a kora újkori kegyesség *gyakorlata*, így a református imádkozás praxisa szakirodalmának áttekintését is, mert elsősorban a kegyességi irodalom *szövegeit* vizsgáló kutatásokra kell figyelmünket irányítanunk, nagyon egyetértünk Tüskés Gábor azon megállapításával, mely szerint „ebben az irodalmi szférában az esztétikai szempontú méltatás mellett fokozott mértékben figyelni kell a művek társadalmi funkciójára [is]. Tisztázásra vár a kérdés: ugyanaz a használat rokon műfajokat vagy pedig a használat különböző feltételei szerint eltérő irodalmi formákat hozott-e létre, amelyek aztán kölcsönösen befolyásolták egymást.” Fontos kérdés, hogy „hol, hogyan, mikor, milyen csoportokban történt ennek az irodalomnak a termelése, közvetítése és fogyasztása; a különböző rétegeknek szánt műfajok és kiadványtípusok megjelenése, összetétele, változása és kapcsolathálózat; a világi olvasók felé történő közvetítés irodalmi formái, szintjei és fokozatai; a különböző használói rétegek igényeit és a különböző funkciókat betöltő művek szerepe.” Egy ilyen típusú, komplex vizsgálat a romantika korától kezdve kialakult műfaji felfogások háttérbe szorításával lehetséges: olyan „közlési (kommunikációs) rendszerek (változatok)” figyelembevételével, „amelyek adott történeti, társadalmi és kulturális feltételek között aktualizálódnak”.⁴⁹ A magyar kutatók közül Tüskésen kívül Erdei Klára és Gábor Csilla próbálta finoman elválasztani a kegyességi *gyakorlatot*, vallási *cselekvésformákat* és annak *írásos reflexióit, műfajait*: elsősorban a katolikus meditációs gyakorlatot, illetve a meditációt mint egyházi irodalmi műfajt vizsgálva.⁵⁰

Többféle fogalom terjedt el a szóba jöhető rengeteg szövegtípus és műfaj osztályozásának interpretálására, a nemzetközi és magyar szakirodalom viszont abban egységesnek tűnik, hogy e kategórián *belül* helyezi el a különböző szövegtípusokat. A legtágabb műfaji jellegű kategóriát például Heltai János alkalmazza: *használati irodalom* (Gebrauchsliteratur).⁵¹ Műfaj történeti monográfiájának ugyanis az a célja,

⁴⁸ TÜSKÉS, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom* (2. j.), 26; 17.

⁴⁹ *Uo.*, 26, 17–18.

⁵⁰ *Uo.*, 29–30; ERDEI KLÁRA, *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert – Eine funktionalanalytische Gattungsbeschreibung*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1990 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 8), 171; GÁBOR CSILLA, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban* = G. Cs., *Religió és retorika*, Kolozsvár, Komp-Press, 2002, 235–256; ÚÓ, „Religiosa actio mentis” – *Meditációelmélet és meditációtípusok a kora újkorban Európában és Magyarországon* = *Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. G. Cs., Kolozsvár, Scientia, 2004 (Sapientia könyvek, 26), 9–60. Lásd még FARMATI ANNA, *A XVII. századi magyar katolikus népénekgyűjtemények szerepe a barokk kori kegyesség elmélyítésében* = *uo.*, 61–66.

⁵¹ TÜSKÉS, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom* (2. j.), 17–18; HELTAI, *Műfajok és művek* (3. j.), 20–34.

hogy *használati-funkcionális* szempontból vizsgálja a 17. század első felének az RMNy-ben már feldolgozott kiadványait. Azt kutatja, hogy „az egyes műveket milyen társadalmi, kulturális, politikai, gazdasági, lelki igény kielégítésére szánták, és hogy létrejöttük a társadalom mely intézményrendszeréhez köthető elsősorban”, így az RMNy tárgymutatóját (kvázi *műfaji* regiszterét!) elemezve kidolgozza a szövegek besorolási lehetőségeit.⁵² Elfogadott a szakirodalomban az *építő* (vagy *épületes*) *irodalom* (Erbauungsschrifttum)⁵³ és az *aszketikus irodalom*⁵⁴ terminus is. Erdei Klára pedig úgy írja körül az általa figyelembe vett korpuszt, hogy abba beletartoznak az „emocionális töltésű, introvertált műfajok”,⁵⁵ melyekre összefoglalóan a külföldi szakirodalomban is elterjedt „devóciós irodalom”⁵⁶ terminust használja. A kifejezés *kegyességi irodalom*ként történő fordítása is ismert. A *kegyességi irodalom* megnevezést azonban időnként *tágabb értelemben vett imádság* kifejezéssel helyettesítik, amelynek különböző „formái” vannak, például a *meditáció* vagy a „szorosán vett imádság”.⁵⁷

A kegyességi irodalom különböző szövegfajtáinak tipizálása, műfaji jellegű elkülönítése azonban nem látszik könnyű feladatnak a szakirodalom számára. A magyar kutatás az idáig legpontosabb műfaji meghatározásokat a *kontempláció*, a *soliloquium* és főképp a *meditáció* kapcsán tette meg. Ennek az iránynak az egyik úttörő magyar képviselője Erdei Klára volt, aki minden vonatkozó munkájában komparatív igényrel, komoly nemzetközi szakirodalmi és primer szövegismerettel, illetve érzékeny elemzési készséggel kísérli meg leírni a magyar meditációs irodalom műfaji jellemzőit. Ez a megállapítás érvényes mind a német nyelven megírt, a 16. századi európai meditációs irodalmat tárgyaló 1990-es monográfiájára, mind az Ecsedi Báthori István meditációit feldolgozó tanulmányaira.⁵⁸ Rajta kívül még Uray Piroska Pécsi Lukács Ágoston-fordítása kapcsán, Hopp Lajos, Tüskés Gábor és Reisinger János

⁵² HELTAI, *Műfajok és művek* (3. j.), az idézet: 25–26.

⁵³ GÁBOR Csilla, *A katolikus áhitati irodalom Erdélyben a 17. században* = G. Cs., *Religió és retorika* (50. j.), 257–277 (itt: 264, 275).

⁵⁴ TÜSKÉS, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom* (2. j.), 21–22.

⁵⁵ ERDEI Klára, *Pécsi Lukács: Szent Ágoston doctornac, elmelkedő, magan beszellő, es naponkent valo imadsagi*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1990/4, 566 (recenzió).

⁵⁶ A témára vonatkozó külföldi szakirodalomból példaként Cynthia Garrettet idézzük: „For the English devotional writers, Anglican or Puritan, prayer represents the single most important form of private devotion.” GARRETT, *The Rhetoric of Supplication* (14. j.), 1993, 330. (Kiemelés tőlem.) Garrett láthatólag e kategórián belül és azonos szinten lévő csoportként értelmezi a meditációt és az imádságot például Samuel Hieron *A Helpe Unto Devotion* (London, 1612) című műve bemutatásakor (340). Máshol az imádságot, a meditációt és a prédikációt „reneszánsz prózaforma”-ként említi (328).

⁵⁷ GÁBOR, *A katolikus áhitati irodalom Erdélyben* (53. j.), 259, 266; Christian Schütz, *A keresztény szellemiség lexikona*, Bp., Szent István Társulat, 1993, 73, 252, idézi: GÁBOR, *uo.*, 259.

⁵⁸ ERDEI, *Auf dem Wege zu sich selbst* (50. j.); Uő, *Ecsedi Báthori István meditációi és európai hátterük*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1980, 55–64; Uő, *Modellfejlődés Ecsedi Báthori István prózájában, uo.*, 1982, 620–626. Lásd a szövegkiadást is: *Ecsedi Báthory István meditációi*, s. a. r. ERDEI Klára, KEVEHÁZI Katalin, utószó KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1984 (Adattár, 8).

pedig II. Rákóczi Ferenc vallomásait, fohászait és elmélkedéseit elemezve⁵⁹ tettek jelentős lépéseket a meditáció, kontempláció, soliloquium és vallomások elkülönítésére és körülírására.⁶⁰ Legújabbban pedig Gábor Csilla foglalkozott igen alaposan ezekkel a műfaji kérdésekkel.⁶¹ A szűkebb értelemben vett imádságirodalmat vizsgálva tehát e magyar szakirodalmi gazdagság miatt sem lehet feladatunk a meditációval, soliloquiummal, kontemplációval való behatóbb foglalkozás.

Az ezekre való rövid utalásunk lezárásaként csupán azt jegyezzük meg, hogy azért van létjogosultsága a szakirodalom e tipologizáló hagyományának, mert az idézett szerzők meghatározó módon veszik figyelembe a *kora újkori elméleti szövegeknek* műfaji jellegű kérdésekre vonatkozó *intencióit*, illetve a *primer kegyességi szövegek reflexióit*. Egy történetileg hiteles fogalmi tisztázáshoz jó háttérül szolgálhat Martin H. Jung Melanchton-monográfiájának a terminus technicusokat alaposan áttekintő fejezete, valamint a vonatkozó kegyességtörténeti kutatások elmélyült elemzése.⁶²

Ahhoz, hogy áttekintésünk fő témájára, az imádságoskönyvekre tudjunk koncentrálni, szükséges az imádság és az előzőekben említett további devóciós szövegtípusok viszonyára figyelni. A szakirodalomban e kérdésre vonatkozóan ugyancsak találunk némi támpontot. A 16. századi angol imádságoskönyveket vizsgáló Helen C. White arra hívja fel a figyelmet, hogy a korszak imádságos kötetekben meglehetősen vegyesen szerepeltek imádságok és meditációk, és időnként össze is keveredtek. A 16. századi angol devóciós irodalomban is tovább élt az a hagyomány, hogy a szerzők ugyan megőrizték a két szövegtípus közti különbséget, de ők is gyakran kezdték a meditációt kéréshez hasonló formában, illetve zárták azt sokszor a megelőző meditáció megtartására vagy tanulságainak alkalmazására vonatkozó konkrét könyörgéssel.⁶³ Gordon Stevens Wakefield pedig a 17. századi puritánus meditáció és „mentális imádság” szoros kapcsolatáról, valamint a középkori gyökerű puritán misztika problémájáról értekezett, a középkori, illetve a korabeli katolikus szóhasználatot összevető terminológiai bevezetőt követően.⁶⁴

⁵⁹ PÉCSI Lukács, *Szent Ágostonnak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági*, Nagyszombat, 1591, hasonmás kiadás, utószó URAY Piroska, Bp., MTA ITI, 1988 (Bibliotheca Hungarica antiqua, 17); HOPP Lajos, *A keresztény fejedelem fohászai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1990, 613-628, különösen: 621; II. Rákóczi Ferenc fohászai, kétnyelvű kiadás, szöveggond. DÉRI Balázs, KOVÁCS Ilona, ford. CSÓKA Gáspár, DÉRI Balázs, jegyz. HOPP Lajos, Bp., Balassi-Akadémiai, 1994; TÜSKÉS Gábor, *A meditációiról Rákóczi*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1994/3, 382-401, különösen: 385-387; vagy ugyanez: TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, II. Rákóczi Ferenc meditációi = T. G., K. É., *Az egyházi irodalom műfajai a XVII-XVIII. században – Tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2002 (Irodalomtörténeti füzetek, 151), 150-197; REISINGER János, *Rákóczi vallomásai*, Vigilia, 1977/7, 454-463.

⁶⁰ Uray Piroska Nyéki Vörös Mátyás és Hajnal Mátyás művei kapcsán állapítja meg, hogy a meditációval szemben a kontempláció „nyugodtabb” és „elragadtatottabb”. URAY, *Szent Ágostonnak elmélkedő...* (59. j.), 29.

⁶¹ GÁBOR, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban* (50. j.); Uő, *A katolikus áhitati irodalom* (53. j.); Uő, „Religiosa actio mentis” (47. j.).

⁶² JUNG, *Frömmigkeit und Theologie bei Philipp Melanchton* (11. j.), 2-21.

⁶³ WHITE, *The Tudor Books of Private Devotion* (24. j.), 143-148; 180-181.

⁶⁴ WAKEFIELD, *Puritan devotion* (25. j.), 85-108.

A német evangélikusság 16–17. századi latin és német nyelvű imádságoskönyveinek történetét vizsgálva Johannes Wallmann azt a következtetést vonta le, hogy nagyon nehezen lehet meghúzni a kora újkori imádság- és meditációirodalom határait. Luther ugyanis jóval tágabban értelmezte az *imádkozás* fogalmát, mint ahogyan ma értjük azt, hiszen számára a Biblia elmélyült olvasása is a szent szöveg feletti *meditációt* jelentette. Wallmann szerint a kora újkori imádságoskönyvek teljes feltáráshoz ki kell terjeszteni a figyelmet a „meditáció” címszóval ellátott kötetekre is. Sőt mivel bizonyos 17. századi szerzők a „természet könyvét” ugyancsak a kegyes elmélkedés tárgyának tették meg, akár még a teremtés csodálatos virágairól vagy rovarjaikról szóló bizonyos korabeli munkákat is imádságirodalomként kell számon tartani.⁶⁵ A *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* viszont az elmélkedéstől távolabbi műfajként értékeli az imádságot: „az önmegszólítás különbözteti meg az elmélkedést az imától: a téma és a beszédmód nem szükségszerűen különbözik a két áhítatgyakorlati formában és műfajban; csakhogy míg a meditációban a lélek önmagával beszélget, ez utóbbiban Isten a megszólított”.⁶⁶

A magyar szakirodalomban már a több mint 120 éves, de mind ez ideig utolsó jelentős református euchetika szerzője, Csiky Lajos is tesz említést a kérdéstről. Szerinte „az Istennel nem beszélő elmélkedés, meditáció, a bölcselkedés semmiképpen nem nevezhető imádságnak”.⁶⁷ A magyar szerzők legtöbbször azonban, mint például Erdei Klára, az elmélkedés és a többi rokon műfaj imádsággal való érintkezéseit mutatja meg.⁶⁸ Mint Tüskés Gábor felhívta rá a figyelmet, a szakirodalom számára mindig is problémát jelentett a 17. századi katolikus áhítati irodalom műfajainak szétválasztása, mert például a korszak katolikus aszketikus irodalmának áttekintésében a meditációnak önálló fejezetet szentelő Gulyás István, illetve az imádságirodalmat és imádságoskönyvek típusait vizsgáló Gajtók István „részben ugyanazokat a szerzőket és műveket tárgyalta az elmélkedés, illetőleg az imádságoskönyv, azon belül a lelki kalauz címszó alatt”.⁶⁹ Uray Piroska is szól a műfaji átjárásról, idézve Szelestei Nagy László „szíves szóbeli közlését”, aki úgy véli, hogy ha „az eredeti értelemben vett meditáció vagy kontempláció többször megjelenik az irodalomban, elveszíti személyes tartalmát, és automatikusan imádsággá válik”.⁷⁰ Lukácsy Sándor ugyancsak

⁶⁵ WALLMANN, *Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch* (13. j.), 25–29.

⁶⁶ *Meditation = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, V., hrsg. Gert UEDING, Tübingen, Niemeyer, 2001, 1016. Hivatkozva: GÁBOR, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban* (50. j.), 256.

⁶⁷ CSIKY, *Imádságtan* (40. j.), 136.

⁶⁸ ERDEI, *Ecsedi Báthori István meditációi* (58. j.), 57, 60, 69; UŐ, *Auf dem Wege zu sich selbst* (50. j.), 45–48.

⁶⁹ TÜSKÉS, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom* (2. j.), 49. Lásd GULYÁS István, *A XVII. század katolikus aszketikus irodalma*, Bp., 1939; GAJTKÓ, *A XVII. század katolikus imádságirodalma* (32. j.).

⁷⁰ URAY, *Szent Ágostonnak elmélkedő...* (59. j.), 21. Amikor Heltai János arról ír, hogy „[l]ényegi tartalmát illetően [...] nem is nagyon különbözik a közösségben mondandó ima a prédikációtól”, a fent említett kérdéstről így vélekedik: „A kérés rész valójában elismétli a prédikáció erkölcsi tartalmát, a bűnbánó,

beleütközik ebbe a problémába Pázmány Péter imádságoskönyve kapcsán,⁷¹ de az utóbbi időben elsősorban Tüskés Gábor és Gábor Csilla foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy az „imádság-műfajjal kapcsolatosan is nehéz a határ megvonása”,⁷² és elemzik a jezsuita meditáció határterületeit. Tüskés szerint „[a]z elhatárolás azért nehéz, mert egyrészt ebben az időszakban az imádságoskönyv, lelki kalauz, lelki olvasmány, elmélkedésgyűjtemény nem tiszta műfajokat, hanem vegyes tartalmú és műfajú gyűjteményes munkákat jelölnek, melyekben a különböző műfajú szövegegységek változó arányban találhatók.” Az egész problémát is Tüskés fogalmazza meg a legplasztikusabban. Úgy véli, „az újkori imádságirodalom műfajelméleti alapjai [...] jórészt tisztázatlanok. [...] A korabeli szerzők a meditációt rendszerint az imádsághoz való viszonyában, az imádság egyik fajtájaként határozták meg. [...] A meditációk megszerkesztésére, formai és tartalmi kérdéseire vonatkozó elméleti munkák sem állnak rendelkezésre.” Tüskés ezért „a művek elemzésével és a meditáció elméletére vonatkozó elszórt megjegyzések összegyűjtésével” próbál (sikerrel) közelebb jutni monográfiájában „a szövegekben érvényesülő poétikai, retorikai követelményekhez, célkitűzésekhez”.⁷³

Legújabbán Heltai János műfaji tisztázásokat felvállaló monográfiája rögzíti, hogy „nincs éles határ az imádság és elmélkedés műfaja között, széles átmeneti skálán érintkeznek, s bizonyos kiadványtípusban, az elmélkedő imádságoskönyvben keverten vannak jelen.” Szerinte az elmélkedő- és imádságoskönyvek formai, tartalmi elhatárolása igen nehéz. Ezzel szemben az Isten és az ember relációjának retorikai megjelenítése által megragadható különbség vizsgálatát javasolja, és elemzi finoman e differenciákat.⁷⁴

A szűkebb értelemben vett imádságirodalom e nehezen definiálható határhelyzetének vizsgálatán túl még a hivatkozott kutatók legtöbbször is alig foglalkozik az *imádságirodalom belüli* tipológiai kérdésekkel. Ezért a meditációkkal, kontemplációkkal, soliloquiumokkal kapcsolatos, pontosabban kidolgozott terminusokat használó műfajelméleti gondolkodáshoz képest az imádságirodalom műfaji jellegű csoportjainak leírására alkalmas fogalmi háló sokkal szakadozottabb.

A műfaji kérdések vizsgálata kapcsán érdemes figyelembe venni Imre Mihály Bartók monográfiájáról írott alapos kritikájának vonatkozó megállapításait. Vélemé-

---

hálaadó, dicsőítő részek teológiai tartalmát. Ez utóbbi részek váltanak át gyakran elmélkedésbe. Az út tehát a következő: külső tanítás (prédikáció, ének, katekizmus stb.) > belsővé vált, közvetlenül az individuumba vonatkozó tanítás ima formájában > a belsővé vált tanítás tükrében az individuum és transzcendens viszonya folyton újraértékelődik és értelmeződik, az *imádság elmélkedésbe vált át.* HELTAI, *Műfajok és művek* (3. j.), 80. (Kiemelés tőlem.)

⁷¹ LUKÁCSY Sándor, *Pázmány Péter Imádságos könyve* = L. S., *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor, 1994, 38–53, különösen: 43, 46.

⁷² GÁBOR, *A katolikus áhitati irodalom* (53. j.), 263. Lásd még 260–261; Uő, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban* (50. j.), 248–251; Uő, „*Religiosa actio mentis*” (50. j.), 34–35, 36, 40.

⁷³ TÜSKÉS, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom* (2. j.), 45–53 (az idézetek: 49, 52).

⁷⁴ HELTAI, *Műfajok és művek* (3. j.), 79, 81–82.

nye szerint a könyvnek az a legfontosabb célja, hogy a prédikáció és imádság műfaját végre „emancipálja, visszahelyezze az 'irodalom' kompetenciájába, ahonnan hosszú ideje száműzetésbe kényszerítették. Ez azonban túlzásra is csábíthat, amellet nyomatékkal kell hangsúlyozni, hogy a prédikáció [és az imádság] *nem a romantika utáni értelemben szuverén 'irodalmi műfaj'* – s *nem is szabad ezt a látszatot keltenünk* –, hiszen éppen abban áll a sajátossága, hogy az irodalmi tudat történelmileg rétegzett s általa definiált szektorához tartozik, ennek alapján írható le.” Minden bizonnyal Imre Mihály emiatt az óvatosság miatt használja idézőjelben a műfaj kifejezést, és fogalmazza meg az alábbi megjegyzéseket. Ezek nemcsak a fentebb tárgyalt meditációs irodalommal való kapcsolatokat mutatják meg, hanem a 16–17. századi imádságirodalom további kutatási területeit is kijelölik. Szerinte tehát „az imádság erősen rejtőzködő »műfaj«, amely primer módon is jelen van a korszakban, de számos más religiózus műfajban – velük szimbiózisba fonódva – kereshető. A káté- és ágendairodalom a liturgikus szabályozás szintjén majdnem mindig rendelkezik róla, a kátékból készült prédikációkban is megtaláljuk; ugyancsak gyakran fordul elő az elmélkedő-meditációs irodalomban, itt azonban nehezen különíthető el; könnyen alakulnak-áramlanak át egymásba e bensőséges, interiorizált lelkiség nyelvileg manifestálódó részmozzanatai.”⁷⁵

Imre Mihály megállapítása is megerősíti azt a tapasztalatunkat, mely szerint néhány (jelentős) kivételtől eltekintve a régi magyar imádságirodalom bizonyos fejezeteit elemző, egyébként sem túl nagy számú feldolgozások közül csak kevés tér ki a műfaji jellegű kérdésekre. Nem foglalkoznak szisztematikusan a műfaji problémákkal, és nincsen igazán kidolgozva az a szempontrendszer, amely alapján megfogalmazhatók lennének a legfontosabb kérdések. Heltai János is érintette ezt az Imre által exponált problémát a már hivatkozott műfaj történeti áttekintésében. Kijelentette, hogy az „imádság műfaja a közösségi és egyéni hitéletet szolgáló valamennyi kiadványtípusban megtalálható. Hiszen bibliakiadás, prédikációs- és énekeskönyv, katekizmus és agenda szinte nem létezik néhány nyitó vagy kísérő imádság nélkül. Sőt igen gyakran önálló részt, alfejezetet képeznek. Sem formailag, sem tartalmilag nem könnyű tehát eldönteni, mely művek tartoznak e kiadványcsoporthoz.”⁷⁶ Ez az oka annak, hogy nincsen precíz fogalmi hálónk sem, amely lehetővé tenné a leírást és a művek csoportosíthatóságát. Ebben az összefüggésben érdemes hivatkoznunk Kecskeméti Gábor egyik dolgozatára is, mely – egyébként egészen más összefüggésben – kora újkori „műnem”-ként értelmezi a klasszikus genusokat.⁷⁷ Ez a fogalomválasztás is felhívhatja arra a figyelmet, hogy szükséges lenne a terminológiai problémák

⁷⁵ IMRE, *A XVII. századi retorika és irodalomelmélet* (36. j.), 141–142; illetve 140.

⁷⁶ HELTAI, *Műfajok és művek* (3. j.), 79. A műfaji rendszer kidolgozásának, értelmezésének nehézségeiről: 21–22. Az imádságirodalom tág spektrumára vonatkozó néhány példáját lásd 29–30.

⁷⁷ KECSKEMÉTI GÁBOR, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001, 259.

megoldása, így a genusok rendszere és a jóval később létrejövő műfajelméleti kifejezések viszonyának átgondolása. Egy ilyen alapos tisztázás hiányában az imádság (vagy a prédikáció és más devóciós szövegtípus) műfaji leírása a mai műfaji terminológia használatával mindig idézőjeles, vagyis bizonytalan lesz. Az itt vizsgált kérdések kapcsán tehát ezért egyrészt – ugyancsak óvatosan – a *műfaji jellegű* kifejezést érdemesebb használni, másrészt alaposan figyelembe kell venni a 17. századi szóhasználatot, ahogyan azt Tüskés Gábor is hangsúlyozta.⁷⁸

Az eddigiek alapján látható, hogy az imádságirodalommal kapcsolatos műfaji jellegű kérdéseket két szinten lehet (illetve az ilyen típusú értelmezések viszonylagos hiánya miatt: kellene) vizsgálni. Egyrészt a legtágabban értett devóciós irodalom belüli, talán egy szinten lévő, de egymásra mégis erősen ható és sokszor nehezen elválasztható műfajok, szövegtípusok szintjén (ilyenek: a meditáció, kontempláció, soliloquium, esetleg vallomás, illetve az imádság). Másrészt pedig az ezeken belüli, számunkra most különösen fontos, az *imádságon belüli* szövegtípusok szintjén. E vizsgálatot segítő kora újkori elméleti megjegyzéseket többféle szövegkorpuszban találhatunk. Elsősorban természetesen a korszak imádságelméleteit, illetve bizonyos imádságoskönyvek (főként praelimináriáinak) vonatkozó passzusait vizsgálhatjuk. Másrészt fokozottan figyelembe kell vennünk Imre Mihálynak az imádságirodalom általános kutatására vonatkozó, már idézett figyelmeztetését, s kiterjeszteni a kutatást a káté- és ágendairodalomra, valamint egyes prédikációk imádságról szóló rendelkezéseire. Jelen dolgozatnak nem feladata ez utóbbi témák szakirodalmát áttekinteni, csak fölhívjuk a figyelmet arra, hogy e kutatások az énekelt és prózai imádságok szoros kapcsolatát, liturgikus és paraliturgikus (házi és magánáhitatok) funkcióit és kapcsolatait, valamint az egyes imádságok kötetről kötetre, liturgiáról liturgiára történő vándorlását vizsgálják, mindvégig az imaszövegek használata felől közelítve a műfaji kérdések felé.⁷⁹ (Ezért is hívja fel Heltai János a figyelmet arra, hogy érdemes lenne az RMNy magyar nyelvű énekek és versek incipit mutatójához hasonló nyilvántartást összeállítani az imádságirodalomra vonatkozóan is, mert „egyre világosabban látszik, hogy bizonyos mértékig kötött formájú szövegekből áll”.⁸⁰) Fekete Csaba egyik jelentős szövegkiadása és kísérőtanulmánya pedig azt is megmutatta, hogy a szertartáshoz nemcsak például a posztillás kötetek prédikáció előtti és utáni imádságai, hanem önálló imádságoskönyvek is nagyon szorosan hozzá-

⁷⁸ TÜSKÉS, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom* (2. j.), 18–19.

⁷⁹ FEKETE Csaba, *A Pataki Ágenda és a Praxis pietatis*, Könyv és Könyvtár, 2003, 65–98; *Liturgia Sacra Coenae az az Ur vacsorájának ki-osztásában-való rendes cselekedet*, Patakon, 1658, s. a. r., szerk., jegyz., utószó F. Cs., Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2003 (Acta Patakina, 15); Uő, *Festett mellvéd és kegyesség*, Református Szemle, 2007/5, 1106–1121; Uő, *Fogadott fiúiságra elpecsételtél Adalék a Losonczy András-féle imádságok (1660–1663) háttéréhez és forrásaihoz* (szövegközléssel), 2007. <http://patakarchiv.extra.hu/>

⁸⁰ HELTAI, *Műfajok és művek* (3. j.), 19–20.

tartozhattak.⁸¹ H. Hubert Gabriellának a gyülekezeti énekeknek műfaji kérdéseire, illetve az istentiszteleten belül elfoglalt helyük vizsgálatára irányuló kutatásai ugyancsak tanulsággal szolgálhatnak számunkra.⁸² Sok zsolnárt és éneket ugyanis imádságként, bizonyos imádságokat pedig énekelt formában is használtak – nemcsak a kora újkorban, hanem már keletkezésüktől fogva. A német liturgiátörténetben is végig jellemzők maradtak az ilyen műfaji átfedések a 16–17. század során.⁸³

A kora újkori protestáns imádságoskönyvek kutatásáról

A 16. századi imádságoskönyvek vizsgálatában ugyancsak a már többször említett Paul Althaus végzett úttörő munkát a század második felének német evangélikus kötetének összegyűjtésével, különösen az ezekben található imák származásának forrásainak és szerzőinek megállapításával.⁸⁴ Ezt a fontos kutatási szempontot a későbbi imádságoskönyv-vizsgálatok is megkerülhetetlennek tartották. Ilyen forrásfeltárást találunk nemcsak például Frieder Schulznak a Luther-imák hagyományozódását vizsgáló munkájában, de a magyar imádságoskönyv-kutatásban például P. Vásárhelyi Judit is így elemzi Szenci Molnár Albert könyörgéseit.⁸⁵

Bár azt lehetne gondolni, hogy egy imádságoskönyvnek csupán imádságokat vagy olyan gondolatok gyűjteményét kell magában foglalnia, melyek az imádságok megalkotásaként szolgálhatnak, a műfaj határai mégsem állapíthatók meg könnyen, az imádságoskönyvek egyes elemei gyakran más szövegtípusokkal is érintkeznek. Köztudott, hogy a

⁸¹ FEKETE Csaba, *A Pataki Ágenda és a Praxis pietatis*, Könyv és Könyvtár, 2003, 65–98; *Liturgia Sacra Coenae az az Ur vacsorájának ki-osztásában-való rendes cselekedet, Patakon, 1658*, s. a. r., szerk., jegyz., utószó F. Cs., Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2003 (Acta Patakina, 15); Uő, *Az Imádkozó könyv, az imádságok értelmezése, liturgikus betagolódása egykor és ma* = HUSZÁR Gál, HUSZÁR Dávid, *Imádkozó könyv (1561, 1574, 1577)*, s. a. r., bev., F. Cs., Debrecen, 2000, főképp: XIV–XV; Uő, *Festett mellvéd és kegyesség*, Református Szemle, 2007/5, 1106–1121; Uő, *Fogadott fiúságra elpecsételtél – Adalék a Losonczy András-féle imádságok (1660–1663) hátteréhez és forrásaihoz* (szövegközléssel), 2007. <http://patakarchiv.extra.hu/>

⁸² H. HUBERT Gabriella, *Gyülekezeti énekek műfaja – Van-e rendszer az adatokban?*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1989, 298–305; Uő, *17. századi énekeskönyvek nyomában*, Magyar Könyvszemle, 1996, 82–89; Uő, *A 17. századi gyülekezeti énekek műfaji kérdései = A magyar költészet műfajai...* (8. j.), 119–125; Uő, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (Historia litteraria, 17).

⁸³ NIEKUS MOORE, *Lutheran Prayer Books* (4. j.), 113.

⁸⁴ ALTHAUS, *Forschungen zur evangelischen Gebetsliteratur* (16. j.). A korai munkák közül lásd még: STEPHAN BEISSEL, *Zur Geschichte der Gebetbücher*, Stimmen aus Maria Laach, 1909, 28–41, 169–185, 274–289, 397–411.

⁸⁵ FRIEDER SCHULZ, *Die Gebete Luthers*, Gütersloh, 1976. Hivatkozva: JUNG, *Frömmigkeit und Theologie bei Philipp Melancthon* (11. j.), 23. P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*, Bp., Universitas, 2006 (Historia litteraria, 21). A középkorra vonatkozóan lásd FRANZ XAVER HAIMERL, *Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetbuchliteratur Süddeutschlands*, München, Karl Zink, 1952.

kereszténység kezdeteitől fogva a középkorban leginkább kitüntetett helyzetén keresztül a későbbi évszázadokban is meghatározó pozíciójáig a *Zsoltárok könyve* (mint a Biblia par excellence imakönyve) alapvető imádságoskönyvként szolgált az európai kegyesség-történetben, mind a nyilvános liturgiában, mind az egyéni kegyességben. A középkori imádságok jelentős hányada nagyrészt (bár korántsem kizárólag) a *Zsoltárok könyvéből* származó imarészletekből épül fel. Miként az előző fejezet végén említett zsoltárok és gyülekezeti énekek is töltöttek be imádságfunkciót, mind a magánhasználatban, mind liturgiai, paraliturgikus kontextusban, úgy a zsoltárgyűjtemények és énekeskönyvek is évszázadokon keresztül nehezen választhatók el az imádságoskönyvektől.⁸⁶

Az Erasmus imádságoskönyvét megelőző időszak műfaj-történeti áttekintésében Hilmar M. Pabel is a zsoltárok jelentős szerepét figyelembe vevő szempontot tartja szem előtt.⁸⁷ Összefoglalását a 9. század elején meghalt Alkuin *De psalorum usu* című munkájával kezdi. Ennek előszavában kilenc téma vagy kategória van felsorolva, amelyek alapján a zsoltárokat fel kell osztani. Helen C. White arra hívja fel a figyelmet, hogy egészen Szent Athanasiusig nyúlik vissza ennek a zsoltárokhoz írott útmutatóknak, kvázi műfaji reflexióknak a hagyománya. A 16. századi angol Psaltérium-kiadásokban közölt index is jelzi az egyes – akár énekelt, akár prózai imádság formájában mondott – zsoltárok bizonyos szükség és alkalom idejére való adekvátságát, ahogy a konkrét használati lehetőséget sugallják az egyes zsoltárok elé megfogalmazott címsorok is.⁸⁸ Barbara Kiefer Lewalski szerint e Psaltériumok az athanasiusi hagyományt követve közlik úgy a bibliai zsoltárokat, mint a reneszánsz vallásos költészet számára leg-alapvetőbb műfaji mintákat adó kompendiumot.⁸⁹ E (Magyarországon is) kontinuuus hagyomány miatt kell tehát a középkori előzményekre vetnünk egy pillantást.

⁸⁶ NIEKUS MOORE, *Lutheran Prayer Books* (4. j.), 116–117; WHITE, *The Tudor Books of Private Devotion* (24. j.), 31–33.

⁸⁷ A történeti áttekintés alapja: Hilmar M. PABEL, *Conversing with God – Prayer in Erasmus's Pastoral Writings*, Toronto, University of Toronto Press, 1997, 155–163. Lásd még: *Das christliche Gebetbuch im Mittelalter – Andachts- und Stundenbücher in Handschrift und Frühdruck*, hrsg. von Gerard ACHTEN, Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, 1980.

⁸⁸ PABEL, *Conversing with God* (87. j.), 155–156; WHITE, *The Tudor Books of Private Devotion* (24. j.), 32, 44–52. A zsoltárok formai és műfaji jellegű kérdéseire vonatkozó legfontosabb szakirodalom: Hermann GUNKEL, Joachim BEGRICH, *Einleitung in die Psalmen – Die Gattungen der religiösen Lyrik Israels*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1933; Hermann GUNKEL, *The Psalms – A Form-Critical Introduction* (transl. by T. M. Horner), Philadelphia (PA), Fortress Press, 1967 (németül: 1951); Claus WESTERMANN, *Lob und Klage in den Psalmen*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1977 (angolul is: *Praise and Lament in the Psalms*, Atlanta, [GA], John Knox Press, 1981); Hans-Joachim KRAUS, *Psalmen (1–2)*, Berlin, Evangelische Verlagsanstalt, 1978; lásd még a *Stuttgarter Erklärungs-bibel* (1992) magyarra fordított magyarázó jegyzeteit: *Biblia – Magyarázó jegyzetekkel*, szerk. a Magyar Bibliatársulat szöveggondozó Bizottsága, Bp., 1996, 611–612; BENYIK György, *A Zsoltárok könyve – Őszövségi imádságos könyv*, Református Szemle, 2004/5–6, 234–237. A középkor zsoltárértelmezéseire vonatkozóan lásd *The Place of the Psalms in the Intellectual Culture of the Middle Ages*, ed. Nancy VAN DEUSEN, Albany (NY), SUNY Press, 1999.

⁸⁹ Barbara KIEFER LEWALSKI, *Protestant Poetics and the Seventeenth-Century Religious Lyric*, Princeton (NJ), Princeton University Press, 1979 (főképp: 31–53).

Az említett Alkuinnak tulajdonított *Officia per ferias* a hét minden napjára ajánlott zsoltárokon kívül már közöl egy hosszú bűnvallást, a *Te Deumot*, a szentek litániáját, illetve olyan imádságokat, melyeket például Augustinusnak, Ambrosiusnak és Nagy Szent Gergelynek tulajdonítottak. Ez az imádságoskönyv egyike az elsősorban Karoling uralkodóknak szánt, ún. *libelli precum* típusnak, amelyek jellegzetesen bűnbánó könyörgéseket és – markánsan szembefordulva az adoptianizmus teológiai irányzatával – hangsúlyozottan a Szentháromság Istennek (vagy egyenként az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek) mondandó imádságokat tartalmaztak. A Karoling *libelli precum* tehát a Zsoltárkönyv kiegészítéséül szolgált, de a századok során a különböző imádságok megtalálták útjukat a Psaltériumokba. A 9. század eleji utrechti *Psalterium* például tartalmazta a *Te Deumot*, a *Gloria in excelsis Deót*, a *Miatyánkot* és a *Hiszekegyvet*. A 13. századra pedig sok Psaltériumba került bele az egyházi liturgikus naptár, a szentek litániája, szentekhez szóló, illetve például a Szent Kereszt tiszteletére mondott imák, valamint különböző officiumok.

A 14. század végén, a 15. század elejéig Angliában olyan anyanyelven írt Psaltériumok jelentek meg, amelyek egyre több bővítményt foglaltak magukban. Nemcsak például a *Tizparancsolatot* vagy a hét halálos bűnt a vele szembeállítható erényekkel együtt, hanem akár egyes bibliai könyveket is (a *Példabeszédek* vagy a *Prédikátor könyve* stb.). Így a Psaltériumok a laikusok számára igen gazdag és jól alkalmazható kegyességgyakorlási segítséggé váltak. Egészen az 1408-as dekrétumig, melyben, a Lollard-mozgalom következményeként, egyházi engedélyhez kötötték a Biblia bármely részének angolra fordítását. Így az eretnesség gyanújával illetett angol Psaltériumot egészen 1530-ig nem nyomtatták ki. A reformáció idején azonban a kiadók folytatták a most jellemzett középkori hagyományt, főképp olyan Psaltériumokat kibocsátva, amelyek nemcsak más bibliai imákat, hanem például egyházatyák könyörgéseit is tartalmazták.⁹⁰

A középkori *Hórák könyve* liturgiai kalendáriumot, az evangéliumokból származó szentleckéket, a hét bűnbánati zsoltárt, a Szűz Máriának szóló, illetve a halottakért végzett officiumot és egyéb szövegeket tartalmazott. A 15. század végétől terjedő, hamar németre is lefordított *Hortulus animae* az előbbieket mellett különböző alkalmi imádságokat (reggeli, esti imák, továbbá az otthon elhagyásakor, templomba érkezéskor, úrvacsora vételekor stb.) is magában foglalt. A *Hórák könyve* Angliában a reformáció első hullámát is túlélte, és *Primer* néven – angolra fordítva és átalakítva, de – használatban maradt. Ennek az elsősorban laikusoknak írott, a fenti szövegeken túl ugyancsak több alkalmi imádságot tartalmazó kézikönyvtípusnak a középkori történetét és 16. századi módosult változatait Helen C. White és C. J. Stranks tekintette át alaposan.⁹¹

⁹⁰ WHITE, *The Tudor Books of Private Devotion* (25. j.), 37–42.

⁹¹ *Uo.*, 53–133; 173–196; STRANKS, *Anglican Devotion* (25. j.), 13–34.

Ettől némileg eltérő volt a német reformáció gyakorlata. Luther nem megreformálta a *Hortulus animaet*, hanem kidolgozta alternatíváját. Az 1522-től kezdve többször megjelent *Betbüchlein* Luther első olyan írása, mellyel a keresztyén életet akarta átalakítani. A könyv tanácsot és útmutatást ad arra, hogyan kell helyesen könyörögni. Részletesen leírja azokat a módokat, ahogyan megszegni, illetve betartani lehet a *Tízparancsolatot*, továbbá közli az *Apostoli hitvallás* és az *Ave Maria* magyarázatát, Pál Titushoz írt levelét, valamint a *Miatyánk* parafrázisát a benne foglalt hét kérdésnek megfelelő hét imádság formájában.

Ahogy Luther nem kizárólag imádságokat tartalmazó, időnként az „első katekizmusának” is nevezett, bár még nem kérdés-felelet formában írt könyve inkább *útmutató* az imádkozáshoz, mintsem imádságoskönyv, úgy viszont a nyomában létrejött, immár tényleges *katekizmusok* imák, énekek és katechetikai anyagok sajátos keverékei.⁹² A *Betbüchlein*nal Luther jelezte, hogy – miként a német reformáció első generációja – ő is szembefordult az imádságoskönyvek középkori használatával. Nem imádságformulákat adott, hanem azt hangsúlyozta, hogy a személyes imádságoknak *imakönyvek helyett a szívből* kell táplálkozniuk, és csak a Biblián (elsősorban a *Miatyánkon* és a *Zsoltárok könyvé*n) lehet alapulniuk.⁹³ „Luther alapelve szerint a keresztyén ember imádságoskönyve maga a Szentírás. Kiemelt szerepe van a Miatyánknak, hiszen az minden imádságnak imádsága (das Gebet aller Gebete, das Vaterunser)”.⁹⁴ A másik alapvető mintaszöveg a *Zsoltárok könyve*. „Paul Althaus a reformáció évszázadának evangélikus imádságirodalmát vizsgálva jól dokumentálhatóan bizonyítja, hogy egyik fő típusa az imádságoskönyveknek a zsoltárokra építő: »Aber auch der sonstige Schriftinhalt, vor allem der Psalter...«”⁹⁵

A 16. század közepi német imádságoskönyvek (sőt az egyházi rendtartások) legtöbbször, részben Luther nyomán, *tematikus* imádságai, imamintái között mindig helyet adott a török elleni imádság típusának (*Türkengebet*), mely magában kell, hogy foglalja a bűnbánat tartását (a török büntetésből támadott meg), illetve a bűnbocsánat és a szabadulás kérését.⁹⁶ A *Türkenliteratur* vagy *opera antiturcica* óriási korpuszában⁹⁷ igen fontos szerepet játszó szövegforma leggyakrabban a 79. zsoltárt parafrázálta. Luther szerint ez a szenvedések fölötti siralmat magában foglaló, az exegetikai hagyomány szerint is az egész nép számára írott és mondható panaszszóltár a török elleni küzdelemben énekelhető is, imaként is mondható (közösségben vagy magánosan). Imre Mihály áttekinti a zsoltár parafrázisainak és szűkebb exegé-

⁹² NIEKUS MOORE, *Lutheran Prayer books* (4. j.), 117.

⁹³ A *Betbüchlein*hoz lásd még WALLMANN, *Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch* (13. j.), 18–21.

⁹⁴ IMRE Mihály, „Magyarország panasz” – A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában, Debrecen, 1995, 127.

⁹⁵ *Uo.*, 133. Az idézet: ALTHAUS, *Zur Charakteristik der evangelischen Gebetsliteratur* (4. j.), 10.

⁹⁶ IMRE, „Magyarország panasz” (94. j.), 125–127, 133.

⁹⁷ Lásd ehhez magyarul, további irodalommal: *uo.*, 98–107.

ziseinek 16. századi történetét, különös figyelmet fordítva a bibliai szöveg aktualizálásaira.⁹⁸

A korai német protestáns imádságoskönyvek tehát a könyörgéseket – közvetlenül vagy átdolgozva – a Szentírásból vették. Luther e szövegeket a *Betbüchlein*ban parafrázálta, de az egyik legismertebb példája ennek a típusnak Otto Brunfels ó- és újszövetségi imákon alapuló *Precationes Biblicae Sanctorum Patrum, Illustrium Virorum et Mulierum utriusque Testamenti* című, először 1528-ban, Strassburgban megjelent könyve volt. Ez a következő évben – aztán sok újabb, átdolgozott kiadásban is – németül látott napvilágot.⁹⁹ Bár az imádságirodalom különösen a 16., de még a 17. században is jelentékeny részben latin nyelvű volt, és csak a nőknek szánt imádkönyveket írták németül, a legtöbb latin munkát szintén hamar lefordították az anyanyelvre.¹⁰⁰ Az evangélikus zsoltparafrázisoknak szintén jelentős hagyománya alakult ki, nemcsak a Luther által 1545-ben kiadott munkától, hanem már Georg Schmalzing *Der Psalter Davids [...] Gebetsweys auâ heyliger Göttlicher schriffte gegründet* című, 1527-es, zwickauai kiadású könyvétől kezdve.¹⁰¹

Már utaltunk rá, hogy a késő középkori és kora újkori imádságok a *Zsolttárok* könyvéen túl természetesen más bibliai szövegekre is támaszkodtak. E szöveghű és a textussal szabadabban bánó szentíráshasználat 16. századi angliai módozatairól Helen C. White részletesen értekezik.¹⁰² A kizárólag Szentírásra alapozó imádságokon kívül más könyörgéseket tiltó reformatori, főképp lutheri (illetve 17. századi puritánus¹⁰³) állásponttal szemben azonban a társadalom mindennapi életében egyre nagyobb igény volt az előírt imádságoskönyvek használatára. Ez az elvárás a 16. század közepétől kezdve jelentősen növelte az imádságoskönyvek számát a lutheránus államokban és városokban is. A német evangélikusság 16–17. századi latin és német nyelvű imádságoskönyveinek történetére vonatkozó áttekintésében Johannes Wallmann éppen erről, a *Herzensgebet* és a *Gebetbuch* feszültségének történetéről ír. A Bibliából származó imádságok nyomtatásban történő megjelenése után ugyanis mind a katolikusok, mind a protestánsok kidolgozták a maguk gyűjteményeit. A házi áhítatokon való alkalmazás céljából készült imádságoskönyvek azonban nem csupán ezeken az otthoni kegyességi alkalmakon használható imákat tartalmaztak, hanem bizonyos időben és körülmények közötti elmondásra szánt alkalmi könyörgéseket is, melyek különböző életkorban, élethelyzetben, családi és társadalmi körülmények között élő embereknek szóltak. Magukban foglaltak reggeli és esti imákat,

⁹⁸ *Uo.*, 125–143.

⁹⁹ PABEL, *Conversing with God* (87. j.), 158; WALLMANN, *Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch* (13. j.), 33.

¹⁰⁰ WALLMANN, *uo.*, 22–25.

¹⁰¹ *Uo.*, 33.

¹⁰² WHITE, *The Tudor Books of Private Devotion* (24. j.), 134–148.

¹⁰³ WAKEFIELD, *Puritan devotion* (25. j.), 68–70.

betegségben és más bajok: járvány, rossz időjárás, éhínség vagy háború idején mondandó könyörgéseket.¹⁰⁴

Paul Althaus szerint az ilyen könyvek az imádságok erősödő individualizációjáról tanúskodnak, ami önmagában is a protestáns imádságoskönyvek történetében bekövetkezett jelentős fordulópontot mutatja a 16. század közepén. Althaus szerint ennek a változásnak az eredete a katolikus imádságoskönyvekben keresendő, különösen például Erasmus először 1535-ben, Baselben megjelent *Precationes aliquot novae* című kötetének, mely munka egyértelműen az alkalmi imádságok gyűjteményei közé tartozik.¹⁰⁵

Althaus nyomán Hilmar M. Pabel foglalkozott alaposabban Erasmus imádságoskönyvével. A *Precationes* huszonhét imádságból álló első fele – folytatva a Karoling *libelli precum* hagyományát – a Szentháromság mindhárom személyéhez szóló imádsággal kezdődik. A Szűzanyához szóló imádságot követően Erasmus egy reggeli és egy esti imát közöl, aztán egy, mind a négy évszakban mondható könyörgést. Ezután áll egy könyörgés a tanulásra való alkalmasságért, egy ima a kísértés ellen, hálaadás győzelemért, nyomorúságok és betegségek idején mondandó imádságok. Öt imádság szerepel különböző helyzetekben lévő embereknek: bűnbánó, úrvacsorázó, szárazföldi, illetve vízi útra induló, valamint csatába készülő személy imádsága. Szerepel továbbá a boldog házasságért, a szülőkért, lelki öröméért, pestis idején mondandó és több más imádság.

Ezt követi harmincöt további, rövid imából álló gyűjtemény (*Eiaculationes*), melyből huszonkettő, Brunfels említett imakönyvtípusához hasonlóan, a Szentírás, főleg a *Zsoltárok könyve* különböző, egy imádságban akár egyszerre több zsoltárára – ahogy más bibliai szövegre is – támaszkodik. Ez a szövegépítkezés tehát lehetővé teszi, hogy ne az Erasmus által kritizált gyakorlat, vagyis a zsoltárok felületes elmorzsolása történjen meg. (Néhány példa: imádság kegyes istenfélelemért, kétségbeesés ellen, halálfélelem idején, bűnbocsánatért, a szív megtisztulásáért, nyomorúságok idején, kísértések idején, haldoklás idején, betegségből való felgyógyulás alkalmával, a büszkeség és túlságos vágyakozás ellen, könyörgés az egyházi emberekért, az ifjú fejedelemért stb.). Erasmus mindezt kiegészítette tizenegy további különböző saját, valamint két Aranyszájú Szent János által feljegyzett (étkezés előtti) könyörgéssel. (A kötet tartalmaz még három, már korábban is publikált imádságoszöveget.)¹⁰⁶

Wallmann szerint míg a korai reformáció időszakának a bibliafordítás, a katekizmus és az énekeskönyv volt a meghatározó irodalmi műfaja, addig a reformáció utáni lutheránus ortodoxiáé jó száz évig az új típusú imádságoskönyv. Rengetegszer adták ki ugyanis

¹⁰⁴ WALLMANN, *Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch* (13. j.), 31.

¹⁰⁵ ALTHAUS, *Forschungen zur evangelischen Gebetsliteratur* (16. j.), 59, 65.

¹⁰⁶ PABEL, *Conversing with God* (87. j.), 158–163. Továbbá lásd Lee Daniel SNYDER, *Erasmus on Prayer – A Renaissance Reinterpretation, Renaissance and Reformation*, 1976, 21–26; Alice TOBRINER, *The Private Prayers of Erasmus and Vives – A View of Lay Piety in the Northern Renaissance*, Erasmus of Rotterdam Society Yearbook, 1991, 27–45.

Andreas Musculus (1559), Anton Ottho (1565), Ludwig Rabe (1565/1568) imádságos köteteit, a hosszú ideig a lutheránus imádságoskönyv szinonimájaként említhető, jelentős magyarországi recepciója miatt is jól ismert, a különböző napi és heti tevékenységekhez kapcsolódó imádságokat tartalmazó Johann Habermann (Avenarius)-féle imakönyvet (1567),¹⁰⁷ illetve mások által írt munkákat. A Habermann utáni imádságoskönyvek (Philipp Kegel, *Neu Christlich Betbuch*, 1592 és Martin Moller, *Quellensammlung Meditationes sanctorum patrum*, 1584) erősen kapcsolódtak a középkori Jézus- és jegyesmisztika hagyományához. A harmincéves háború még inkább elősegítette az imádságoskönyvek terjedését. (Ez az időszak azonban nem kedvezett az építő irodalomnak, ugyanis a századfordulón kiadott munkákat követően – Philipp Nicolai, *Freudenspiegel des ewigen Lebens*, 1599 és Johann Arndt, *Wahres Christentum*, 1605–1610 – legközelebb csak a háború után jelentek meg folyamatosan és nagy számban hasonló kiadványok.) Spener, Francke és a pietizmus korai, virágzó időszaka a 17–18. század fordulóján azonban – Lutherékhez hasonlóan – távolságot tartott az előírt imádságokkal és imádságoskönyvekkel szemben. Wallmann viszont jelzi, hogy később már a pietisták is komoly lendületet adtak újabb imádságoskönyvek megjelentetéséhez.¹⁰⁸

Fentebb már jeleztük, hogy a magyar protestáns imádságoskönyv-kutatás kezdetől fogva szorosan összekapcsolódott a szövegkiadásokkal. A kötetek rövid elemzését általában bevezető formájában írták meg a közreadók. Ez a sajátosság hosszú ideig azt is jelentette, hogy ritkábban születtek nagyobb, értelmező tanulmányok, különösen a szövegközlésektől függetlenül. A középkori magyar imádságoskönyveket értelmező Horváth Cyrill ugyan még nem saját szövegkiadásaira, hanem a mások által frissen elvégzett kódexkiadásokra támaszkodott,¹⁰⁹ viszont több protestáns imakönyvkutató részleges vagy teljes szövegközléseket jelentetett meg: a református II. Apafi Mihály imádságos kötetét kiadó Bartók Györgytől kezdve az unitárius Árkosi Benedek néhány imáját közlő Kanyaró Ferencen keresztül¹¹⁰ a Szigeti Jenő által is

¹⁰⁷ Ez volt az egyik legnépszerűbb, alkalmi imádságokat tartalmazó imádságoskönyv. Lásd a 134. jegyzetet!

¹⁰⁸ WALLMANN, *Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch* (13. j.), 33–46. Lásd még ebben a vonatkozásban Nicolas HOPE, *German and Scandinavian Protestantism, 1700–1918*, Oxford, Oxford University Press, 1995, 1–39. A különböző alkalmakhoz kötött 17. századi angol imádságokhoz lásd WHITE, *The Tudor Books of Private Devotion* (24. j.), 158–159.

¹⁰⁹ HORVÁTH Cyrill, *Világiak régi magyar imádságos könyvei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1895, 257–281. Lásd még HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei – Szent Istvántól Mohácsig*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931 (A Magyar Szemle könyvei, 4), 164–171.

¹¹⁰ BARTÓK György, *II. Apafi Mihály fejedelem imádságos könyve*, Református Szemle, 1909, 72–77, 88–93, 105–108. (Lásd még KRISTÓF György, *II. Apafi Mihály fejedelem könyörgései könyve*, Erdélyi Múzeum, 1930, 49–68.) KANYARÓ Ferenc, *Árkosi Benedek korfestő elmélkedései és hazafias imái 1660-ban*, Keresztény Magvető, 1905, 135–145; 206–210. (Lásd még PÉCHI Simon, *Szombatos imádságos könyv*, kiad. GUTTMANN Mihály, HARMOS Sándor, Bp., Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1914. Újabb: *Bözödújfalvi szombatosok szertartási és imádságos könyve*, kiad., bev. KOVÁCS András, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000.)

említett, nem tudományos igénnyel készült antológiáig.¹¹¹ A II. világháború előtti legjelentősebb kiadói munkát a korábban már méltatott Incze Gábor végezte, aki nemcsak 1931-es antológiájában válogatott és adott ki nagyszámú protestáns imádságot az egyes 16–17. századi imakönyvekből, hanem az 1935 és 1948 között futó, teljes szövegeket közlő, általa szerkesztett sorozat néhány kötetében is protestáns imádságoskönyveket jelentetett meg.¹¹²

A későbbi évtizedekben is megmaradt az a gyakorlat, hogy az alaposabb imádságtörténeti kutatások a szövegközlők nevéhez fűződnek. Persze a már modern kiadásban elérhető imádságos kötetek további értelmezéseket is generálnak. Az archaikus imádságkutatás eredményeként született nagyobb és kisebb szövegközléseket most csak megemlítjük,¹¹³ mert jelen áttekintést a 17–18. századi imádságos kötetek érdeklik. Szigeti Jenő is felsorolt néhány olyan 18. század eleji főúri imakönyvet, melyeknek korán elkészült a modern kiadása. Így jelentős tanulmányok születhettek például Ráday Pál,¹¹⁴ Bethlen Miklós,¹¹⁵ Petrőczy Kata Szidónia¹¹⁶ és Árva Bethlen

¹¹¹ KOVÁCS Sándor, *Keresztyén imádságos könyv*, Balassagyarmat, 1899, 1900²; RÉVÉSZ Imre, *Az imádkozó magyar – Református eleink társalkodása a Szentháromság egy Istennel*, Debrecen, Méliusz Könyvkereskedés, 1922.

¹¹² INCZE, *A magyar református imádság* (17. j.); valamint MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis*, kiad. INCZE Gábor, bev. RAVASZ László, Bp., Bethlen Nyomda, 1936 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén /református és evangélikus/ egyházi írói, 4); SZÖLLŐSI Mihály, *Az úrért s hazájokért elszéledett és számkivetett bujdosó magyarok füstölgő csepűje*, [kiad., szerk., bev. INCZE Gábor], Bp., [Bethlen Nyomda], 1935, 1940² (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén /református és evangélikus/ egyházi írói, 3); OTROKOSI FÓRIS Ferenc, *Kereszt alatt nyögő Magyar Izraelnek Hála-adó és Könyörgő Imádsági*, [kiad., szerk. INCZE Gábor; bev. BÁN Imre], Bp., Bethlen Nyomda, 1940 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén /református és evangélikus/ egyházi írói, 13); RIMASZOMBATI KAZAI János, *Zöld olajfaágat szájában hordozó Noé galambja*, [kiad., szerk. INCZE Gábor, bev. ESZE Tamás], Bp., Bethlen Nyomda, 1944 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén /református és evangélikus/ egyházi írói, 17).

¹¹³ Természetesen elsősorban ERDÉLYI Zsuzsanna munkáira gondolunk: *Hegyet hágék, lőtöt lépék – Archaikus népi imádságok*, Bp., Magvető, 1976; Uő, *Aki ezt az imádságot... – Élő passiók*, Pozsony, Kalligram, 2001. A folyamatosan bővülő, elemzésekkel kísért kisebb szövegközlések közül lásd pl. JANKOVICS József, *Négy archaikus ima*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1981, 329–331; Uő, *Archaikus betegségelhárító imádságok*, Lymbus, 1990, 105–109.

¹¹⁴ Elsősorban lásd FERENCZY Sára, *A Lelki hódolás első kézírata*, Egyetemes Philológiai Közöny, 1909, 422–433; GORZÓ Gellért, *Ráday Pál imádságai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1915, 151–172; GYENIS Vilmos, *Ráday Pál és az irodalom = Ráday Pál, 1677–1733 – Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*, szerk. ESZE Tamás, Bp., A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1980, 75–81; CZEGLÉDY Sándor, *Ráday Pál lelki arca = uo.*, 235–260; SZELESTEI N. László, *Ráday Pál Lelki hódolás című művének kiadásai = uo.*, 425–434.

¹¹⁵ Elsősorban lásd GYENIS Vilmos, *Bethlen Miklós imádságoskönyve*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1957, 62–78; TÓTH Zsombor, *Puritánus kegyesség és retorika Bethlen Miklós Imádságoskönyvében*, Irodalomtörténet, 2000, 210–234.

¹¹⁶ S. SÁRDI Margit, *Petrőczy Kata Szidónia költészete*, Bp., Akadémiai, 1976 (Irodalomtörténeti füzetek, 90); Uő, *Nőköltőink első generációja – A főúri költőnők = Szerep és alkotás*, szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit, Debrecen, Csokonai, 1997, 41–50; Uő, *A költőnő szerepe és társadalmi lehetősége a XVII–XVIII.*

Kata¹¹⁷ imádságoskönyvéről. Legújabbán pedig Zay Anna,¹¹⁸ Huszár Gál és Huszár Dávid,¹¹⁹ Szenci Molnár Albert,¹²⁰ Heltai Gáspár,¹²¹ id. Köleséri Sámuel, Técsi J. Miklós és Béli Pálné Vitéz Zsuzsanna¹²² munkái jelentek meg a korábbi elemzéseket gazdagító vagy azok hiányát pótoló kíséretanulmányokkal. Kemény János 1659-ben, Sárospatakon kiadott *Gilead balsamumáról* is többen írtak, bár a könyv teljes szövege nem érhető el modern kiadásban.¹²³

Az imádságoskönyvek szakirodalmát áttekintő fejezet végén arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a szövegközlő programoknak a továbbiakban mindenképpen célul kell kitűzniük néhány protestáns imádságelméleti könyv elérhetővé tételét, akár kritikai, akár faksimile kiadás formájában. Ezek közül újabbán a legfontosabb, Medgyesi Pál *Doce nos orare, quin et praedicare* című kézikönyvének fotómásolata érhető el az internet segítségével.¹²⁴ Szükség lenne még legalább Komáromi Szvertán István, Szathmári Pap János és Borosnyai Nagy Zsigmond munkáinak kiadására,¹²⁵

---

században = *Hagyományos női szerepek*, szerk. Küllös Imola, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1999, 135–149.

¹¹⁷ A Bethlen Kata önéletírásáról szóló bőséges szakirodalom általában érinti a könyörgéseket, az imádságoskönyvről szóló kielégítő elemzés azonban még várat magára.

¹¹⁸ SZABÓ Csaba, *Árva Zay Anna „Nyomorúság iskolája” című ima- és énekeskönyve (1721)*, Szeged, Scriptum Rt., 1999 (A Lymbus füzetei, 41). Lásd Szabó bevezetőjét (75–84).

¹¹⁹ HUSZÁR G., HUSZÁR D., *Imádkozó könyv* (81. j.).

¹²⁰ P. VÁSÁRHELYI, *Szenci Molnár Albert* (85. j.); a szövegkiadást lásd SZENCI Molnár Albert, *Imadsagos könyveczke [...]*, kiad. és tan. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Balassi, 2002.

¹²¹ BALÁZS Mihály, *Bevezető tanulmány = HELTAI Gáspár Imádságos könyve (1570–1571)*, s. a. r. B. M., Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2006 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagy-könyvtárának kiadványai, 5), 7–64.

¹²² FAZAKAS Gergely Tamás, „El-távozott a ’mi-magyar Izraëlünkül a ’dicsőség” (*Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból*), *Könyv és Könyvtár*, 2005, 65–124 (szövegkiadással); Uő, *Técsi J. Miklós Liliom humilitatisának (1659) kiadástörténete*, *Könyv és Könyvtár*, 2007, 53–146 (szövegkiadással); VITÉZ Zsuzsanna *Imádságoskönyve*, kiad., jegyz., utószó F. G. T. (KÁRPÁTI Zsuzsával), Debrecen, Kosuth Egyetemi Kiadó, 2009 (megj. előtt).

¹²³ CSABAI István, *Kemény János erdélyi fejedelem irodalmi munkássága*, Bp., 1911, 19–35; MALÁRCSIK Lajos, *Kemény János „Gilead Balsamuma”*, Bölcsészdoktori értekezés, Sátoraljújhely, 1911; V. WINDISCH Éva, *Kemény János* [előszó] = *Kemény János Önéletírása és válogatott levelei*, vál., s. a. r., bev., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1959, 27–29; FAZAKAS Gergely Tamás, *Panasz és vigasztalás Kemény János Gilead Balsamumában – A 17. századi magyar imádságirodalom néhány műfaji jellegű kérdése*, *Könyv és Könyvtár*, 2004, 27–63; PÉNZES Tiborc Szabolcs, „Dicsérlec tégedet a pogányoc között Vram...” – *A Gilead Balsamuma zoltárainak helye és szerepe Kemény János életművében*. Megj. előtt a *Zsoltár a régi magyar irodalomban* c. konferenciakötetben, szerk. SZABÓ András. (Itt köszönöm meg a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta szövegét.)

¹²⁴ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=5>

¹²⁵ KOMÁROMI SZVERTÁN István, *Mikoron imádkoztok ezt mondgyátok. az az: Az Uri Imadsagnak [...]* *magyarázattya*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1651 (RMNy 2404); SZATHMÁRI PAP János, *Kegyes Ajakak Áldozó Tulkai, és azok meg-áldozásának Igaz Tudománya. Mellyet azokról, az-az, az Imadsagról, Annak Mivóltáról, Hasznáról, és mindennapi el-készítésének Módgyáról, az Isten beszédéből össze szedegettetett [...]*, Kolozsvár, 1707 (RMK I 1727); BOROSNYAI NAGY Zsigmond, *Az igaz keresztyén Embernek Papi Tisztiról*, Amsterdam, 1736.

s persze néhány rendkívül népszerű kora újkori imádságos- és életvezetési könyv modern kiadásával a fentebb felsorolt lista is bővíthető lenne: például Szathmárnémeti Mihály és Ács Mihály imakönyveivel, s persze Medgyesi Pál *Praxis pietatis*ával.¹²⁶

*Az imádságoskönyvek tipologizálásának lehetősége
(Kemény János Gilead balsamumának példája)¹²⁷*

Kemény János *Gilead Balsamuma* című munkája 1659-ben jelent meg Sárospatakon.¹²⁸ A II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata utáni menekülése és a hadsereg fogságba esése óta, a tatárországi rabság idején is fővezérként¹²⁹ számon tartott Kemény – a műhöz írott előljáró beszéde szerint – a vele „együtt sanyarú rabságot viselő magyar vitézlő rendek” számára készítette imádságoskönyvét.¹³⁰ A kötet legnagyobb hányadát kitevő, közel 230 lapos részt a Biblia 1645-ös amszterdami kiadásából állította össze. Az előljáró beszédet követő *I. Tabla* a 150 bibliai zsolttárt kilenc műfaji jellegű vagy téma szerinti csoportba sorolva közli, míg a *II. Tablában* három alrészben csoportosítja a kiválasztott ó- és újtestamentumi, illetve apokrif könyvekből származó imákat. Végül a kötetet lezáró *Bé-rekesztés* fejezet alatt adja egyrészt az *Idvezítő Christusunk maga formálta Imádságát*, a *Miatyánkot*, másrészt egy saját maga írta imádságot.

A bibliai zsolttárok (mint imádságok) vonatkozásában Kemény előljáró beszéde komoly *műfaji jellegű tudatosságról tesz tanúbizonyságot*. Előbb arról értekezik, hogy bár Szent Dávid király az Úr kedves embere volt, nem volt mentes emberi gyarlóságoktól és indulatoktól, testi próbáktól és nyomorúságoktól. Így írhatta meg azt a *sokféle* énekét, „melyekben néhol maga esetit, gyarlóságait, bűneit megvallja, azokból való felszerkenésével, poenitentiájával és kegyelemkérésével együtt. Másutt sok nyomorúságot számlálja és nyilván- s titkon való ellenségi ellen is könyörög. Sok helyeken az Istennek kegyelmével, irgalmas voltával magával együtt biztat, hatalmát,

¹²⁶ SZATHMÁRNÉMETI Mihály, *Mennyei Tárház Kultsa*, Kolozsvár, 1673 (RMK I 1149); ÁCS Mihály, *Arany Lancz*, Lőcse, 1696; MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis*, Debrecen, Fodorik Menyhárt, 1636 (RMNy 1639).

¹²⁷ Kemény munkájáról bővebben írtunk. Lásd FAZAKAS, *Panasz és vigasztalás Kemény János Gilead Balsamumában* (123. j.).

¹²⁸ KEMÉNY János, *Gilead Balsamuma. Az az, Sz. Dávid Száz ötven Soltárinak, czéljok és értelmek szerént egyben szedegettetéseknék, és Kilencz Részekben alkalmaztatásoknak Tablaja. Az Ov és Uj Testamentumbéli Szenteknek-is, külömb külömbféle alkotmatosságokkal szerzett, sőt az Istennek Sz. Könyveiben, azon kívül az Apocryphusokban-is, tanuságunkra meg-irattatott nevezetes buzgo Imádságokéival egygyütt, bé summálván s' rekesztvén Idvezítőnk maga formálta Könyörgéssel*, Sárospatak, Rosnyai János, 1659 (RMK I 947). V. WINDISCH Éva, *Életrajzi adatok = KEMÉNY János és BETHLEN Miklós Művei*, s. a. r., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp.–Bratislava, Szépirodalmi–Madách, 1980 (Magyar remekírók), 391.

¹²⁹ V. WINDISCH, *Kemény János* (123. j.), 22.

¹³⁰ KEMÉNY *Önéletírása* (123. j.), 389–390. Vö. PÉNZES, „*Dicsérlec ...*” (123. j.)

csudálatos voltát hirdeti és az isteni dicsőre buzgólkodásra serkenti.” Éppen ezért Kemény a zsoltárokat „minden lelki s testi szükségünkben” alkalmasnak találja. E megállapítást követően fogalmazza meg azt a problémát, amely okként szolgálhatott ahhoz, hogy a *Gilead* (és ehhez hasonló típusú művek) megszülethessenek. Ugyanis míg Szent Dávid „az maga ügyének és szükségeinek mivolta, ideje és helye szerint írta s éneklette” e szövegeket, addig „némely egyigyű keresztyének csak folytában olvasván avagy énekelvén, magoknak megfogyatkozhatnak”. Ám Kemény – hivatkozva a Korinthusiakhoz írt páli levél megfelelő passzusát (14:40) – azt hangsúlyozza, hogy amiképpen „az ecclesiákban mindeneknek szép illendőséggel és rendességgel” kell történnie, „úgy szükséges minden imádkozásokkal, isteni szolgálatokkal és ez szent zsoltárokkal való élésnek is lenni; nem pedig visszason, avagy úgy mondva, tővel-hegyvel öszve”. Azáltal, hogy Kemény leírja az általa ismert gyakorlatot, fontos adalékot szolgáltat a 17. századi kegyességi szokások megismeréséhez: maga tapasztalta, hogy „némely egyigyűvek elővévén valamely egyébiránt szép imádságokkal teljes könyvecskét és folytában olvasván, reggelre avagy délre rendelt könyörgéseket estve, estvélit reggel mondják: néha asztali háladásokat és imádságokat olykor, mikor kenyeret sem láttak [...]. Némelykor a’ nagy záporosó leszakad, s esőt kérnek [...]”.¹³¹

A *Gilead Balsamuma* előjáró beszédének következő gondolatával válik egyértelművé, hogy Kemény János ez utóbb említett imádsággyűjteményekhez hasonló jellegűként értelmezi a bibliai *Zsoltárok könyvét*, és ezért nem javasolja szövegeinek egymás utáni, folyamatos olvasását: „Igy ez psalmusokkal való élésben is, ha az rendesség meg nem tartatik, történhetik az, hogy némely nagy boldogságban élő ember nyomorúságiról való méltatlan panaszival búsítsa Istent, azokban lévő szóknak folyási szerént; midőn inkább buzgó hálaadásokkal tartoznék. Másnak senkitől semmi bántódása, avagy talán ő háborgat egyebeket, mégis ellenségítől való szabadulás, azokra büntetést kérés felől békételenkedik; avagy az nyavalyákban fetrengvén, nem prófétai lélekkel, sem az reménséget megnyert dolog helyén tartással, hanem tudatlanságból már az megnyert dologért ad hálákat. Sokak még bűnöknek ismételre sem jutván, melynek előjárása s azt követett poenitentia nélkül senki bűnbocsánatot nem nyerhet, már bűneinek kegyelmét énekl [...]”. Mind a fentiekből, mind a gondolatmenetet záró alább idézendő konklúzióból egyértelmű, hogy Kemény szerint komoly tétje van annak, ha az egyes imádságok nem a megfelelő időben és alkalomkor hangzanak el: hiszen az „efféle rendeletlenségből [...] fogyatkozások szoktanak történhetni”.¹³²

Azért hangsúlyozzuk, hogy mindez a helytelenül megválasztott *befogadásból* következik, mert Szenci Molnár Albert 1620-as tudósítása szerint korábban az imádságkönyvek *összeállítása* is hagyott kívánnivalót maga után: „midőn országunkba(n)

¹³¹ *Uo.*, 388–389.

¹³² *Uo.*, 389.

járván kelvén láttam volna az Keresztyén atyafiak kezeknél, egynehány *zavaros folyamatu imádságos Könyveket*, menten szándékom indult arra, hogy mihelt az Isten alkotmatosságot enged, énis boczassac valamellyet ki, az mi Hitünkben valo Tanítóknac mas nyelve(n) irott Imádságos könyvei közzül”.¹³³ Balázs Mihály e típus legjelentősebb munkájának Melius Juhász Péter 1562-ben, Debrecenben megjelent, *A keresztyének nyomorúságokban való vigasztalásoknak és könyörgéseknek igaz módja* című kötetét tartja, de erre is illőnek véli Szenci jellemzését, mert terjedelmüket tekintve is erősen eltérő (négy- és harmincesoros szövegek egyaránt vannak) imák mindenfajta kompozíciós megfontolás nélkül vannak jelen a kiadványban. Az európai, így a magyarországi evangélikusság körében nagyon népszerű, 16. századi Johann (Avenarius) Habermann „nagyon megfontolt kompozíció[jú]” imádságoskönyvére alapozó Heltai Gáspár – újonnan Balázs Mihály által kiadott – imádságoskönyvét azonban, bár ugyanebben az időben, 1570–1571 táján jelent meg, a tanulmány szerzője „az első meggondolt kompozíció mentén felépülő hazai imádságos könyvnek” tartja, még „a hazai protestantizmus egész[ének]” vonatkozásában is.¹³⁴

A kiváló 20. századi egyháztörténész, Nagy Géza – Kemény Jánosra egyébként nem hivatkozva – két 17. századi imádságoskönyv-típust különít el. Az egyik: „Egészen sajátos jelenség a század második felében a különleges helyzetben élő keresztyének vigasztalására szánt kegyességi irodalom. Ez főképpen az üldözötteket, számkivetetteket és hitükért szenvedőket tartja szem előtt. A hazafias fájdalom itt összefonódik a büntudattal, mint a 16. században. Id. Köleséri Sámuel Várad eleste után bocsátja ki *Bankodó lélek nyögései* [sic!] című imádságos könyvét, Técsi J. Miklós *Lilium humilitatis* című imakönyve pedig 1703-ig ötször [az első, mára elveszett, 1659-es kiadáson kívül!]¹³⁵ jelenik meg. Mindketten Isten méltó haragjának büntetését a török pusztításában látják.” Nagy Géza ide sorolja még Szöllösi Mihály *Bujdosó Magyarok Füstölgő Csepüje*, Rimaszombati Kazai János *Zöld olaj-fa-agat szajaban hozo Noe-Galambja*, Pápai Páriz Ferenc, *Pax Crucis* és Szőnyi Nagy István *Martyrok*

¹³³ SZENCI Molnár Albert, *Imadsagos könyveczke [...]*, Heidelberg, 1621 (RMNy 1238), (3v. Lásd a reprint kiadást: P. VÁSÁRHELYI, *Imadsagos könyveczke* (120. j.). (Kiemelés tőlem.)

¹³⁴ BALÁZS, *Bevezető tanulmány* [HELTAI Gáspár *Imádságos könyvéhez*] (121. j.), 56–57. Habermann népszerűségéről, illetve magyarországi recepciójáról lásd *uo.*, 21–23, 34; valamint P. VÁSÁRHELYI, *Szenci Molnár Albert* (85. j.), 132. A német szakirodalomból: Traugott KOCH, *Johann Habermanns „Betbüchlein” in Zusammenhang seiner Theologie – Eine Studie zur Gebetsliteratur und zur Theologie des Luthertums im 16. Jahrhundert*, Tübingen, 2001. Hivatkozza BALÁZS, *uo.*, 22. Vö. Cornelia NIEKUS MOORE, *Lutheran Prayer books for Children* (4. j.), 126.

¹³⁵ KÖLESÉRI Sámuel, *Bankodo Lelek Nyögési [...]*, Sárospatak, Rosnyai János, 1666 (RMK I 1039); TÉCSI J. Miklós, *Lilium Humilitatis; az az, A Nyomorúságoknak Tövisse köziben be-vettett Isten Anyaszentegyházanak maga meg-alázása, és keserves Siralma. [...]*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel, 1673 (RMK I 1153). A kötet először 1659-ben jelent meg, ebből a kiadásból nem maradt ránk példány. A mű kiadástörténetét és szövegközlését lásd FAZAKAS, *Técsi J. Miklós* (122. j.).

Coronaja című műveit.¹³⁶ A másik csoport pedig „a keresztyén élet változásait” szem előtt tartó könyvek lehetnek, melyekben szerepelnek a kísértések idején használandó, a betegségben sínylődők számára vagy épp az úton járóknak írott imádságok.¹³⁷

Nagy Géza utóbbi imakönyvtípusához hasonlóan ír le egy imádságoskönyv-csoportot Révész Imre is, melyek egyébként érdeklődési körén kívül esnek. A *Régi magyar imádkozók és imádságaik* című tanulmánya szerint „azok az imádságos és áhítatos könyvecskék” tűnnek számára kevésbé fontosnak, „amelyeket szerzőik már kifejezetten mások céljára, a nagyközönség használatára írtak és bocsátottak közjóra. [Azok, amelyekkel a szerzők] igyekeztek magukat, többé-kevésbé sikeres intuícióval bizonyos, az olvasónál föltételezett fiktív életkörülményekbe és lelki helyzetekbe, a maguk élettapasztalatának több-kevesebb analógiája szerint, beleképzelni – ami, magától értetődőleg, amennyire fokozta az imádságok »hasznavehetőségét«, ép annyira sápasztotta egyéniségük bélyegét és apasztotta mélységüket.” Összefoglalóan „az élet legkülönbözőbb alkalmain kézikönyvül szolgál[ó]” imádságoskönyvekként jellemzi ezeket. Ezekkel szemben sokkal fontosabbnak tartja azokat az imádságoskönyveket, „amelyekben a szerzők elsősorban a maguk lelkének egyéni életét és történetét rejtették el s amelyek vagy soha a szerzőjük életében kiadásra nem kerültek s csak a magános épülés ismétlődése és fokozása érdekében irattak le – vagy, ha kerültek is, a céljuk inkább csak az volt, hogy baráti segítséget nyújtsanak, példát adjanak és lelket ébresszenek”.¹³⁸

Úgy tűnik tehát, hogy Révész „az élet legkülönbözőbb alkalmain kézikönyvül szolgál[ó]” imakönyvek alatt hasonlólt értett, mint Kemény János az „egyébiránt szép imádságokkal teljes könyvecskék” megnevezés alatt. *Ezeknek befogadási stratégiájaként helytelennek tartja Kemény a folyamatos olvasást.* Fentebb idézett mondatával tehát Kemény igen jelentékeny, és a korban nem túl sok helyen tetten érhető, implicit olvasási intenciót fogalmaz meg a Szenci Molnár Albert 1621-ben megjelent, fentebb említett munkájától számítható imádságoskönyv-típusra vonatkozóan, fontos adalékot szolgáltatva az ezekhez viszonyuló befogadói hozzáállások feltárásához. Ugyan Szathmárnémeti Mihály *Menneyi Tárház Kultsa*¹³⁹ című, a 17. század végén, 18. század elején rengeteg kiadást megért könyvére,¹⁴⁰ mely először 1673-ban látott

¹³⁶ SZÖLLÖSI Mihály, *Az Urért s' Hazájokért el széledett és számkivettetett bujdosó Magyarok Füstölgő Csepüje* [...], Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1676 (RMK I 1196); RIMASZOMBATI KAZAI János *Zöld olaj-fa-ágat szajaban hozó Noe-Galambja* [...], Bártfa, 1708 (RMK I 1742) (e két munka modern kiadását lásd a 112. jegyzetben!); PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax Crucis* [...], Kolozsvár, Telegdi Pap Sámuel, 1710 (RMK I 1775); SZÖNYI NAGY István, *Martyrok Coronaja* [...], Kolozsvár, 1675 (RMK I 1180).

¹³⁷ NAGY Géza, *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*, Bp., 1985 (A Ráday Gyűjtemény egyháztörténelmi tanulmányai, 1), 180–181.

¹³⁸ RÉVÉSZ, *Régi magyar imádkozók* (43. j.), 76–77. (Kiemelés tőlem.)

¹³⁹ SZATHMÁRNÉMETI, *Menneyi Tárház Kultsa* (126. j.).

¹⁴⁰ RÉVÉSZ, *Régi magyar imádkozók* (43. j.), 79. Szabó Károly 1711 előtről nyolc kiadást ismert, INCZE Gábor (*A magyar református imádság* [17. j.], 162.) is ezt az adatot vette át.

napvilágot, természetesen nem utalhatott 1659-ben Kemény, de felépítését tekintve ez is az utóbb említett hagyományt követi. Azért fontos e munka számunkra, mert úgy tűnik, hogy a 18. század elejére éppen e mű vált a tárgyalt imádságoskönyv-típus ikonikus jelölőjévé. Borosnyai Nagy Zsigmond ugyanis imádságelméleti könyvében¹⁴¹ leírja, hogy szeretné, ha a hívek maguk próbálnának imákat formálni, hogy „ne kellessék mindenkor a’ Mennyei tárház költségére futni; mert ha ahoz szokol s az el talál veszni, hogy-hogy tudod megnyitattni a mennyeknek országát, ha a másét el-vesztvén, magadnak költségod nincsen?”¹⁴²

Az e típusú imádságoskönyv-elemzés legjobb magyar példáit P. Vásárhelyi Judit, illetve Balázs Mihály mutatták meg. Előbbi alaposan megvizsgálta Szenci Molnár Albert könyvének szerkezeti felépítését, és hangsúlyozta, hogy „[a]z enciklopédikusan összeállított, rendkívül gazdag könyörgés-gyűjteményben valóban bármely társadalmi rendbe tartozó s bármely állapotban és szükségben lévő hívő megtalálhatta azt a szöveget, amelyre érzése és lelkiállapota szerint szüksége volt”. Utóbbi Heltai Gáspár imádságoskönyvének felépítését és műfaji kérdéseit elemezte még részletesebben, és mindketten foglalkoztak a forrásul szolgáló imádságok azonosításával, illetve a köteteknek a fordítás alapjául szolgáló munkák összevetésével.¹⁴³

A kutatás másik iránya pedig olyan imádságoskönyvek vizsgálata lehet, amelyek konkrét történelmi szituációkban születtek, koherens szövegkorpuszokként értelmeződhetnek. Nagy Géza így írt erről: „a különleges helyzetben élő keresztyének vigasztalására szánt kegyességi irodalom. Ez főképpen az üldözötteket, számkivetetteket és hitükért szenvedőket tartja szem előtt.”¹⁴⁴ Doktori disszertációmban mi elsősorban azokat az imakönyveket vizsgáljuk, melyek különösen fontosak lehettek a magyar református (nemzeti és felekezeti jellegű) önreprezentáció számára.¹⁴⁵ De a mi imádságtörténeti vizsgálatainknak az is a célja, hogy megmutassuk, korántsem lehetséges egyértelműen az említett módon tipologizálni az imádságoskönyveket, és minden nehézség nélkül a két csoport valamelyikébe besorolni ezeket. Mind a kézikönyv jellegű, többféle imát magában foglaló, mind a koherens szövegkorpuszoknak tűnő, valamilyen konkrét történelmi helyzetben keletkezett imádságoskönyvek használatát erőteljesen befolyásolják egyrészt az adott kötet paratextusai: cím, esetenként a mások által írt ajánló versek vagy a mottóként érthető textus, a praefatiók, illetve akár a tartalommutató is. Másrészt mindenképpen hatnak rájuk különböző kiadástör-

¹⁴¹ BOROSNYAI NAGY Zsigmond, *Az igaz keresztyén Embernek Papi Tisztiról*, Amsterdam, 1736.

¹⁴² Idézi: RÉVÉSZ, *Régi magyar imádkozók* (43. j.), 79.

¹⁴³ P. VÁSÁRHELYI, *Szenci Molnár Albert* (85. j.), 117–133 (az idézet: 130). BALÁZS, *Bevezető tanulmány* [HELTAI Gáspár *Imádságos könyvéhez*] (121. j.).

¹⁴⁴ NAGY, *Fejezetek a magyar református egyház...* (137. j.), 180.

¹⁴⁵ FAZAKAS Gergely Tamás, *Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben – A panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji és antropológiai kérdései*, PhD-értekezés kézírata, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2008.

téneti összefüggések: milyen nyomdai program keretében jelennek meg, milyen más művekkel együtt adják ki vagy kötik össze utólag ezeket. Harmadrészt szükséges tágabban is megvizsgálni ezeknek a 17. század második felében megjelent imádságoskönyveknek a kontextusát, illetve rekonstruálni a korabeli felhasználók, befogadók által a kötetekkel szemben megfogalmazott elvárásokat. Egyik tanulmányunkban ezért azt mutatjuk meg, hogy milyen hatások módosíthatják és nehezíthetik meg Szathmárnémeti Mihály imádságoskönyvének, illetve Técsi J. Miklós *Lilium humilitatis*ának látszólag egyszerűen kijelölhető (és egymástól látszólag különböző) olvasási stratégiáit.¹⁴⁶

Kemény János nem elégszik meg azzal, hogy – tipologizálva az imádságoskönyveket – csupán megfogalmazza fenntartásait a sokféle imádságot tartalmazó imádsággyűjtemények, illetve esetünkben a sokműfajú *Zsoltárok könyve* igen elterjedt, de téves olvasási módjával kapcsolatban. Hiszen ez alapján még nem valószínű, hogy a „könyvek olvasásiban magokat [nem] gyakorlott”-ak, „efféléknek vizsgáláshoz keveset érhető” személyek, vagyis az „egyigyűveket, s kiváltképpen pedig ezelőtt is vélem együtt katonai állapotban inkább forgott [...], azok közül pedig sok ezerek mostan is vélem együtt sanyarú rabságot viselő magyar vitézlő rendek” meg tudnák állapítani helyesen, hogy milyen helyzetben mely zsoltárt kell imádkozni vagy énekelni. Ezért végzi el Kemény könyvével helyettük a munkát: a zsoltárokat „azoknak értelmek s különbségek szerént igyekeztem alkalmaztatni megszaggatott részekre”. Vagyis ahhoz, hogy Kemény segítséget nyújtson az általa javasolt, nem folyamatos zsoltárolvasáshoz, igyekszik műfaji jelleggel, típusuk szerint csoportosítani azokat, hogy a megcélzott olvasók „fogyatkozástételek nélkül olvashassák, hallgathassák és magok szükségekre szabhassák a szent zsoltárokkal való éléseket”, vagyis adekvát műfaji összefüggésben értelmezzék az egyes szövegeket.¹⁴⁷

¹⁴⁶ FAZAKAS, Técsi J. Miklós (122. j.).

¹⁴⁷ V. WINDISCH, *Életrajzi adatok* (128. j.), 329.

Kritikai népénekkiadások és népénekgyűjtések az utóbbi évtizedekben

A magyarországi népénekkutatás – amint a bevezető tanulmányunkat követő bibliográfiából kiderül – jelentős múltra tekint vissza irodalom- és zenetörténeti szempontból egyaránt. Ebben a munkánkban textológiai szempontból vizsgáljuk a barokk kor eddig meglehetősen elhanyagolt, de komoly értékekkel rendelkező, gazdag forráscsoportját. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nótautalások pontos feltárása és az énekszövegek dallam szerinti tördelése (tagolása) az irodalomtörténészek feladata. Ennek következtében interdiszciplináris jellegű munkánk az irodalom- és zenetörténészek hosszú távú együttműködését kívánja.

A magyarországi népénekkutatás számára elsősorú segédlet *A magyar kéziratosságonak énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)* című adattár, amelyet Stoll Béla állított össze.¹ A monumentális mű 2002-ben bővített kiadásban is napvilágot látott a Balassi Kiadó gondozásában. Összesen 1409+214, azaz 1623 tételben sorolja fel a jelzett korszak kéziratban fennmaradt verses forrásait. Az egyes forrásokról a jelzetek és bibliográfiai utalások mellett tartalmi összefoglalást is közöl.

A másik két alapmű, amely a további kutatómunkához kiindulási pontot jelent: a *Régi Magyar Költők Tára* (RMKT) sorozat 17. századi köteteinek 7. és 15. „A” és „B” kötete. Ezek a kritikai szövegkiadások a népénekek mellett verses magánimádságokat, kiszolozsmákat és elmélkedéseket is közölnek. Az RMKT 17. század 7. kötetében Holl Béla 1608 és 1651 között keletkezett 231 katolikus egyházi éneket jelentetett meg. Mindegyik énekhez pontos forrásutalást készített, jelölve az adott éneknek nemcsak a 17. század kéziratosságon és nyomtatott gyűjteményeiben, hanem a következő század kézírataiban való előfordulását is. Az egyes énekek összefüggéseiről, „öröklődéséről”, átvételeiről ágrajzokat (stemmaikat) készített. Történeti pontossággal megírta Vásárhelyi Gergely OFM, Kopcsányi Márton OFM, Hajnal Mátyás SJ életrajzát, valamint a *Gyöngyösi toldalék*, a *Petri András-énekeskönyv* (1630–1631) és a *Cantus Catholici* első kiadásának (Lőcse, 1651) tartalom- és forrásjegyzékét. Az RMKT 17. századi sorozatának 15. kötete – a 7. kötet koncepcióját folytatva – az 1660-as és 1670-es évek népénekkincsét tárja elénk Stoll Béla sajtó alá rendezésében. Összesen 639 énekszöveg kritikai kiadását olvashatjuk ebben a könyvben.

¹ A tanulmányban szereplő rövidítéseket lásd a bibliográfiában.

A jegyzetapparátus külön kötet („B”) kiadását kívánta, amely Holl Béla munkájaként látott napvilágot az énekszövegeket kiadó „A” kötettel együtt 1992-ben. Az RMKT 15. „A” és „B” kötete a kéziratos források közül a *Petri András-ék.*, a *Zemlény János-ék.* (1668), a *Mihál Farkas-kódex* (1673–1699), a *Pécsi ék.* (1674), a *Pálfi Márton-ék.* (1676 előtt), az *Apor-formularium toldaléka* (17. sz. 2. fele) és a *Turóci cantionale* (17. sz. 2. fele) énekeit sorjázza. A nyomtatott források közül a *Páduai Szent Antal zsolozsmája* (1662), a *Két égő lámpás* (1669), a *Cantus Catholici* 1674. és 1675. évi kiadása, a *Liliom Kertecske* (1675), Tarnóczy István *Titkos értelmű rózsája* (1676), a *Lelki Fegyverház* (1693 előtt) és a *Lelki útiköltség* (1693) egyes énekszövegei és pontos tartalmi leírásai láttak napvilágot. Méltán szentel külön fejezetet Holl Béla a „B” kötetben az erdélyi ferences egyházzenesz-polihisztor, orgonaépítő és orgonista Kájoni János (1629–1687) életrajzának és munkásságának. Táblázatba foglalt tartalmi leírását és forrásjegyzékét találhatjuk a *Csiksobotfalvi kézirat* (1675) és a döntő fontosságú, összesen 545 magyar, 3 vegyes nyelvű és a miseénekekkel együtt 247 latin énekszöveget tartalmazó *Cantionale Catholicum* (Csíksomlyó, 1676) énekeinek. A *Latin–magyar versgyűjtemény* (*Hymnarium*, 1659–1677) tartalomjegyzékét Holl Béla – az érthető történelmi körülmények miatt – csak Papp Géza 1944-ben készült jegyzetei alapján közölhette 1992-ben. A *Hymnarium* ma már kutatható a Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtárában.²

Nem feledkezhetünk el a *Régi Magyar Költők Tára* 16. századi sorozatában és a *Régi Magyar Dallamok Tára* I. kötetében (16. századi dallamok) Csomasz Tóth Kálmán munkájaként 1958-ban, II. kötetében (17. századi dallamok) Papp Géza szerkesztésében 1970-ben megjelent népénekoszövegekről és Schram Ferenc (1923–1975) ez irányú munkásságáról sem.

A középkori katolikus hagyományt töretlenül őrző székelyföldi Csík énekeskönyveinek feltárása terén Domokos Pál Péter (1901–1992) zenetörténész, népzene kutató végzett felbecsülhetetlen értékű munkát. E témájú értekezéseit a bibliográfiában tüntetjük fel, itt csupán – későbbi munkánk számára nélkülözhetetlen fontosságú alaplámként – a Kájoni *Cantionale* kiadását emeljük ki, amely 1979-ben, Erdélyi Zsuzsanna lektorálásával látott napvilágot a Szent István Társulat gondozásában. Domokos Pál Péter az első kiadást (Csíksomlyó, 1676) vette alapul, ehhez társította a szintén Csíkban, 1774-ben Deák Imre és Szentés Mózes ferencesek által írt kántorkönyv (a *Deák–Szentés kézirat*) dallamait, továbbá a 20. századi erdélyi, bukovinai és moldvai népzenei gyűjtések során előkerült melódiákat. A Deák–Szentés kézirat

² A *Hymnarium* jelzete: A V 3/5250. Leírása: MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei – Könyvleletek, 1980–1985*, Bp.–Kolozsvár, Balassi–Polisz, 1999, 100; STOLL, 2002, nr. 102. A *Hymnarium* ciszterci vonatkozású énekeiről megjelenés alatt lévő tanulmány: MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *Ciszterci hivatkozású himnuszok Kájoni János Latin–magyar versgyűjteményében*, megjelenés alatt: *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. GUITMAN Barnabás, Piliscsaba, PPKE BTK, [2009].

dallamainak a néphagyományban való továbbélését az utóbbi esztendőkből Kővári Réka kutatta és dolgozta fel doktori (DLA) disszertációjában 2007–2008-ban. Kájoni több művének kritikai kiadása terén elsősorban Papp Ágnes munkássága említendő meg. A szintén csiki illetőségű *Bocskor János-énekeskönyv* (1716–1739) pedig Csörsz Rumen István elemzésével látott napvilágot 2003-ban.

A népelemek forrásával kapcsolatban külön említésre méltók a vallásos ponyvanyomtatványok, amelyek a 18. század elejétől gyarapították szakrális énekkultúrákat. A barokk kori profán és vallásos témájú ponyvák Tüskés Gábor munkája nyomán váltak ismertté.

Az országos hatáskörű könyv- és levéltárak mellett a 18–20. századi népi kéziratos énekeskönyvek összegyűjtése, rendszerezése, sajátos és megbecsülendő értékének megállapítása és jelentősebb tételeinek publikálása Erdélyi Zsuzsanna néprajzkutató nevéhez kötődik. Erdélyi Zsuzsanna nagyszerű *Hegyet hágék, lőtöt lépék...* című antológiájában (Bp., 1976), valamint – elsősorban – az Új Írás, a Kortárs, a Muzsika, a Jel, az Iskolakultúra és a Vigilia hasábjain adott számot és nagy mennyiségű, betűhív szövegkiadást a népi kéziratosok sajátos lelkiséget hordozó világából. Ezekről a kéziratosokról minden joggal állapította meg Erdélyi Zsuzsanna: „Nem pusztán a szóbeliségben élő énekeket rögzítik s mentik át a múló lebegő hagyományt a jövő számára, hanem az irodalom főcsatornáiból is leágaztatnak jónéhány kanálist, s juttatják a nép közé közhasznú, nevelő-ismeretterjesztő céllal.”³ Erdélyi Zsuzsanna számos népelemet terepmunkáján, az archaikus népi imádságok gyűjtése során rögzített, amely hangzóanyag részint a Néprajzi Múzeum Népzenei Osztályán, majd az MTA Néprajzi Kutatóintézet Adattárában, részint az ő magángyűjteményében található. Mindez kiegészül saját népi kéziratos forrásainak és ponyvagyűjteményének anyagával. Ennek a népzenei anyagnak a jelentős részét – nagyszámú egyházi népelemmel együtt – a Művelődésügyi Minisztérium keretében működő Lajtha László Népzene Gyűjtő Csoport örökölte meg az 1950-es évek elejétől. Míg az instrumentális népzene forrásait híres dunántúli cigányprímások szolgáltatták, például a soproni Pendl Pál, a szombathelyi Csejtei István, addig a vokális történeti népzene emlékeit egy-egy község kiváló énekesei szolgáltatták. Vallási hagyományaink feltárásában kiváló előénekesek segítettek. A felvett hangzóanyag a Néprajzi Múzeum Népzenei Osztályán található. A zeneszerzőként is kiváló Lajtha László (1892–1963) munkatársa textológusként Erdélyi Zsuzsanna, zenei lejegyzőként pedig Tóth Margit volt a kutatócsoportban.

Volly István (1907–1992) zeneszerző, népzenekutató elsőként szülőfalujában, Peregen (Pest vm.) gyűjtött, majd Bálint Sándor (1904–1980) szegedi néprajzkutató, művelődéstörténész biztatására országos hatáskörű feltáró munkába kezdett, melynek nyomán számos karácsonyi és Mária-éneket, valamint népi játékot sikerült

³ ERDÉLYI ZSUSZANNA, *Még mindig a népi kéziratosokról!*, Vigilia, 1999, 296.

megörökítenie és rendszeres munkával kiadnia az utókor számára. Bálint Sándor, a vallási néprajz Európa-szerte elismert tudós kutatója maga is gyűjtött népekeket, elsősorban szülőföldjén, Szeged környékén. Jeles gyűjtő volt a Kisalföldön Timaffy László (1916–2002) és Barsi Ernő. Békefi Antal Vas megye területéről végzett feldejtő- és kiadói munkát. A nagy ünnepekörök énekeit elsőként Kerényi György (1902–1086), majd Tátrai Zsuzsanna, valamint Karácsony Molnár Erika gyűjtötte és rendszerezte országos kitekintéssel. A népekek mellett, velük szövegben és dallamban rokon archaikus kántáló énekek a magyar nyelvterület egészéről Erdélyi Zsuzsanna; Székelyföldön és Moldvában pedig Székely László (1912–1982), Daczó Árpád Lukács OFM, Harangozó Imre, Tánczos Vilmos és Takács György fáradhatatlan gyűjtő- és rendszerező munkája révén váltak közismertté 1990 után.

Eközben, Kodály Zoltán (1892–1967) és Szabolcsi Bence (1899–1973) zenetörténész kezdeményezésére, elsősorban Rajeczky Benjamin (1901–1989) ciszterci szerzetes, zenetörténész, népzenekutató úttörő munkássága révén az MTA Népzene-kutató Csoportjában, majd az ebből 1974-ben alakult MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Osztályán is megindult az egyházi népekek gyűjtése, rendszerezése és első elemzése. Kodály Zoltán maga is gyűjtött egyházi népekeket. Rajeczky gyűjtőmunkájához az 1920-as évektől napjainkig Domokos Pál Péter, Forrai Magdolna Mária Gregoria (1918–1983), Borsai Ilona (1924–1982), Kiss Lajos (1900–1982), Vargyas Lajos (1914–2007), Domokos Mária, Vikár László, Szendrei Janka, Sárosi Bálint, Dobszay László, Szomjas-Schiffert György, Ullmann Péter Ágoston OPraem, Andrásfalvy Bertalan, Kallós Zoltán, Németh István és Kővári Réka csatlakozott népekekgyűjtő és -lejegyző tevékenységével. A Zenetudományi Intézet munkáján kívül országos hatáskörű, eddig kiadatlan népekekgyűjtést végzett 1974-től Jáki Sándor Teodóz bencés szerzetes.

A népekekkel kapcsolatos zenei kutatásokról összefoglaló jelleggel a *Rajeczky Benjamin írásai* című tanulmánykötetben,⁴ a *Magyarország zenetörténete I. és II.* kötetében,⁵ valamint Dobszay László *A magyar népekek* című tankönyvében (Veszprém, 1995) olvashatunk, amely elsősorban a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszak munkatársai és növendékei számára készült. Szakrális és világi témájú énekeket egyaránt tartalmaz, és az irodalomtörténeti kutatást is segíti Szendrei Janka, Dobszay László, Rajeczky Benjamin összeállítása, amely *16–17. századi dallamaink a népi emlékezetben I–II.* címmel az Akadémiai Kiadó gondozásában látott napvilágot 1979-ben. A Magyar Egyházzenei Társaság kiadásában, Dobszay László és Németh István összeállításaként jelent meg 1997-ben *A magyar népekek népzenei felvételeken* címmel 8 magnókazettányi énekanyag, amely eredeti

⁴ RAJECZKY Benjamin *Írásai*, szerk. FERENCZI Ilona, Bp., Zeneműkiadó, 1976.

⁵ *Magyarország zenetörténete I. – Középkor*, szerk., RAJECZKY Benjamin, Bp., Akadémiai, 1988, 457–536; *Magyarország zenetörténete II. – 1541–1686.*, szerk., BÁRDOS Kornél, Bp., Akadémiai, 1990, 155–214.

népi gyűjtésekből rendszerezve, történeti alapon, népzenei stílusrétegenként válogat. Számos népének dallamát, annak zenei szempontból készült rendszerezését olvashatjuk *A Magyar Népdaltípusok Katalógusa I.* kötetében.⁶

Dramatikus népénekek

Az utóbbi évtizedben elsősorban Erdélyi Zsuzsanna, Kilián István és Medgyesy-Schmikli Norbert vizsgálta a 17–18. századi népénekek dramatikus vonatkozásait. Ehhez a 18. századi csíksomlyói ferences misztériumjátékok kritikai kiadásának előkészítése adta a hatalmas mennyiségű, eddig nagyjából ismeretlen, kéziratos forrásanyagot.

Magyarországon a legnagyobb mennyiségben a székelyföldi Csíksomlyó ferences gimnáziumából maradtak fenn szakrális témájú, anyanyelvi színdarabok az 1721 és 1785 közötti időszakból.⁷ A csíksomlyói misztériumdramák és a népénekek összefüggéséről a következőkben így összegezhetjük eddigi kutatási eredményeinket:

A liturgikus énekek a hivatalos templomi szertartások szerves és fontos alkotóelemei, amelyek eredetileg latin nyelven hangzottak el. A csíksomlyói misztériumdramákban latin és magyar nyelven olvashatjuk őket. Az énekeskönyvek közül a Kájoni János (1629–1687) ferences egyházzénész, orgonaépítő által összeállított és Csíksomlyón 1676-ban, majd 1719-ben kinyomtatott *Cantionale Catholicum* énekeskönyv tette a legnagyobb hatást a színjátékok szövegére. Kájoni gyűjteményéből leginkább a *Passio de Vita Christi* című 116 versszakos dramatikus népének,⁸ valójában verses passió hatott a színi előadások íróira. A *Passio Beatissimae Virginis Mariae* című 50 strófás Mária-passió⁹ és a *Passio Domini Jesu Christi* című (incipit: *Menynek, Földnek, ez Világnak Ura...*), 154 versszakos dramatikus népének ugyancsak közvetlen, helyi előzménynek tekinthető Kájoni *Cantionaléjában*.¹⁰

⁶ *A Magyar Népdaltípusok Katalógusa – Stílusok szerint rendszerezve, I.*, A Bevezetés, a 2. és 4. fejezet DOBSZAY László, az 1. és 3. fejezet SZENDREI Janka munkája, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1988.

⁷ Monografikus összefoglalás és adattár a ferences iskoladramákról: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*, Bp., Argumentum, 1993 (Irodalomtörténeti füzetek, 132).

⁸ Kiadta: DOMOKOS 1979, 1237–1248. Az énekek a színjátékokkal való kapcsolatáról: PINTÉR 1993, 89–90.

⁹ A költemény Petri András csíkszentkirályi kántor énekeskönyvében (egykori nevén *Jancsó Benedek-kódex*, 1630–1631; OSZK, Oct. Hung. 1395. 11a. STOLL 2002, nr. 50), és a szintén Kájoni nevéhez köthető *Csíksobofalvi kéziraton* (1675; OSZK, MsMus 1211. 87–95. STOLL 2002, nr. 99) is olvasható. Az éneket kiadta: RMKT XVII/7, 1974, 160. ének, 259–265, 615; DOMOKOS 1979, 366–369. Az ének a *Cantionale* első kiadásában a 126. lapon található, a második kiadásban (1719) érdekes módon nem szerepel. Nótajelzése: „Boldog Aszszony passio-ja azon notara.” Valójában: „Angyaloknak nagyságos Aszszonya...”

¹⁰ A *Cantionale* első kiadásában a 113., a másodikban a 87. oldalon olvasható. Kiadta: DOMOKOS 1979, 357–366. A kéziratos források alapján közli: RMKT XVII/7, 1974, 136. ének, 207–228.

Figyelemre méltó, hogy ez a bibliai és apokrif jeleneteket – a drámákhoz hasonlóan – ötvöző hosszú, epikus népének csak székelyföldi forrásokban fordul elő.¹¹ A Kájoni által összemásolt nagy értékű *Latin–magyar versgyűjtemény (Hymnarium, 1659–1677)*¹² több latin és magyar nyelvű himnusza, illetve kanciója szintén a 18. századi drámaszövegek helybeli előzményének tekinthető. Az ugyancsak Kájoni tollából származó *Csikcsobotfalvi kézirat (1675)* és a *Choralis (1681)*,¹³ valamint a *Ferences Névtelen kottás kéziratának*¹⁴ nagyheti dramatikus énekei ugyanebbe a körbe tartoznak. A csíksomlyói illetőségű liturgikus nyomtatványok közül esetünkben a *Hymni Vesperarum (Csíksomlyó, 1741)* emelhető ki.

A liturgikus énekek közül az alábbi himnuszok és antifónák kerültek be a csíksomlyói nagypénteki színjátékok szövegébe: *Rorate coeli...* (1751), *Hosanna Filio David...* (1729), *Gloria laus et honor...* (1729, 1751), *Vexilla regis prodeunt...* (1727, 1739), *Popule meus – En nemzetem Sido nepem...* (1731, 1761, 1773), a 21. zsoltár (1746), *O gloriosa Domina...* (1746), *Circumdederunt me...* (1771) és a *Dies irae, dies illa...* (1773) kezdetű sequentia. Az egyházi énekek közül az alábbiak olvashatók a drámák szövegében: *Mikor Máriához...* (egyres versszakában: 1721, 1753), *Hatalmas mennyei királyi székemből...* (1748, 1753, 1763, 1767, 1768, 1773), *Joseph, Joseph, hol vagy Jóseph...* (1734), *Idvez-légy szép IESUS hívek eltetője...* (1768), *Kaszás e földön a halál...* (1733), *Gyarlo világ, romlandó ág...* (1733), *Dicsőült helyeken, mennyei paradicsomban...* (átírásban Szűz Mária tiszteletére: 1753).¹⁵ A drámaíró-rendező tanárok egyéni invencióiból született költemények nem tartoznak a liturgikus eredetű források közé, ezért felsorolásuktól itt eltekintünk. A felsorolt népének bőséges számban előfordulnak a 20. századi, elsősorban Csíksomlyó közeli, valamint távolabbi népzenei gyűjtésekben.¹⁶

A pontos szövegegyezések bizonyítják, hogy a liturgikus és egyházi énekeket forrásként használták a csíki ferences drámaírók. Az összevetésekből kitűnt, hogy a leg-

¹¹ Egy ősforrás alapján a *Mihál Farkas-kódexben (1677–1687, OSZK, Oct. Hung. 482. 103a–115a. STOLL 2002, nr. 103)*, egy másik forrás alapján a *Petri András-énekeskönyvben (1630–1631, 40a–41b.)*, egy újabb átírás alapján a *Pálffy Márton-énekeskönyvben (1676 előtt, OSZK, Quart. Hung. 1985. 23a–26b. Stoll 2002, nr. 129)* és a *Csikcsobotfalvi kéziratban (1675, 62–87. OSZK, MsMus 1211. STOLL 2002, nr. 99)*, majd ennek alapján a Kájoni *Cantionaléban* olvasható a költemény. A források csoportosítását STOLL Béla készítette: RMKT XVII/7, 1974, 601.

¹² KÁJONI János, *Latin–magyar versgyűjtemény (Hymnarium)*, Csíksomlyó, 1659–1677, Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A V 3/5250.

¹³ *Kájoni János és az erdélyi ferences kolostorok choralis könyve*, Csíksomlyó, 1681, 167. MTAK K 786. Mf 8451 A/II. A kéziratot ismertette: FORRAI 1972, 91–93.

¹⁴ DOMOKOS Pál Péter, *Ferences Névtelen kottás kézírata 1741-ből*, Kézirat az MTA Zenetudományi Intézet (Budapest) tulajdonában. Köszönetet mondok Domokos Máriának, hogy a kéziratba betekinthessem.

¹⁵ Az itt felsorolt liturgikus és egyházi énekek mindegyike olvasható Kájoni *Cantionaléjában*. Kiadta: DOMOKOS 1979.

¹⁶ LAJTHA 1956, DOMOKOS 1979, SZENDREI–DOBSZAY–RAJECZKY 1979. Az 1721–1739 között Csíksomlyón előadott misztériumdramák kottáival közölt népénekeit lásd KÖVÁRI 2007a, 80–98; KÖVÁRI 2007b, 519–537.

több esetben az énekekből csak egy-egy versszakot ültettek át a drámaírók a színjátékokba. Ez lehetett szó szerinti átvétel, és történhetett szövegátírás, parafrázis útján is. Jellemző a misztériumdrámák íróinak gyakorlatára, hogy néha az éneket más környezetben, más szájába adva használják. Több esetben találunk arra példát, hogy a színjáték írója-rendezője vagy másolója népszerű 17. századi népeleket jelöl meg nótautalásként, de a hozzá tartozó szöveg már nem az ismert népénektextus, hanem a dráma írójának egyéni költeménye, amely illik a darab cselekményéhez. Az énekek – legyen az liturgikus vagy egyházi – funkcióváltáson mentek keresztül a drámaírás során jó néhány alkalommal. Ennek legjelesebb példája az 1753-as színjáték Szűz Máriát dicséző éneke („Dicsőült helyeken, mennyei paradicsomban...”, Scena I.), amely eredetileg egy református zsoltárparafrázis volt. Mivel a színdarabokban közismert énekek szerepelnek, könnyen elképzelhető, hogy színrevitelükben az írott, nyomtatott források mellett a székely néphagyomány hatása játszott közre. Feltehető, hogy az itt tárgyalt liturgikus tételeket is énekelték a nézők a szereplőkkel együtt, ugyanúgy, mint a Mária-siralomkat. A különbség az, hogy Mária keservei a maguk helyén és funkciójában szólaltak meg a misztériumjátékokban.

Kájoni máig ható művein kívül Székelyföldről a következő kéziratok énekeskönyvekben olvashatók olyan dramatikus népelemek, amelyek közvetlenül hathattak a színi előadások szövegére: *Petri András-énekeskönyv* (*Jancsó Benedek-kódex*, 1630–1631), *Czerey János-énekeskönyv* (1634–1651),¹⁷ *Mihál Farkas-kódex* (1677–1687), *Pálffy Márton-énekeskönyv* (1694), *Bocskor János-énekeskönyv* (1716–1739),¹⁸ *Ferences Névtelen kottás kézírata 1741-ből*. A magyar nyelvterület távolabbi részein, már nem Csíksomlyó közvetlen földrajzi hatáskörében is keletkeztek elsősorban iskolamesterek (ludi magisterek) és búcsúvezető előénekesek keze nyomán olyan énekgyűjtemények, amelyek – a közös eredet miatt – hasonló cselekményű és azonos szófordulatokkal rendelkező dramatikus nagyheti népeleket tárnak elénk. Ezek közé a párbeszédekkel tarkított népelemek és monologikus siralomszövegek tartoznak, melyeket a 18. század 2. felétől már az egyre gyarapodó vallásos ponyvairodalom¹⁹ is terjesztett. Dramatikus jellegük miatt mindenképpen a passiójáték-hagyomány rokonságába, művelődési hátterébe és kicsengésébe tartoznak ezek a költemények. Ebbe a csoportba sorolható az *Écsi énekeskönyv* (1700–1725), a *Szoszna Demeter György-énekeskönyv* (1714–1715), a *Maracska Anzelm-énekeskönyv* (18. sz. első fele), a *Paksi Márton György-énekeskönyv* (1760), a *Dőri énekeskönyv* (1763–1774), a *Császár Ferenc-énekeskönyv* (18. sz.), a *Szabó János-énekeskönyv* (1783), a *Herchl Antal-énekeskönyv* (1765–1801) és *Abért István énekeskönyve* (1866–1898).²⁰

¹⁷ *Czerey János-énekeskönyv* (1634–1651): OSZK, Oct. Hung. 1609.

¹⁸ *Bocskor János énekeskönyve* (1716–1739): OSZK, FM 1/073. Kiadta: CSÖRSZ RUMEN 2003.

¹⁹ A témáról bővebben: TÜSKÉS–KNAPP 2002, 235–266.

²⁰ A tanulmányunkban tárgyalt kéziratok énekeskönyvek őrzési helyét és jelzetét lásd a dolgozatot követő bibliográfiában!

A csíksomlyói misztériumdrámák zenei vonatkozásai terén legutóbb Kővári Réka végzett alapos és teljes körű kutatómunkát.²¹

Javaslatok a 18. századi katolikus népénekek kiadásához

Legutóbb Szelestei Nagy László vette számba a katolikus népénekkiadás helyzetét, és jelölte ki a további kutatás és kritikai szövegkiadás első lépéseit. Érkezett Holl Béla (†1997) hagyatékáról, a klasszikus értelemben vett népénekeknek a hórásénekekkel és a prédikáció-irodalommal való összefüggéseiről, valamint a kiadás előkészítésekor felmerült problémákról.²²

Véleményünk szerint munkánkat az 1680-as évektől kell folytatnunk, onnan, ahol az RMKT 17. század 15/A és B kötete 1992-ben lezárta. Alapvető útmutatóként Holl Béla kiadatlan *Adattárát* – kéziratos hagyatékát – használhatjuk, amely jelenleg Budapesten, a Kegyesrendiek Központi Könyvtára (Budapesti Piarista Könyvtár) állományában található. A mindenre kiterjedő precizitással készített, számottevő munka folytatásaként 2003-tól Ollé Viktória vizsgálta a kéziratban fennmaradt *Nagyölvédi énekeskönyv* (18–19. sz. fordulója)²³ és egy *Katolikus énekeskönyv* (18. sz. 2. fele)²⁴ keletkezését, tartalmát, stílusrétegeit.

Mind a csíksomlyói drámaszövegek vizsgálata, mind Paksi Márton György énekeskönyvének feltárása, mind a Szent László-énekek kutatása közben nyilvánvalóvá vált számunkra, hogy a népénekek esetében egy vegyes, szerteágazó, komplex, több (sok esetben középkori) történeti, liturgikus réteget magába ötvöző páratlan forrás-

²¹ KŐVÁRI 2007a, 80–98; KŐVÁRI 2007b, 519–537. A csíksomlyói drámákhoz köthető népénekforrásokon kívül az utóbbi másfél esztendőben a Szent László királyhoz köthető, az 1651–1845 közötti időszakból származó népénekekkel foglalkoztam. Tapasztalataimat az alábbiakban vázolt javaslatokba építem be. A Szent László-népénekek szövegének kiadása: MEDGYESY-SCHMIKLI 2008, 193–226. A Szent László-énekek dallamait KŐVÁRI Réka kutatta ki és adta közre ugyanebben a kötetben *A Szent László-népénekek dallamairól* című tanulmányában: „Vállal magasb mindeneknél” – *A Szent László-herma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai* (Győr, 2007. június 25–27.), szerk. MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, SZÉKELY Zoltán, Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008, 253–266. [A kötet tartalma megegyezik az *Arrabona Múzeumi Közlemények*, 2008, 46/1. számával.]

²² SZELESTEI N. László, *Katolikus népénekek a 17. század végén = A magyar költészet műfajai és formái-pusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, SZTE, 2005, 175–179. [= SZELESTEI N. László, *Rekatolizáció és barokk áhítat*, Bp., 2008 (METEM-könyvek, 64), 115–120.]

²³ OLLÉ Viktória, *Katolikus népénekeink a barokk korban – A Nagyölvédi énekeskönyv*, szakdolgozat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Piliscsaba, 2004.

²⁴ OLLÉ Viktória, *Dramatikus nagypénteki népének egy ismeretlen 18. századi kéziratos énekeskönyvből = Summa – Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 7), 233–237.

anyaggal van dolgunk. Ennek következtében az énekszövegek pontos feltérképezéséhez nem elegendő az irodalomtörténet módszereivel dolgoznunk, hanem a lelki-ségtörténet, a vallási néprajzkutatás, a liturgia-, zene- és kegyességtörténet, illetve a himnológia módszereit és eredményeit is figyelembe kell vennünk. Véleményem szerint ez a tudományközi látásmód a népénekkutatás közben hatványozottan kell, hogy érvényesüljön. A tanulmányunkhoz csatolt bibliográfia éppen ezért sorjázza az említett tudományágak részéről e nagy témakörben megjelent szöveg- és dallamkiadásokat, valamint elemzéseket.

A 18. századból fennmaradt katolikus kéziratos énekeskönyvek legtöbbször falusi vagy kisvárosi iskolamesterek (ludi magisterek), kántortanítók, esetleg búcsúveze-tő előénekesek, ún. szentemberek tollából maradtak fenn.

A kéziratos énekeskönyvek gyakran hoznak vegyesen „szentes” énekeket és profán tartalmú költeményeket. Egyes kéziratok a liturgikus év rendjében sorjazzák a népénekeket, mások teljesen egyes adják kezünkbe a kanciákat.

A kéziratban fennmaradt népénekek rendszerezésénél és kiadásánál külön kell majd tárgyalnunk a zsolozsma énekléséhez köthető, egyértelműen liturgikus gyökerű tételeket. Ide tartoznak a népvécsernyék, kiszolozsmák, nagyheti lamentációk, zsoltárparafrázisok és a hóraskönyvek anyaga. Külön említést érdemelnek a tropizált vagy parafrázelt liturgikus énekek, miseordináriumok: Kyrie-, Gloria-, Sanctus-, Benedictus- és Agnus Dei-tételek. Néhány kancionális közli a virágvasárnap énekelt Máté- és a nagypénteken vett János-passió szövegét is. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy ezek a kéziratos, liturgikus körülmények között alkalmazott passiószövegek mennyiben térnek el, esetleg tájegységenként variálódnak a hivatalos, nyomtatott bibliai/liturgikus passiószövegekhez képest.

Több kancionális tartalmaz betlehemes játékot vagy egyéb karácsonyi népi, gyakran tréfálkozó, de a barokk iskolai színjátszással rokonítható színjátéktöredéket, vergiliusi pásztornevek folklorizálódott változatait. Érdemes lenne megvizsgálni ezeknek a dramatikus népszokásoknak, népénekeknek a kapcsolatát a középkori misztériumjátékokkal, történeti betlehemesekkel,²⁵ vízkereszti játékokkal, barokk iskolai színdarabokkal. Könnyen előfordulhatnak a kéziratos énekeskönyvekben más jeles napi szokáshoz (például vízkereszti házaldás, farsang, pünkösdlő, esetleg Szent Iván-éj, aratás kezdete [június 29., illetve július 2.], kenyérszentelés és terményáldás)

²⁵ Bővebben lásd KILIÁN István, *Magyar nyelvű betlehemes játék a XVII. század első feléből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1984/5–6, 695–722; Uő, *Az iskolai színjáték és a folklórhagyomány = A megváltozott hagyomány – Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos, Bp., MTA ITI, ELTE Folklor Tanszék, 1988, 393–429; Uő, *Tizenégy történeti betlehemes, 1629–1768 = Iskoladráma és folklór – A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 1989, 135–143; Uő, *A betlehemes játék a XVII. századi Magyarországon*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1992, 633–638.

kapcsolódó énekek is. A csiksomlyói nagypénteki misztériumjátékokban olvasható liturgikus és egyházi énekek (illetve énektörédek), valamint a Mária-, Péter- és Júdás-síralmak és az énekeskönyvi szövegek kapcsolata bizonyított, a dramatikus népénekek kapcsán a fentiekben már vázoltuk.

Külön vizsgálatot érdemelnének a megélt vallásosság más alkalmaihoz köthető ének- és litániaszövegek. Ide kapcsolnám az alábbi liturgikus vagy paraliturgikus szokásokat: adventi *Rorate*-mise, keresztútjárás, Jézus-keresés húsvét hajnalán, a búzaszentelő körmenet (április 25.) énekei, a keresztjáró napok (áldozócsütörtök előtti három nap) énekei, rózsafüzér-ájtatosságok, litániák, helyi vagy megyebeli vallásos szokások imádság- és énekszövegei.

A szakrális néprajztudomány számára is nyújtanak csemegét a klasszikus magyarországi paraszti gazdasághoz, jobbágyportákhoz, nemesi uradalmakhoz köthető áldás-szövegek és énekek, például „az ől benedikálása”, az istálló vagy a pajta megáldása stb. Itt tárgyalandók az egyes foglalkozások védőszentjei, például Szent Vendel – „barmok”, azaz a jószág, Szent Dömötör – juhászok, Szent Orbán és Szent Donát – szőlősgazdák (vincellérek, hegyközségek), Szent Borbála és Szent Katalin – bányászok és kohómunkások, Nepomuki Szent János – hidak, víz mellett élők és vízi foglalkozásúak védőszentje tiszteletére született költemények.²⁶ Külön csoportban vizsgálhatjuk a nemzeti szenteket (István, Imre, László, Erzsébet, Márton), a barokk korban különösen népszerű pestisszenteket (Rókus, Sebestyén, Rozália, Borromei Károly, Xavéri Ferenc), a Tizennégy Segítőszentet, valamint az apostolokat, evangélistákat, a vértanúk és hitvallók kultuszát terjesztő verses alkotásokat. Figyelemre méltók azok a szentek, akiknek tiszteltét az egyes szerzetesrendek propagálták. E körben a 17–18. században kiemelkedik a ferences és a jezsuita rend tagjainak a szerepe. Az időjárás és a járványok viszontagságainak elkerülésére (például jó/tiszta időért, esőért, szárazság idején, árvíz idején, „Ihség idején”, „A rut ragálás – és más nyavalák el-távoztatásáért”, „Esőir”, „Jo Űdoert” „Szüksig idein”, „Döghalál időben”, „Mezei veteményekir” és „Háborus űdőben”) sajátos textusok születtek az évszázadok során.

A kéziratos énekeskönyveknek jelentős rétegét képezik az egyes Szűz Mária-kegyhelyekhez vagy más szent (például László király) tiszteletére épült zárandokhelyekhez köthető énekek. A búcsúvezetők gyakran jelzik kézirataikban, hogy a zárán-

²⁶ További példák: Szent József – asztalosok és ácsok, Szent Flórián – kovácsok és tűzoltók, Szent Leó – bognárok és kerégyártók, Szent Jakab vértanú és Szent Posthumus – kötélverők, Szent György – szíjgyártók és tímárok, Szent Lőrinc – kardcsiszárok, Szent Kilián – késesek, Szent Erhard és Szent Krispin – cipészek, Szent Apollinár – fogfájók és fogorvosok, Szent Kozma és Szent Damján – borbélyok, Szent Szeverin vagy Szent Márton – takácsok, Szent István király – magyar szabók és eszmiadiák, Szalézi Szent Ferenc – a német szabók, Szent László – gombkötők, Háromkirályok vagy Szent Bertalan – szücsők, Keresztelő Szent János, Szent Lukács vagy Szent László – mészárosok, Kenyeret áldó Űdvözítő – pékek, Szent Orbán – kádárok, Alexandriai Szent Katalin és Szent Miklós, majd Nepomuki Szent János – molnárok. (BÁLINT Sándor, *Népünk ünnepei – Az egyházi év néprajza*, Bp., Szent István Társulat, 1938, 30.)

dokút folyamán hol és miért énekelték az adott tételeket, például: „Midőn Butsura el indulnak”, „Az elinduláskor mondandó Imádság”, „Nagy Czeli bucsujárottra”, „Midőn a Hegyek közt megy a bucsus nép mondando”, „Litániához alkalmazot Énekek elindulási napon”, „Midőn magyar orszagot el hadja a nép”, „Midőn valamely Mária tisz[teletére] fel szentelt Templomba mennek”, „Midőn már közelitének a szent helhez”, „A sz[ent] szüz képe előtt”, „A Körmenet (vagyis) a Processio alatt a Nagy Czeli Templomban mondando Ének”, „Elbucsuzás a szent helrőly”, „Visza jövetkor”. Az egyes zárándokhelyek történeti és földrajzi vonzaskörzetének megrajzolásához is segíthetnek ezek az énekszövegek és előénekesi „utasításaik”. Külön említésre méltók a kegyhelyeken töltött (legtöbbször búcsús) virrasztásokon énekelt legendaballadák,²⁷ históriák.

Mind a búcsújárás emlékeivel, mind más áhítatgyakorlatokkal kapcsolatban érdeemes lenne – népének-történeti szempontból is – bővebben megvizsgálni a licenciátusi intézmény és lényegében az abból kifejlődött előénekesek, „szentemberek, szentasszonyok” énekköltő szerepét a 19–20. század folyamán. Kézirataikon fennmaradt énekeik ugyanis legtöbbször a 17–18. század állományára vezethetők vissza. Itt elsősorban Fekete István (Pereg), Gáspár Simon Antal (Bukovina), Orosz István (Jászladány), Ökrös József (Kunszentmárton), Perek Horváth János (Agyagosszergény) és Varga Lajos (Jászárokszállás) saját költeményeire, máshonnan másolt/átköltött énekszövegeire; továbbá a Mezey-kántorok (Kunszentmárton és más alföldi városok), Molnár József (Budapest és Alföld) és Stampay János (Köbölkút) jelenleg feltáratlan munkásságára gondolhatunk.²⁸ A licenciátusi intézménnyel is kapcsolatba hozhatók a laikus vallásos társulatok (kongregációk, konfraternitások, testvérületek), amelyek döntően meghatározták a jozefinizmus (1780-as évek) előtti 150 esztendő vallásos életét a nemesség, a jobbágyság és a városi polgárság életében egyaránt. Kiadványaik szintén tartalmaz(hat)nak népénekeket.²⁹

Az énekeskönyvek sokszor vegyítették a hivatalos egyházi énekeket az emberi élet nagy fordulóihoz (keresztelő, esküvő/lakodalom, halál/temetés) köthető alkalmi versekkel. Ennek következtében menyasszony- és halottbúcsúztatók, figyelemre méltó halottvirrasztó énekek, insurgens indulók (főképpen 1809-ből), gúnyversek, paródiák, mesterségcsúfolók, történelmi helyzet adta siralomszövegek egyaránt feltehetőek ezekben a forrásokban az egyházi népénekek között.

²⁷ Erről a műfajról alapvető irodalom: KRIZA Ildikó, *A legendaballada – Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán*, Bp., Akadémiai, 1982.

²⁸ MEDGYESY S. Norbert a Vas megyei Gencsapáti és Perenye községben végez gyűjtőmunkát 1995. július 8-ától. Ott ABÉRT István (Gencs, 1828–1920), TÖMÖ József (Gencs, 1868–1955) és BEJCI Józsefné HITTALLER Anna (Perenye, 1928) előénekesek kéziratossai rejtettek átírt vagy saját költésű énekszövegeket.

²⁹ TŰSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *A társulati élet forrásai – Laikus vallásos társulatok = T. G., K. É., Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században – Források, formák, közvetítők*, Bp., Osiris, 2001, 43–56, 267–297; KNAPP Éva, *Pietás és irodalom – Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas, 2001 (Historia litteraria, 9).

Néhány esetben előfordul, hogy a Szent Korona országainak területén élt népek nyelvén – katolikus felekezetűek között főleg – németül, horvátul, szlovákul és rutén nyelven találunk énekszövegeket. Az adattár elkészítésénél és a szövegkiadásnál ezeket külön figyelembe kell venni.

A feltárás és kiadás menete

A forrásanyag bőségére való tekintettel – Szelestei N. László felvetésével egyetértve – feltétlenül szükségesnek látjuk egy *népelek-adattár* elkészítését. Ennek alapjául szolgálhat Holl Béla már említett, jelenleg kéziratban őrzött gyűjtése. Első lépésben az RMKT 17. század 7. és 15. köteteinek anyagából lehet az adattárat megalapozni, majd sorra venni a 18. századi kéziratot forrásokat. Az adatbázis csak a katolikus felekezethez tartozó kéziratok anyagát tárgyalná. Szelestei Nagy László közelmúltban megjelent tanulmánya³⁰ ismerteti az adatbázis elkészítésének szempontjait: 1. Incipitek betűrendben; 2. Pontos le-
lőhelyek (jelzetek, nótautalás, az ének melyik szentire vonatkozik stb.); 3. Az ének modern szövegkiadási adatai; 4. Bibliográfiai hivatkozások; 5. Szerző, fordító, másoló személye, latin vagy magyar forrás, alapszöveg megnevezése. Javasolom, hogy az adatbázisban az adott ének strófaszámát is tüntessük fel,³¹ valamint jelezzük, hogy van-e kotta a kéziratban. (Paksi Márton György öttevényiszigeti [mai Kunsziget, Győr vm.] iskolamester 1760–1761-ben valamennyi énekéhez másolt be kottát terjedelmes kéziratába. A kották, sőt gyakran többszólamú partitúrák pontos zenei forrása jelenleg ismeretlen.)

Az adattár elkészítése és kiadása után kezdődhet az RMKT 18. századi sorozatában a katolikus népelek kritikai kiadása.

Bibliográfia régi népeleink kutatásához

KÉZIRATOS FORRÁSOK – (1630–1853)

Cantionale Catholicum töredéke (18. sz. 1. fele): Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár 1634. Mf: MTA A 369/X. és OSZK FM 1/036. (STOLL 2002, 223. tétel)

Cantus Catholici 1674. toldaléka (18. sz. 1. fele): OSZK, Quart. Hung. 3261. (STOLL 2002, 1054. tétel)

Cantus Catholici 1738. toldaléka: OSZK, Quart. Hung. 3262. (STOLL 2002, 1055. tétel)

Ceglédi kántorkönyv (1831): Mf: OSZK, FM 1/2197. (STOLL 2002, 1309. tétel)

Cursus parvus (1779): OSZK, MsMus IV. 802. (STOLL 2002, 1095. tétel)

³⁰ SZELESTEI 2008, 115–120.

³¹ Például a „Serény szolgát Úr kedveli...” kezdetű Szent László-ének esetében előfordult, hogy a különböző 18. századi kéziratot források eltérő terjedelemben és különböző kisebb szövegváltozatokban adták a költemény szövegét. Vö. MEDGYESY-SCHMIKLI 2008, 193–226.

- Czerey János-énekeskönyv (1634–1651): OSZK, Oct. Hung. 1609. (STOLL 2002, 55. tétel)
- Csáki János nagyabonyi kántorkönyve (1830–1845): Eger, magántulajdon. Mf: OSZK, FM 1/2198. (STOLL 2002, 1300. tétel)
- Császár Ferenc-énekeskönyv (18. sz. 2. fele): OSZK, Quart. Hung. 4198. (STOLL 2002, 1135. tétel)
- Csiksobotfalvi kézirat (1675): OSZK, MsMus 1211. (STOLL 2002, 99. tétel)
- Deák-Szentes kézirat (1774): OSZK, MsMus 4374. (STOLL 2002, 318. tétel)
- Dőri énekeskönyv (1763–1774): Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, 10a E 29/1. Mf: OSZK, FM 1/2197. (STOLL 2002, 269. tétel)
- Écsi énekeskönyv (1700–1725): Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, 10a E 29/3. Mf: OSZK, FM 1/2187. (STOLL 2002, 159. tétel)
- Egervári énekeskönyv (19. sz. első fele): Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár. Mf: OSZK, FM 1/2193. (STOLL 2002, 1138. tétel)
- Énekeskönyv (19. sz. eleje): OSZK, Oct. Hung. 1580. (STOLL 2002, 526. tétel)
- Gyulai Sáska Absolon-énekeskönyv (1798): Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár 393. Mf: MTAK A 369/VI. (STOLL 2002, 435. tétel)
- Herchl Antal-énekeskönyv (1765–1801): Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, 10a E 3/1–2. Mf: OSZK, 1/2201. (STOLL 2002, 279. tétel)
- Ivánci énekeskönyv (1770–1797): Budapest, Erdélyi Zsuzsanna magángyűjteménye. (STOLL 2002, 1085. tétel)
- Jászfényzsarui énekeskönyv (1788): Eger? Vác? Magántulajdon. Mf: OSZK, FM 1/2196. (STOLL 2002, 1105. tétel)
- Kajáli énekeskönyv (1802–1853): Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, 10a E 29/6. (STOLL 2002, 569. tétel)
- Kajoni János: *Latin–magyar versgyűjtemény (Hymnarium)*. Csíksomlyó, 1659–1677. Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A V 3/5250. (STOLL 2002, 102. tétel)
- Kántorkönyv (1808): OSZK, Oct. Hung. 1714. (STOLL 2002, 596/A tétel)
- Kántorkönyv (19. sz. 1. fele): OSZK, Oct. Hung. 1681. (STOLL 2002, 861. tétel)
- Katolikus énekeskönyv (1768–1769): OSZK, Quart. Hung. 1541. (STOLL 2002, 288. tétel)
- Katolikus énekeskönyv (1790): OSZK, Quart. Hung. 4000. (STOLL 2002, 397. tétel)
- Katolikus énekeskönyv (18. sz. 2. fele): OSZK, Oct. Hung. 1133. (STOLL 2002, 466. tétel)
- Kóczyány Antal toldaléka (1763 előtt): Bp., Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár (EA), 4201. (STOLL 2002, 1073. tétel)
- Körössy József-énekeskönyv (1827): OSZK, MsMus 9884. (STOLL 2002, 1275. tétel)
- Magyar Cationale (18. sz. eleje): Bp., Egyetemi Könyvtár Kézirattára, A 112. (STOLL 2002, 226. tétel)
- Maracsko Anzelm-énekeskönyv (18. sz. 1. fele): Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár BK 51. Mf: OSZK, FM 1/2202. (STOLL 2002, 227. tétel)
- Mihál Farkas-kódex (1677–1687): OSZK, Oct. Hung. 482. (STOLL 2002, 103. tétel)
- Mocsy Elek-énekeskönyv (1798): OSZK, Quart. Hung. 391. (STOLL 2002, 436. tétel)
- Nagypősei énekeskönyv (1836–1837): Budapest, Erdélyi Zsuzsanna magángyűjteménye. (STOLL 2002, 1345. tétel)
- Nagyszombati énekeskönyv (1804–1822): OSZK, Fol. Hung. 1440. (STOLL 2002, 574. tétel)
- Olaszfalui énekeskönyv (1824): Budapest, Erdélyi Zsuzsanna magángyűjteménye. (STOLL 2002, 1258. tétel)
- Paksi Márton György-énekeskönyv (1760–1761): Mf: OSZK, FM 1/2203; MTAK A 2669/I. (STOLL 2002, 261. tétel)

- Pálffy Márton-énekeskönyv* (1694): OSZK, Quart. Hung. 1985. (STOLL 2002, 129. tétel)
- Pannonhalmi énekeskönyv* (1796): Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár 10a E 8/1. Mf: MTAK A 314/VII. (STOLL 2002, 430. tétel)
- Pannonhalmi katolikus énekeskönyv* (18. sz. 2. fele): Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár 10a E 29/4. Mf: OSZK, FM 1/2200. (STOLL 2002, 473. tétel)
- Pannonhalmi katolikus énekeskönyv* (19. sz. 1. fele): OSZK, FM 1/2199.
- Pécsi énekeskönyv* (1674): Pécs, Egyetemi Könyvtár 67068. Mf: OSZK, FM 1/2278/A. (STOLL 2002, 98. tétel)
- Petri András-énekeskönyv* (1630–1631): OSZK, Quart. Hung. 1395. (STOLL 2002, 50. tétel)
- Salamon József-énekeskönyv* (1783–1797): MTAK RUI 8r 138. (STOLL 2002, 353. tétel)
- Szabados József kántorkönyve* (1769): Bp., Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár (EA), 1442. (STOLL 2002, 1083. tétel)
- Szabó János-énekeskönyv* (1783): OSZK, Oct. Hung. 1364. (STOLL 2002, 354. tétel)
- Szakcsi kántorkönyv* (1788–1789), I–II. kötet: Attala (Somogy vm.) Plébániahivatal Irattára. Mf: MTAK A 268/II. (STOLL 2002, 380. tétel)
- Szokolczai István-énekeskönyv* (1762): OSZK, Oct. Hung. 1085. (STOLL 2002, 266. tétel)
- Szanyi énekeskönyv* (1836): Budapest, Erdélyi Zsuzsanna magángyűjteménye. (STOLL 2002, 1346. tétel)
- Szárnyai Márton-énekeskönyv* (1772–1776): Mf: OSZK, FM 1/1543. (STOLL 2002, 1086. tétel)
- Szoszna Demeter György-énekeskönyv* (1714–1715): Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, BK +202. (STOLL 2002, 178. tétel)
- Turóci cantionale* (17. sz. 2. fele): Bp., Egyetemi Könyvtár, A 113. (STOLL 2002, 157. tétel)
- Varsányi énekeskönyv* (18. sz. 2. fele): Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, 10a E 29/2. Mf: OSZK, FM 1/2188. (STOLL 2002, 483. tétel)
- Vépi énekeskönyv* (1731): Szombathely, Berzsényi Könyvtár, Savariensia H b. 1058. Mf: MTAK 2529/IV. és 2663/V. (STOLL 2002, 1047. tétel)
- Vöcsey János-énekeskönyv* (1752): Zirc, Apátsági Könyvtár 119. (STOLL 2002, 244. tétel)
- Zemplényi-kézirat* (1775–1785): OSZK, MsMus 112/a. (STOLL 2002, 320. tétel)
- Zirci énekeskönyv* (1751–1766): Zirc, Apátsági Könyvtár, 120. (STOLL 2002, 242. tétel)

NYOMTATOTT FORRÁSOK – (1651–1805)

- A' Keresztény Katholikusok Egyházi Énekes Könyve*, s. a. r. P. ANDRÁSI Rafael, Csíksomlyó, 1805, 1806. (Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, jelzet nélkül)
- BOZOKY Mihály, *Katólikus kar-béli kótás énekeskönyv*, Vác, 1797.
- Cantionale Catholicum – Régi, és Új, Deák, és Magyar Áitatos Egyházi Énekek, Dicsiretek, Soltárok, és Lytaniák [...]* Mellyet Ez előtt Seraficus Sz. Ferenc Szerzetéből-való Páter F. Kajoni Janos szorgalmatos munkával egyben-szedett volt a Csiki Sarlós B[oldog] A[sszony] Kalastromában nyomtatattott, 1719. (Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, Ltsz. 5202.)
- Cantus Catholici ex editione Szelepcsényiana – Régi, és Új, Deak, és Magyar Áitatos Egy-házi Enekek es Litaniak*, Nagy-Szombatban, nyomtatattott az Academiai Bötükkal, Hörmann János által, 1703. Esztend[őben]. (RMK I 1679.)
- Cantus Catholici Latino-Hungarici autoritate et liberalitate Francisci Leonardi Szegedi episcopi Agriensis, Cassoviae, typis Academicis Soc. JESV per Franciscum Lubovienksi et Georgium Pilgram, An. 1674.* (RMK I 1159.)
- Cantus Catholici – Régi és új deák, és magyar áitatos egyházi enekes es litaniak*, Leutschovia [Lőcse], Anno 1651. (RMK I 856.)

- Cantus Catholici – Régi és új, deak és magyar ajátatos egy-hazi énekek es litaniai*, Nagyszombatban, nyomtattatott az Academiai Betükkel, Anno 1675. (RMK I 1183a)
- Hymni Vesperarum Ecclesiastici – Ex Psalterio Romano, Missaeque ex Graduali selectae, etc. Pro usu expeditiore Organistarum nostrae Provinciae strictioris Observantiae S. P. N. Francisci in Transylvania*, In Conventu Csikiensi ad B. V. M. Visitantem, 1741. (Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A V 15/5262, A V 16/5263.)
- ILLYÉS András, *Jóra intő énekecskék igazság ellen tusakodó gonosz emberek ellen*, Nagyszombat, 1702. (RMK I 1659.)
- ILLYÉS András, *Novae, spirituales ac morales cantiunculae*, Viennae, 1696. (RMK I 1497.)
- ILLYÉS András, *Régi és új énekek és isteni dicséret*, Nagyszombat, 1703. (RMK I 1680.)
- ILLYÉS István, *Halottas énekek a' szomorú temetések alkalmatosságára...*, Nagyszombat, 1693. (RMK I 1446.)
- ILLYÉS István, *Soltari énekek a Magyar Anyaszentegyház vigasztalására...*, Nagyszombat, 1693. (RMK I 1446.)
- Lelki Paradicsom, mely sok-féle lelki kertekből, öszve-szedettetett taplalo gyümölcs-fákkal, gyönyörködtető viragokkal, elevenítő orvosságokkal a' Gyula-Fejervari Paterek-által kinyittattott es a' Meltosagos Groff Zabolai Mikes Mihaly Urnak, Ő Nagysaganak Istenes költségevel, a' Keresztyén Lelkeknek elejekbe – tétettetett: 1700. esztendőben. Boldog-Aszszony Havának 25-dik napján. Nyomtattott 1700. Esztendőben.* (RMK I 1572.)
- Liliom Kertecske, azaz szep istenes viragokkal oszve szedet külömb külömb-féle Imadságokkal, Litanialakkal, és az Szentséges Papaktul engedtetet tellyes Buczúkkal be vettetett Aetatos Könyvecske*, mellyet az keresztyén hiveknek lölki vigasztalásokra egy aétatos szerszetes lélek, maga költségével ki nyomtattott az Tisztelendő Pr. Provincialis engedelmével, Nyomtatta Poseniban Zerweg Johann Gergely, 1675. Esztendőben. (RMK I 1186)
- NÁRAY György, *Lyra Coelestis svavi concordia Divinas Laudes personans [...]*, Tyrnaviae, Typis Academicis, per Joannem Andream Hörmann. An[n]o 1695. (RMK I 1479.)
- SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv [...], I-II*, Eger, 1797–1798.

Könyvészeti segédanyag a katolikus népénekek kutatásához és szövegkritikai kiadásához³²

Bibliográfiánk az említett adattár elkészítéséhez és a majdani népénekkiadáshoz kíván – nem teljes körű – segédletet nyújtani azzal, hogy a legfontosabb szöveg- és dallamkiadásokat, valamint textológiai és zenei elemzéseket sorjázza. Mivel a népénekkiadás kapcsán alapvetően interdiszciplináris munkáról van szó, segédletünkben felsoroljuk a barokk kori, katolikus népénekekhez kapcsolódó recens (19–20. századi) forrásokat kiadó és elemző népzenei, egyházzenei, továbbá vallásnéprajzi kiadványokat is. A recens források, például 19–20. századi előénekes búcsúvezetők tollából fennmaradt kéziratosságunk ugyanis gyakran 17–18. századi forrásokból származó szövegeket rejtenek, azok változatait őrzik.

³² Az anyaggyűjtést 2008. augusztus 6-án zártam le.

KATALÓGUSOK

- ERDÉLYI = ERDÉLYI Pál, *Énekes könyveink a XVI. és XVII. században*, Bp., 1899. (Klny., Magyar Könyvszemle, 1899.)
- Répertoire de la poésie hongroise ancienne – Manuel de correction d'erreurs dans la base de données, I–II*, dir. Iván HORVÁTH, Paris, Nouvel Objet, 1992 (Ad Corpus Poeticarum).
- RICHTER = RICHTER Pál, *Der Melodienbestand des Franziskanerordens im Karpatbecken im 17. Jh. – A ferences rend dallamkészlete a XVII. században a Kárpát-medencében*, Bp., Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Ferences Rendtartomány, 2007 (Magyar Ferences Források, Series E, Numerus 2).
- STOLL = STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, Bp., 1963; Bővített kiadás: Bp., Balassi, 2002. (CD-ROM is.)
- SZENDREI = SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai, I*, (Kiegészítve 16–18. századi forrásokkal), Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981.
- SZTA = SZABÓ T. Attila, *Kéziratok énekeskönyveink és verses kézirateink a XVI–XIX. században*, Zilah, 1934.

FORRÁSKIADVÁNYOK

- BARTHA Dénes, *A XVIII. század magyar dallamai – Énekelt versek a magyar kollégiumok diákmelodiáriumaiból (1770–1800)*, Bp., 1935.
- Bocskor János énekeskönyve 1716–1739*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából s. a. r. CSÖRSZ RUMEN István, Kolozsvár, Kritérium, 2003.
- CGH = *Cantus Gregorianus ex Hungaria – Magyar Gregorianum*, kiad. SZENDREI Janka, DOBSZAY László, RAJECZKY Benjamin, Bp., Zeneműkiadó, 1981.
- KÁJ 1676. (DPP 1979) = „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” – *Kájoni János: Cationale Catholicum – Petrás Ince János: Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979.
- PAPP Géza, *Egy elveszettnek hitt kézirat énekeskönyv*, Magyar Zene, XXIX, 1988, 379–394. (A Deák–Szentés kézirat [1774] tartalomjegyzékével)
- RMDT I. = CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., 1958 (Régi magyar dallamok tára, 1).
- RMDT II. = PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Bp., 1970 (Régi magyar dallamok tára, 2).
- RMKT XVII. század 15 A/B. = *Katolikus egyházi énekek (1660–1670-es évek). „A” kötet: Szövegek, „B” kötet: Jegyzetek*, s. a. r. STOLL Béla, jegyz. HOLL Béla, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1992.
- RMKT XVII. század 7. = *Régi Magyar Költők Tára (RMKT) XVII. század, 7. kötet – Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1979.

HIMNUSZGYŰJTEMÉNYEK (Szövegkiadások)

- AH = *Analecta hymnica medii aevi*, ed. Guido Maria DREVES, Clemens BLUME, Henry Mariott BANNISTER, 55 kötet, Leipzig, 1886–1922. Register: ed. Max LÜTOLF, Bern, 1978. Himnuszokat a következő kötetek tartalmazzak: 2, 4, 11, 12, 14, 16, 19, 22, 23, 27, 43, 48, 50–52.

- Amor Sanctus* – Szent Szeretet könyve – Középkori himnuszok latinul és magyarul, ford., bev. és jegyz. BABITS Mihály, Bp., Helikon, 1988. (Első kiadás: 1933.)
- Bäumker = BÄUMKER, Wilhelm, *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Sindweisen, IV*, Freiburg, 1885–1891.
- Chevalier (Rhy) = CHEVALIER, Ulysse, *Repertorium Hymnologicum – Catalogue des chants, hymnes, proses, sequences, tropes en usage dans l'Église Latine depuis les origines jusqu' à nos jours*. Megjelent az *Analecta Bollandiana* 8–16, 19–23, 28–31. kötetekben, Paris–Bruxelles, 1889–1912.
- Dankó = DANKÓ, Josephus, *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, Bp., 1893.
- Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung, I–II*, ed. Guido Maria DREVES, Clemens BLUME, Leipzig, 1909.
- FRICK József, *A középkori magyar himnuszok költészet*, Kolozsvár, 1910.
- Himnuszok könyve – A keresztény himnuszok költészet remekei latinul és magyarul*, ford. SIK Sándor, Bp., 1943.
- JÁNOS István, *A középkori himnuszok költészet*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1992.
- Latin–magyar Himnárium*, szerk. DOBSZAY László, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, Magyar Egyházzenei Társaság, 2000 (Egyházzenei füzetek, I/10).
- Mone = MONE, Franz Joseph, *Lateinische Hymnen des Mittelalters, I–III*, Freiburg im Breisgau, 1853–1855.
- Radó = RADÓ, Polycarpus, *Répertoire hymnologique des manuscrits liturgiques dans les bibliothèques publiques de Hongrie*, Bp., 1945.
- Szövérfy = SZÖVÉRFY, Joseph, *Die Annalen des lateinische Hymnendichtung, I–II*, Berlin, 1964–1965.
- Wackernagel* = WACKERNAGEL, Karl Emmanuel Philipp, *Das deutsche Kirchenlied von ältester Zeit bis zu Anfang des 17. Jahrhunderts, I–V*, Leipzig, 1863–1876.

A HIMNUSZOK DALLAMA

- Antiphonarium Ambrosianum du Musée Britannique, Codex Additional 34209*, transcription, Paleographie Musicale VI., Solesmes, 1900.
- AntMon = *Antiphonale Monasticum pro diurnis horis*, Tournai, 1934.
- Liber Hymnarius*, Solesmes, 1983.
- Liber Usualis* = *Liber Usualis Missae et Officii*, Parisiis–Tornaci–Romae, 1954.
- MonMon = *Monumenta Monodica Medii Aevi, Bd. I. Hymnen (I) – Die mittelalterliche Hymnenmelodien des Abendlandes*, Hrsg. von Bruno STÄBLEIN, Kassel–Basel, 1956.
- RajMel = RAJECZKY Benjamin, *Melodiarium Hungariae Medii Aevi, I. – Hymni et sequentiae*, Bp., 1956. Pótkötet: Bp., 1982.
- SZENDREI Janka, *A himnusz*, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, Magyar Egyházzenei Társaság, 2000 (Egyházzenei füzetek, I/9).

A ZSOLOZSMÁRÓL (Összefoglaló munkák)

- DOBSZAY László, *A zsolozsma*, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 1995 (Egyházzenei füzetek, I/3).
- DOBSZAY László, *A római officium*, Magyar Egyházzene, V(1997/1998), 133–152.

NÉPI GYŰJTÉSEK KIADÁSA (Tudományos és népszerűsítő kiadványok)

- Dicsérvételek az Urat! – Római katolikus népénektár liturgikus énekekkel, erdélyi változatokkal és imádságokkal*, szerkesztette a Főegyházmegye Egyházzenei Bizottsága, lektor GERÉD Vilmos, Gyulafehérvár, 1993, 2007. (Népi gyűjtésekből letisztázott sablondallamok.)
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtől lépék – Archaikus népi imádságok*, Bp., Magvető, 1976. Bővített kiadás: Pozsony, Kalligram, 1999.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Aki ezt az imádságot... – Élő passiók*, Pozsony, Kalligram, 2001, 2004².
- Éneklő Egyház – Római Katolikus Népektár liturgikus énekekkel és imádságokkal*, Bp., Szent István Társulat, 1985. (Népi gyűjtésekből letisztázott sablondallamok.)
- HARANGOZÓ Imre, KÖVÁRI Réka, *Etelközi fohászok – Válogatás a moldvai magyarság vallásos népköltészetének kincstárából*, Újkígyós, Ipolyi Arnold Népfőiskola, 2005.
- Hosszú utak megszomorodának... – Archaikus népi imádságok, ráolvasók, szentes énekek Erdélyből és Moldvából*, DACZÓ Árpád Lukács gyűjtése (1974–1999), s. a. r., utószó, jegyz. TAKÁCS György, bev. ERDÉLYI Zsuzsanna, Bp., Magyar Napló, 2003.
- KÓNYA Sándor, *Harmatozzatok, egek!*, Zenta, Thurzó Lajos Közművelődési Központ, 2004.
- LAJTHA László, *Sopron megyei virrasztó énekek*, közrem. ERDÉLYI Zsuzsanna, TÓTH Margit, Bp., 1956 (Népzenei monográfiák, 4).
- Mária-énekek, melyeket a Csíksomlyóra zárandokoló hívek énekelnek a pünkösdi és a Mária Neve búcsúik alkalmával*, összeállította MÁRK József, Csíksomlyó, 1992.
- MNDTK = *A Magyar Népdaltípusok Katalógusa stílusok szerint rendszerezve, I*, bev., 2. és 4. fejt. DOBSZAY László, 1. és 3. fejt. SZENDREI Janka munkája, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1988.
- Musica Sacra, I–II. – Jegyzet és példatár a szemináriumok énekóráihoz*, összeáll. JÁKI Sándor Teodóz, Bp., é. n. (1974).
- Negyven Mária-ének*, vál. és hangszalagra énekelte MAROSI Julianna, Bp., 1997.
- Régi magyar népdaltípusok*, főszerk. PÁVAI István, szerk. RICHTER Pál, SEBŐ Ferenc, Bp., KFKI Számítástechnikai Csoport – MTA Zenetudományi Intézet – Néprajzi Múzeum, 1999.
- SERES András, SZABÓ Csaba, *Csángómagyar daloskönyv, Moldva, 1972–1988*, Bp., Héttorony, é. n. (1989).
- SZÉKELY László, *Csiki áhítat – A csiki székeleyek vallási néprajza*, Bp., Szent István Társulat, é. n. (1997).
- SZENDREI Janka, DOBSZAY László, RAJECZKY Benjamin, *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben, I–II.*, Bp., Akadémiai, 1979.
- VOLLY István, *101 Mária-ének – Népi gyűjtések*, Bp., Népkóta, 1948.
- VOLLY István, *Karácsonyi és Mária-énekek*, Bp., Szent István Társulat, 1982.

*HANGZÓANYAG*³³

- DOBSZAY László, NÉMETH István, *A magyar népének népzenei felvételeken*, Bp., Magyar Egyházzenei Társaság, 1997. (8 db hangkazetta, eredeti népzenei felvételekkel.)
- DOBSZAY László (szerk.), *Gregorián énekek és balladák a csángóknál*, Bp., Hungaroton Classic Ltd, 1997. HCD 18230 (1 db CD).

³³ Terjedelmi okokból az eredeti népzenei gyűjtéseket tartalmazó kiadványokat tudjuk itt felsorolni, az előadóművészek által kiadott kazettákat és CD-eket nem.

- DOMOKOS Mária, NÉMETH István (szerk.), *Magyar népzenei antológia, VII. – Moldva és Bukovina*, bev. DOMOKOS Mária, Bp., Hungaroton Records KFT, MTA ZTI, 2004. HCD 18264-67 (4 db CD).
- KALLÓS Zoltán (szerk.), *Uram irgalmazz nekünk – Moldvai szentes énekek és imádságok*, Bp., Kallós Archívum, 1992. KZA-MK 001 (Kallós Archívum, 1; 1 db audiokazetta, illetve 33-as lemez).
- PAKSA Katalin (szerk.), *Karácsony, húsvét, pünkösöd a zenei néphagyományban – Bálint Sándor születésének 100. évfordulójára – Eredeti népzenei felvételek a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete és a Néprajzi Múzeum archívumából*, Bp., 2004. ISBN 963058168 (1 db CD).
- SZENDREI Janka (szerk.), *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1993. (Kazettával.)
- TARI Lujza, *Bukovinai székely betlehemesek*, Bp., Európai Folklór Intézet, Arcanum, 2006 (PC CD-ROM).

KATOLIKUS ÉNEKESKÖNYVEK – KIADOTT FORRÁSOK

- CC 1651 = [SZÖLÖSY Benedek:] *Cantus Catholici, Régi és Új Deák, és Magyar Ajitatos Egyházi Énekek, Es Litaniák*, Lőcse, 1651. RMK I 856. Kiadása: Magyar Irodalmi Ritkaságok sorozat 35. és 38. szám. Bp., 1935.
- CC 1674 = [SZEGEDI Ferenc Lénárd:] *Cantus Catholici Latino–Hungarici*, Cassoviae, 1674. RMK I 1159.
- CC 1675 = *Cantus Catholici. Régi és Új, Deák, és Magyar Ajitatos Egyházi Énekek, es Litaniák*, Nagyszombat, 1675. Újabb kiadás: Magyar Irodalmi Ritkaságok, szerk. Vajthó László, Bp., 1938.
- KÁJ 1676 = KÁJONI János, *Cantionale Catholicum, Régi és Új Deák, és Magyar aitasos egyházi Énekek, dicséretes, Soltárok és Lytaniák*, Csíksomlyó, 1676. RMK I 1188. Kiadás: „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” – Kájoni János: *Cantionale Catholicum – Petrus Ince János: Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979.
- KÁJONI János, *Organo Missale*, ed. RICHTER Pál, Csíkszereda, Státus, 2004 (A Csíksomlyói Ferences Könyvtár kincsei, 3).

ALAPISMERETEK, ÖSSZEFOGLALÁSOK

- BORSAI Ilona, *Népekeink az élő színhagyományban*, Vigilia, 1972/5.
- DOBSZAY László, *A népének hazai története*, Vigilia, 1972/4.
- DOBSZAY László, *Magyar zenetörténet*, Bp., 1984, 108–131, 145–160, 168–190, 247–255.
- DOBSZAY László, *A magyar népének*, Veszprém, Veszprémi Egyetem, 1995¹.
- Magyarország zenetörténete, I. – Középkor*, szerk. RAJECZKY Benjamin, Bp., Akadémiai, 1988, 457–585.
- Magyarország zenetörténete, II. – 1541–1686.*, szerk. BARDOS Kornél, Bp., Akadémiai, 1990, 155–214, 291–348, 413–414.
- PAPP Géza, *A magyar katolikus egyházi népének kezdetei*, Bp., 1942.
- RAJECZKY Benjamin *Írásai*, szerk. FERENCI Ilona, Bp., Zeneműkiadó, 1976.
- SZABOLCSI Bence, *A magyar zenetörténet kézikönyve*, Bp., Zeneműkiadó, 1947, 1955².

NÉPÉNEKKIADÁSOK, ELEMZÉSEK, KAPCSOLAT AZ ÉLŐ SZÁJHAGYOMÁNNYAL

- A népének, mint a hagyományos vallásgyakorlat egyik legfontosabb eleme – Jáki Sándor Teodóz [...] tiszteletére*, szerk. DOMOKOS Mária, HALÁSZ Péter, Bp., Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület, 2006.
- „Ott hul éltek vala a magyarok...” – *Válogatás az észak-moldvai magyarság népi emlékezetének kincsestárából*, szerk. HARANGOZÓ Imre, a szerkesztő munkatársa PIRO Krisztina, Újkígyós, Ipolyi Arnold Népfőiskola, 2001.
- ÁG Tibor, *XVI–XVII. századi népének a Nyitra-vidéken = A népének, mint a hagyományos vallásgyakorlat egyik legfontosabb eleme – Jáki Sándor Teodóz [...] tiszteletére*, szerk. DOMOKOS Mária, HALÁSZ Péter, Bp., Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület, 2006 (Csángó füzetek, 5), 31–41.
- BÁLINT Sándor, *Egy magyar szentember – Orosz István önéletrajza*, Bp., Budapesti Egyetem Magyarstudományi Intézete, 1942. Reprint: BARNÁ GÁBOR [szerk.], Szolnok, 1991.
- BÁLINT Sándor, *Vallásos népköltészetünk egyéni ihletései = BÁLINT Sándor, Sacra Hungaria – Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*, Kassa, Veritas, é. n. (1943).
- BÁLINT Sándor, *A Júdás-misztérium hagyományvilágunkban*, Vigilia, 1974/4, 245–247.
- BÁLINT Sándor, *Ünnepi Kalendárium 1–3*. (Az első kötet az elsőként 1973-ban kiadott *Karácsony, húsvét, pünkösd* című könyv anyaga, a 2–3. kötet pedig az először 1977-ben megjelent *Ünnepi Kalendárium 1–2*. anyagát tartalmazza.) Szeged, Mandala, 1998. [Az összefoglalás számos népeket bemutat az egyes ünnepeknél!]
- BÁLINT Sándor, BARNÁ GÁBOR, *Búcsújáró magyarok – A magyarországi búcsújárás története és néprajza*, Bp., Szent István Társulat, 1994.
- BÁRDOS Lajos, *Egy érzelmes hangköz*, Magyar Kórus, 67. sz., 1947, 1222–1223.
- BÁRDOS Lajos, *Gregorián ritmus a magyar népénekben*, Magyar Kórus, 69. sz., 1947, 1305.
- BARNÁ GÁBOR, „Istent dicsőítő énekkönyv.” – *A Mezey kántorok énekeskönyvei és énekei, I–II*, Vigilia, 1983, 264–267, 337–341.
- BARNÁ GÁBOR, *Katolikus egyházi népének, énekszerzők és a folklorizáció (A Mezey kántorok énekei a néphagyományban) = A Hagományos műveltség továbbélése – Az I. Magyar–Jugoszláv konferencia anyaga*, szerk. KISS Mária, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984 (Folklor és tradíció, 1), 123–133.
- BARNÁ GÁBOR, „Örvendez ég és föld...” – *Ökrös József akrosztichonos énekei = „Nyisd meg, Uram, szent ajtód...”* – *Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára*, szerk. BARNÁ GÁBOR, Bp., Szent István Társulat, 2001, 113–154.
- BARNÁ GÁBOR, *Előénekesek, búcsúvezetők a XIX–XX. század fordulóján Kunszentmártonban = A népének, mint a hagyományos vallásgyakorlat egyik legfontosabb eleme – Jáki Sándor Teodóz [...] tiszteletére*, szerk. DOMOKOS Mária, HALÁSZ Péter, Bp., Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület, 2006 (Csángó füzetek, 5), 83–91.
- BARNÁ GÁBOR, *Csoportszerveződés és egyéni szerepek a népi vallásosságban – Vallási kultúra a 19–20. században az Élő Rózsafüzér Egyesület példáján*, MTA akadémiai doktori értekezés, Bp., 2007. (Nyilvános védés: Bp., 2007. május 15.)
- BARTALUS István, *A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században*, Pest, 1869.
- BERZE-NAGY János, *A katekizmusi ének és a néphagyomány számszimbolikája*, Ethnographia, 1939, 111–135.

- C. NAGY Béla, *Az egyházi ének és népzene új stílusa – Magyar Kórus – Hangjegyes egyházzenei folyóirat az OMCE hireivel és közleményeivel*, 80., Bp., 1950. június, 1762–1764. Reprint kiadás: Magyar Egyházzene, IV(1996/1997), 1. szám.
- CZÖVEK Judit, *Ha mi meghalunk... – Zoborvidéki virrasztóénekek*, Pozsony, Kalligram, 2002.
- DÉRI Balázs, *Prudentius és vízkereszt hímnusa*, Magyar Egyházzene, VI(1998/1999), 33–62.
- DOBSZAY László, *A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzeneünkben*, Bp., Zeneműkiadó, 1983.
- DOBSZAY László, *A magyar dal könyve*, Bp., Zeneműkiadó, 1984.
- DOBSZAY László, *A középkori magyar temetés maradványai az erdélyi néphagyományban = „Mert ezt Isten hagyta...” – Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., 1986, 189–210.
- DOBSZAY László, *Barokk dallamok átalakulása a magyar népi gyakorlatban*, Magyar Egyházzene, IV(1996/1997), 153–160.
- DOBSZAY László, *Dies est leticie*, Magyar Egyházzene, IV(1996/1997), 37–54.
- DOBSZAY László, *A középkori magyar liturgikus zene kutatása*, Magyar Egyházzene, VII(1999/2000), 131–150.
- DOBSZAY László, *A zoltárok elrendezése a zsolozsmaimádságban*, Magyar Egyházzene, IX(2001/2002), 229–247. [A népszolozsma rendje is!]
- DOMOKOS Mária, *A Rákóczi-nóta családfája*, Magyar Zene, 1980, 249–263.
- DOMOKOS Mária, *Domokos Pál Péter és Forrai Gregoria levelezése*, Magyar Egyházzene, IV(1996/1997), 91–100.
- DOMOKOS Mária, *Csiki énekeskönyvek – Egy könyvsorozat kézírata és dokumentumai Domokos Pál Péter hagyatékában = Csiki Székely Múzeum évkönyve, 2004*, Csíkszereda, Csiki Székely Múzeum, 123–146.
- DOMOKOS Pál Péter, *A csiki énekeskönyvek = Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára*, szerk. CSUTAK Vilmos, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 1929, 102–112.
- DOMOKOS Pál Péter, *A Népművészeti Intézet újabb gyűjtéseiből*, Bp., 1953 (Zenetudományi tanulmányok, 1), 339–372.
- DOMOKOS Pál Péter, *Hajnal, hajnalnóta, hajnalozás*, Ethnographia, 1961, 239–265; Másodközlés: DOMOKOS Pál Péter, *Múltbanézó*, Bp., Magvető, 1990, 122–159.
- DOMOKOS Pál Péter, *A moldvai magyarság*, Bp., Fekete Sas, 2001⁶.
- DOMOKOS Pál Péter, *Ferences Névtelen kottás kézírata 1741-ből*, h. n., é. n. Kézirat az MTA Zenetudományi Intézet (Budapest) tulajdonában.
- EPERJESSY Ernő, *Magyar szentek énekei egy XIX. századi horvát kézíratos énekeskönyvben = A szentisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában – A magyar szentek tisztelete*, szerk. BARNA Gábor, Szeged, Néprajzi Tanszék, 2001 (Szegedi Valási Néprajzi Könyvtár, 8), 58–79.
- ERDÉLYI Pál, *A gyöngyösi toldalék*, Magyar Könyvszemle, 1898, 225–233.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Archaisus és középkori elemek népi szövegekben*, Ethnographia, 1971/3.
- ERDÉLYI Zsuzsa, TÓTH Margit, *Középkori irodalmi és zenei elemek jelentkezése liturgikus néphagyományunkban*, Muzsika, 1972. március.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Theophilus–Tenfilius (VI–XX. század)*, Vigilia, 1975/2, 100–108.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Siralmas az én életem – A Mária-siralom költészete*, Új Írás, 1979/6, 55–72.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Kisdéd ünnep – Mária-altatók*, Új Írás, 1979/12, 33–48.

- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Archaikus szövegelemek a nógrádsipeki néphagyományban = Nógrádsipek – Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról*, szerk. MANGA János, Bp., Akadémiai, 1980, 183–234, 562–573.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, „Gyönyörűségnek kertyiben.” – *Ádám-vigasztalók*, Új Írás, 1983/1, 75–91.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Későközépkori közköltészeti emlékek a hazai interetnikus – délszláv – szakrális hagyományban = A hagyományos műveltség továbbélése (Az I. Magyar–Jugoszláv konferencia előadásai)*, szerk. KISS Mária, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984 (Folklor és tradíció, 1), 43–105.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Az archaikus népi imádságok = Magyar néprajz – Magyar népköltészet*, főszerk. VARGYAS Lajos, Bp., Akadémiai, 1988, 692–748.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Az írástudatlanok felelőssége*, Új Írás, 1988/11, 70–89.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Szenvedje estje*, Jel, 1989/5–6, 37–42.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, „Móduvába hitték a szegényt...” I–II, Új Írás, 1990/2, 47–57; 1990/3, 87–102.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, „Magyarországot a Máriára bízta” – *Mária-énekek és imák az elmúlt századok népi imakönyveiből*, Új Írás 1990/5, 61–76; Új Írás, 1990/6, 10–36.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Az archaikus népi imádságzáradékok történeti kérdései = Boldogasszony ága – Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, szerk. ERDÉLYI Zsuzsanna, Bp., Szent István Társulat, 1991, 51–142.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, „Közös sorsok – szép énekek”, Új Írás, 1991/10, 99–107; „Közös sorsok – szép énekek” – *Román szent szövegek*, Új Írás, 1991/11, 92–110; „Közös sorsok – szép énekek” – *Szent szövegek a hazai szláv hagyományból*, Új Írás, 1991/12, 71–80.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Zengő templomok, otthoni áhitatok – Kéziratos népénekek*, Kortárs, 1994/12, 1–8.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, „Meghaltam én népemért...” – *Kéziratos népénekek*, Kortárs, 1995/4, 38–43.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, „Had izenek tölled”, Jel, 1997/2, 36–39.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Rábaközi kéziratos énekeskönyv a 19. század közepéről = Tárgy és jelentése – Rábaközi tanulmányok – A Csornai Múzeumban elhangzott néprajzi konferencia előadásai, 1995. november 17.*, szerk. SZALONTAY Judit, Csorna, 1998 (Csornai múzeumi füzetek, 1), 79–122.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, „Ó, szent Istán...” – *Szentjeink a népi kéziratos énekeskönyvekben*, Árgus (Székesfehérvár), 1998/4, 11–18.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Még mindig a népi kéziratokról!*, Vigília, 1999/1, 296–313.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Megint a népi kéziratokról!*, Vigília, 2000/1, 53–62.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Húsvét hangja a Kenyeri énekeskönyvben*, Vigília, 2000/4, 293–304.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, „...csak ide van bizodalمام...””, Vigília, 2001/1.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, „... Emlikezzél sz. Istvanro...””, Kortárs, 2001/1.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Egek csillaga*, Vigília, 2001/5, 374–380.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Szent Ferenc és a szent költészet = A szentisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában – A magyar szentek tisztelete*, szerk. BARNA Gábor, Szeged, Néprajzi Tanszék, 2001 (Szegei Vallási Néprajzi Könyvtár, 8), 207–222.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Calabriai albán húsvéti ének – Egy középkori epikum létszintváltásai = Lélek, halál, túlvilág – Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Bp., Balassi, 2001 (Tanulmányok a transzcendensről, 2), 424–448.

- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Szűz Mária alakja a történeti – későközépkori – imádságokban* = *Boldogasszony – Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. BARNÁ Gábor, Szeged, Néprajzi Tanszék, 2001 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 7), 102–126.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Amor Sanctus*, Tanítvány, 2002/1, 142–166. Első közlés: *A szerelem kertjében*, szerk. HOPPÁL Mihály, SZEPES Erika, Bp., Szépirodalmi, 1987.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *A ferences lelkiesség jelenléte a népi szent költészetben* = *A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára, I–II*, szerk. ÖZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba–Bp., PPKE BTK–METEM, 2005 (Művelődés-történeti Műhely, Rendtörténeti Konferenciák, 1), II/799–814.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, „*Maria mi kegyes Anyánk...*” = *Látó szívvel*, szerk. BENDE József, DEÁK Viktória Hedvig, PÁKOZDI István, Bp., Magyar Piarista Rendtartomány – Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola – Vigilia, 2006, 427–445.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Mestereknek mestere...* = „*Nem súlyed az emberiség...*” – *Album Amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 1175–1192.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Valahol Gagauziában* = *Élet és világ – Írások Keresztesné Várhelyi Ilo-
na tiszteletére*, szerk. LAKNER Lajos, Debrecen, Déry Múzeum – Debreceni Irodalmi Múzeum, 2007, 198–208.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, „*Békesség szálló...*”, *Tekintet*, 2008/3, 66–70. (Klny.)
- ERDÉLYI Zsuzsanna, „... *Emlikezzél sz: Istvanro...*”, *Kortárs*, 2008/5.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Kálmán Erzsébet* (szerk.): *Mélységek könyve – Orosz vallásos népelemek* (Recenziós tanulmány), *Vigilia*, 2008/9, 712–714.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, *Egy magángyűjtemény Szent László énekei* = „*Vállal magasb mindeneknél*” – *A Szent László-herma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai*, [A kötet tartalma megegyezik az Arrabona Múzeumi Közlemények 2008. 46/1. számával], szerk. MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, SZÉKELY Zoltán, Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008, 227–252.
- ÉGETŐ Melinda, *Gergelyjárás ének és János napi köszöntő a XVIII. századból*, *Ethnographia*, 1969, 568–572.
- FARMATI Anna, *17. századi katolikus énekköltészet szövegtípusai*, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Kolozsvár*, 2001, 129–145.
- FARMATI Anna, *Az európai himnuszirodalom magyarországi recepciója a 17. századi katolikus énekgyűjteményekben* = *Nyelvek, szövegek, identitások*, szerk. SZABÓ T. Levente, Kolozsvár, RODOSZ-tanulmányok, 2002, 101–121.
- FARMATI Anna, *A XVII. századi magyar katolikus népelemek-gyűjtemények szerepe a barokk kori kegyesség elmélyítésében* = *Devóciók, történelmek, identitások*, Kolozsvár, A Sapientia külső kutatócsoportjának tanulmánykötete, 2003.
- FARMATI Anna, „...*a 'ki e' napokban* (...) *elméjével Betlehembe mégyen*” – *A 17. századi karácsonyi énekek motívumrétegei és ezek funkciója* = *Mindennemű dolgok változása – Hagymányok, források, távlatok*, Kolozsvár, Komp-press Korunk Baráti Társaság, 2004, 97–114.
- FARMATI Anna, *A narráció típusai és a történetmondás szerepe a XVII. századi magyar katolikus népelemekben* = *A történetmondás rétegei a kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2005.
- FARMATI Anna, *Devóció, hitvallás, poézis* – *Karácsonyi énekeink értékszerkezete*, *Korunk*, 2006/12.

- FARMATI Anna, *Himnuszok és históriák – Szenttörténetek a 17. századi katolikus énekgyakorlatban = Tinódi Sebestyén és a régi magyar vereses epika – A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 247–257.
- FARMATI Anna, *Strófikus zsoltárok a XVII. századi katolikus énegyűjteményekben*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 2008/1, 85–91.
- FERENCZI Ilona, *Krisztus feltámadása – Magyarországi egy- és többszólamú adatok a 16–17. századból*, Zenetudományi Dolgozatok, 1979, 85–98.
- FERENCZI Ilona, *Magyar nyelvű gregorián a 16–17. században*, Zenetudományi Dolgozatok, 1985, 61–71.
- GACS Béla Emilián, *Szoszna Demeter György kéziratosa énekeskönyve (1714–15)*, Pannonhalma, 1938 (Pannonhalmi Füzetek, 20).
- HARANGOZÓ Imre, „Krisztusz háza arangyos...” – *Archaikus imák, ráolvasások, kántálók a gyimesi és moldvai magyarok hagyományából*, Újkígyós, Ipolyi Arnold Népfőiskola, 1998.
- HARANGOZÓ Imre, *Jézus szenvedésének stációi a paraszti színhagyományban = A népének, mint a hagyományos vallásgyakorlat egyik legfontosabb eleme – Jáki Sándor Teodóz [...] tiszteletére*, szerk. DOMOKOS Mária, HALÁSZ Péter, Bp., Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület, 2006 (Csángó füzetek, 5), 93–101.
- HETÉNY János, *Nagyboldogasszony virrasztása – A Karancs-hegyi búcsú – Egy terepkeresés jegyzetei, 1951–1952*, Szeged, Néprajzi Tanszék, 2000 (Devotio Hungarorum, 7).
- HETÉNY János, *Alkonyattól virradatig – Nagyboldogasszony virrasztása a Karancs-vidéken – A búcsúsok kézikönyve*, Sopron, 2002.
- HETÉNY János, „Gyönyörű nagy vonzalom...” – *A Karancs-hegyi kistáj Mária-kultuszt ihlető szerepe*, Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2006 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 15).
- HETÉNY János, „Az ő gyógyító ereje benne van!” – *A Nógrád megyei Karancs-hegy kultuszt ihlető szerepe = Kép, képmás, kultusz*, szerk. BARNA Gábor, Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2006 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 16), 165–176.
- HETÉNY János, *Szent László király népi tisztelete – különös tekintettel a ponyva-nyomatványokra és a Karancs-hegyi népi emlékezetre = „Vállal magasb mindeneknél” – A Szent László-herma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai*, [A kötet tartalma megegyezik az Arrabona Múzeumi Közlemények 2008. 46/1. számával], szerk. MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, SZÉKELY Zoltán, Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008, 267–280.
- HOLL Béla, „Jóillatú virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása...” (Az *Officium Rákócziánium története*), Vigilia, 1955, 405–411.
- HOLL Béla, *Hozzászólás Dobozyné Erdélyi Zsuzsanna „Archaikus és középkori elemek népi szövegekben” című előadásához*, Ethnographia, 1971/3.
- HOLL Béla, *Jodocus Clichtoveus Elucidatoriuma és a magyarországi himnuszokéltészet európai recepciója = Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról – Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1989, 169–182.
- HOLL Béla, *A magyar nyelvű katolikus zsoltárokénekek hagyományai = Gesta typographorum – Tanulmányok Borsá Gedeon hetvenedik születésnapjára*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Borda, é. n. Másodközlés: HOLL Béla, *Laus librorum – Válogatott tanulmányok*, Bp., METEM, 2000, 47–52.

- JÁKI Sándor Teodóz, *A Kunszigeti Jézuskeresés = Kisalföldi Kalendárium*, Győr, 1987, 51–56. (kotta nélkül); kottával: Jel, 1991/2; Honismeret, 1999/2, 34–42.
- JÁKI Sándor Teodóz, *Az osli népvesperás = Kisalföldi Kalendárium*, 1988, Győr, 1987, 196–200.
- JÁKI Sándor Teodóz, *Ősi és modern – A „diktálás” mint a legősibb népi közösségi éneklési mód*, Magyar Egyházzene, III(1995/1996), 4. sz., 429–433.
- JÁKI Sándor Teodóz, *Vallási néprajz a katolikus pap szemével = Népi vallásosság a Kárpát-medencében II*, szerk. S. LACKOVITS Emőke, Veszprém–Debrecen, 1997, 121–130. Másodközlés: Magyar Egyházzene, VI(1998/1999), 67–74.
- JÁKI Sándor Teodóz, *A csángóföldi „Boldogasszony Anyánk”*, Magyar Egyházzene, V(1997/1998), 1. sz., 15–18.
- JÁKI Sándor Teodóz, *A vágai virágvasárnap pászta = Népi vallásosság a Kárpát-medencében, III*, szerk. LANTOSNÉ IMRE Mária, Pécs, Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2000 (Dunántúli Dolgozatok [D] Néprajz sorozat, 3), 184–191.
- JÁKI Sándor Teodóz, *A csángómagyar Aranymiatyánk – Népelemekgyűjtés 1998-ban = Népi vallásosság a Kárpát-medencében, 5*, I. kötet, szerk. S. LACKOVITS Emőke, MÉSZÁROS Veronika, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2001, 147–164.
- JÁKI Sándor Teodóz, *Csángókról, igaz tudósítások*, Bp., Való Világ Alapítvány, 2002.
- JÓKAI Mária, *Népelemek a Zobor-vidéken és a Zsitva mentén = A népelemek, mint a hagyományos vallásgyakorlat egyik legfontosabb eleme – Jáki Sándor Teodóz [...] tiszteletére*, szerk. DOMOKOS Mária, HALÁSZ Péter, Bp., Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület, 2006 (Csángó füzetek, 5), 15–29.
- JÓZSA László, *Szent Márton tisztelete egy alföldi kun városban = A szenttisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában – A magyar szentek tisztelete*, szerk. BARNÁ Gábor, Szeged, Néprajzi Tanszék, 2001 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 8), 268–274.
- JÓZSA László, *A kunszentmártoni keresztiek mint a könyörgő körmenetek állomásai = Kép, képmás, kultusz*, szerk. BARNÁ Gábor, Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2006 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 16), 241–257.
- JUHÁSZ Kálmán, *A licenciátusi intézmény Magyarországon*, Bp., 1921.
- KECSKÉS Mónika, *Négy Mária-antifóna liturgikus alkalmazásának történetéből I*, Magyar Egyházzene, VIII(2000/2001), 2–3. sz., 175–186.
- KELECSÉNYI Ákos, *Beythe István énekeskönyve*, OSZK évkönyv 1956–1966, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1967, 149–157.
- KISS Lajos, *A szlavóniai magyar virasztóénekek zenetörténeti jelentősége*, MTA I. OK 1965, 123–147.
- KODÁLY Zoltán, *Visszatekintés – Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok, I–II*, s. a. r., jegyz. BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1964, 1974². Benne a népelemekhez: *Néprajz és zenetörténet* = II. kötet, 225–234.
- KODÁLY Zoltán, *Visszatekintés, 3. – Hátrahagyott írások, beszédek, nyilatkozatok*, közreadja BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1989.
- KODÁLY Zoltán, *A magyar népzene*, Bp., Editio Musica, 1994¹².
- KOVÁCS Andrea, *Az officium defunctorum eredete és szövegei*, Magyar Egyházzene, X(2002/2003), 353–377.
- KOVÁCS Sándor, V., *Egy virágének szövegtörténetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1964, 208.
- KÓNYA Sándor, *Népelemek Észak-Bánságban = A népelemek, mint a hagyományos vallásgyakorlat egyik legfontosabb eleme – Jáki Sándor Teodóz [...] tiszteletére*, szerk. DOMOKOS Mária,

- HALÁSZ Péter, Bp., Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület, 2006 (Csángó füzetek, 5), 43–59.
- KÖVÁRI Réka, *A Kájoni Cantionale énekei a moldvai csángók között = A népének, mint a hagyományos vallásgyakorlat egyik legfontosabb eleme – Jáki Sándor Teodóz [...] tiszteletére*, szerk. DOMOKOS Mária, HALÁSZ Péter, Bp., Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület, 2006 (Csángó füzetek, 5), 103–113.
- KÖVÁRI Réka, *Gregorián énekek a Kájoni Cantionale kiadásaiban = „Inter sollicitudines” – Tudományos ülészek X. Pius pápa egyházzenei motu propriojának 100 éves évfordulóján*, Bp., MTA – TKI – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport és a Magyar Egyházzenei Társaság, 2006, 283–294.
- KÖVÁRI Réka, *Egy XVIII. századi csiki ferences kézirat dallamai a népzenei gyűjtésekben – Két halottas ének*, Marosvidék, 2007. április.
- KÖVÁRI Réka, *Interdiszciplináris kapcsolatok népzene-kutatói szemmel – Az Etelközi fohászok és a Ferences iskoladrámák (1.) c. kiadványok zenei munkálatairól = Diszciplínák határain innen és túl – Fiatal kutatók fóruma, 2. – 2006*, Bp., MTA Társadalomkutató Központ, 2007, 519–537.
- KÖVÁRI Réka, *Kájoni Cantionale énekei – Forrai Magdolna Georgia nyomában a háromszéki Szentföldön = Népi vallásosság a Kárpát-medencében, 7. – Konferencia Sepsiszentgyörgyön, 2005. szeptember, II.*, szerk. S. LACKOVITS Emőke, SZÖCSNÉ GAZDA Enikő, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, Székely Nemzeti Múzeum – Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2007, 93–111. (CD-ROM melléklettel.)
- KÖVÁRI Réka, *Zenetörténet és népzene – Egy XVIII. századi csiki ferences kézirat dallamai a népzenei gyűjtésekben = Mozart – Liszt – Bartók-tanulmánykötet*, Szeged, JGYTFK Énekzene Tanszék, 2007, 80–98.
- KÖVÁRI Réka, *A Kájoni Cantionale énekei Székelyföld és Moldva néphagyományában a Deák-Szentes kézirat tükrében*, Doktori (DLA) disszertáció. Témavezető: DOMOKOS Mária. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Doktori Iskola, Bp., 2008.
- KÖVÁRI Réka, *A Szent László-népének dallamairól = „Vállal magasb mindeneknél” – A Szent László-herma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai* [A kötet tartalma megegyezik az Arrabona Múzeumi Közlemények 2008. 46/1. számával.], szerk. MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, SZÉKELY Zoltán, Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008, 253–266.
- KRIZA Ildikó, *A legendaballada – Epikai-lirai alkotások az irodalom és a folklór határán*, Bp., Akadémiai, 1982.
- LAJTHA László, *Egy magyar ráolvasó énekelt töredéke*, Ethnographia, 1947, 98–101.
- LIMBACHER Gábor, *A Szentháromság kultusza Nógrádban különös tekintettel a szabadtéri ábrázolásokra = „Oh, boldogságos Háromság” – Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről*, szerk. BARNA Gábor, Bp., Paulus Hungarus–Kairosz, 2003 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 12), 101–138. (A Szentháromság-olvasó és egy ének kiadása.)
- LIMBACHER Gábor, *„Kegyelmeikkel tündöklő boldog Anya” – Szent Anna tisztelete és a Palóc Búcsú*, Balassagyarmat, 2005.
- MANGA János, *A kánai menyegző változatai*, Ethnographia, 1946, 49–67.
- MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *Mariazell a ponyvairodalomban = Mariazell és Magyarország – Egy zarándokhely emlékezete – Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában*, szerk. FARBAKY Péter, SERFŐZŐ Szabolcs, PRÉKOPA Ágnes, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2004, 465–478.

- MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *Mariazell im Spiegel der Flugschriften in Ungarn = Ungarn in Mariazell – Mariazell in Ungarn – Geschichte und Erinnerung – Ausstellung des Historischen Museums der Stadt Budapest in Museum Kiscell*, hrsg. Péter FARBAKY, Szabolcs SERFŐZŐ, Ágnes PRÉKOPA, Bp., Historisches Museum der Stadt Budapest, 2004, 465–478.
- MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *Szent Ágota, Nepomuki Szent János és Szent Vendel tisztelete Perenyén = Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6.*, szerk. LACKOVITS Emőke, MÉSZÁROS Veronika, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2004, 517–532.
- MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, „*Szent László, Isten Szolgája, Magyarok fényes Lámpása...!*” – *Adalékok barokk kori Szent László-énekeinkhez = Summa – Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 7), 221–225.
- MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *XIX. századi népi kéziratok énekeskönyvek Gencsapátiból és Perenyéből = Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7. – Konferencia Sepsiszentgyörgyön, 2005. szeptember, II.*, szerk. S. LACKOVITS Emőke, SZŐCSNÉ GAZDA Enikő, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, Székely Nemzeti Múzeum – Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2007, 61–91.
- MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *Szent László király alakja az 1650 és 1845 között keletkezett kéziratok és nyomtatott énekeskönyvekben.* = „Vállal magasb mindeneknél” – *A Szent László-herma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai* [A kötet tartalma megegyezik az Arrabona Múzeumi Közlemények 2008. 46/1. számával], szerk. MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, SZÉKELY Zoltán, Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008, 193–226.
- M. KOZÁR MÁRIA, „*Arany Miatyánk*” = *Veszprém megyei honismereti tanulmányok, XV.* Veszprém, 1991, 27–34.
- OLLÉ Viktória, *Katolikus népénekeink a barokk korban – A Nagyölvédi énekeskönyv*, szakdolgozat, Piliscsaba, PPKE BTK, Magyar Irodalomtudományi Intézet, 2004.
- OLLÉ Viktória, *Dramatikus nagypénteki népének egy ismeretlen 18. századi kézirat énekeskönyvből = Summa – Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 7), 233–237.
- ŐÉ 1953. = *Ötödfélszáz énekek – Pálóczi Horváth Ádám dalgűjteménye az 1813. évből*, s. a. r. BARTHA Dénes, KISS János, Bp., 1953.
- PAKSA Katalin, *Magyar népzene-történet*, Bp., Balassi, 1999. (2 db CD-melléklettel, számos népénekekkel.)
- PAKSA Katalin, *Mária-énekek a magyar néphagyományban = Boldogasszony – Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. BARNÁ Gábor, Szeged, Néprajzi Tanszék, 2001 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 7), 218–231.
- PAKSA Katalin, *Népi előénekek – egyházi népénekek = Imádságos asszony – Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*, Bp., Gondolat, Európai Folklor Intézet, 2003, 241–248.
- PAPP Géza, *Egy elveszettnek hitt kézirat énekeskönyv*, Magyar Zene, XXIX(1988), 379–394.
- PETRO Sándor, *A magyar nyelvű egyházi ének középkori emlékei*, Egyetemes Philológiai Közöny, 1941, 270–285.
- RAJECZKY Benjamin, *Szentmihályi Mihály „Egyházi énekeskönyv”-ének (1797–1798) hangjegyes tervezete*, Vigilia, 1984, 172–174.
- RICHTER Pál, *Magyar nyelvű énekek ferences kéziratokban*, Magyar Zene, 1998/1999, 3. sz. 285–298.

- RICHTER Pál, *Die Verwendung der Kirchenlieder in der Franziskaner Quellen = Gegenreformation und Barock in Mitteleuropa in der Slowakei*, hrsg. von Ladislav KAČIC, Bratislava, Slavistický kabinet SAV, Academic Electronic Press, 2000, 221–223.
- RICHTER Pál, *Ergänzungen zum thematischen Verzeichnis der Kompositionen in der Franziskanerhandschriften in Ungarn*, Studia Musicologica, Tomus XLII, Fasciculus 3–4, Bp., Akadémiai, 2001, 279–348.
- RICHTER Pál, *Magyar nyelvű énekek 17–18. századi pálos kéziratokban*, Magyar Zene, 42(2004), 1. sz. 27–36.
- RICHTER Pál, *Napja Isten haragjának – Egy temetési ének írásos emlékei és néphagyományban élő változatai* = A Csíki Székely Múzeum évkönyve 2004, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2004, 259–275.
- RICHTER Pál, *A ferencesek zenéje a XVII–XVIII. században = A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára, 1–2*, szerk. ÖZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba–Bp., PPKE BTK–METEM, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 1), II/847–856.
- RICHTER Pál, *Der Melodienbestand des Franziskanerordens im Karpatbecken im 17. Jh. – A ferences rend dallamkészlete a XVII. században a Kárpát-medencében*, Bp., Magyarok Nagyasszonyáról Nevezett Ferences Rendtartomány, 2007 (Magyar Ferences Források, Series E, Numerus 2).
- RUŠČIN, Peter, *Cantus Catholici und die Handschrift Mms A XXXVIII/51 – „Was wissen wir über die Rolle der Jesuiten und Franziskaner bei der Entwicklung des slowakischen Kirchenliedes im 17. Jahrhundert?“ = Musik der Geistlichen Orden in Mitteleuropa zwischen Tridentinum und Josephinismus*, hrsg. von Ladislav KAČIC, Bratislava, Slavistický kabinet SAV, Academic Electronic Press, 1997, 103–109.
- SÁVAI János, *Missziók, mesterek, licenciátusok*, Szeged, 1997.
- SCHRAM Ferenc, *Bevezetés népénekeinkhez*, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 1958.
- SEBŐ Ferenc, *Népzenei olvasókönyv*, Bp., Planétás, 1997 (Jelenlévő múlt).
- SZABOLCSI Bence, *Írott hagyomány – Élő hagyomány – Adatok az írás és élőszó viszonyához a magyar zene történetéből* = Sz. B., *A magyar zene évszázadai – Tanulmányok a középkortól a XVII. századig*, s. a. r. BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1959.
- SZELESTEI N. László, *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon, II. (Magyar nyelvű ima- és énekeskönyvek az 1730-as években)*, Magyar Könyvszemle, 1991, 343–352.
- SZELESTEI N. László, *Katolikus népénekek a 17. század végén = A magyar költészet műfajai és formátusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 175–179; Másodközlés: SZELESTEI N. László, *Rekatolizáció és barokk áhítat*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség, 2008, 115–120.
- SZENDREI Janka, DOBSZAY László, VARGYAS Lajos, *Balladáink kapcsolatai a népénekekkel*, Ethnographia, 1973, 430–461.
- SZENDREI Janka, *Recitatív típusok a magyar népzeneben = Népzene és Zenetörténet, II*, szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Editio Musica, 1974, 65–123.
- SZENDREI Janka, *Első hangjegyes népénekiünk (A Te Deum-dallam magyarországi története) = Népzene és Zenetörténet, III*, szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Editio Musica, 1977, 102–133, 262–277.
- SZENDREI Janka, *Népzene és egyházi ének*, Magyar Egyházzene, II(1994/1995), 275–278.
- SZENDREI Janka, *A Te Deum mint ökumenikus örökségünk*, Magyar Egyházzene, XI(2002/2003), 221–232.
- SZENDREI Janka, *Új adat a magyar Te Deum kérdéséhez*, Magyar Egyházzene, XIII(2005/2006), 13–20.

- Szentemberek – *A vallásos élet szervező egyéniségei*, szerk. BARNA Gábor, Szeged, Néprajzi Tanszék, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1998.
- SZIGETI Kilián, *Az egyházi népének tempója*, Magyar Kórus, 1947. december, 1197–1200.
- TAKÁCS György, *Aranykertbe 'aranyfa' – Gyimesi, hárompataki, úz-völgyi csángó imák és ráolvasások*, Bp., Szent István Társulat, 2001.
- TÁNCZOS Vilmos, *Deákok (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban. [Cantori populari in satele locuite de maghiari din Moldova]*, Erdélyi Múzeum (Cluj–Kolozsvar), LVII(1995), 3–4. sz., 82–98. (Másodközlés: TÁNCZOS Vilmos, *Keletnek megnyílt kapuja – Néprajzi eszszék*, Cluj, Editura KOM-Press Korunk Baráti Társaság, 1996, 190–222.)
- TÁNCZOS Vilmos, *Gyöngyökkel gyökereztél – Gyimesi és moldvai archaikus imádságok*, Csíkszereda, Pro-Print, 1996.
- TÁNCZOS Vilmos, *Csapdosó angyal – Moldvai archaikus imádságok és életterük*, Csíkszereda, Pro-Print, 1999.
- TÁNCZOS Vilmos, *Nyíss kaput, angyal! – Moldvai csángó népi imádságok – Archetipikus szimbolizáció és életterük*, Bp., Püski, 2001.
- TÁNCZOS Vilmos, *Erdélyi János (1891–1983) bogdánfalvi szentember és népeinek = A népének, mint a hagyományos vallásgyakorlat egyik legfontosabb eleme – Jáki Sándor Teodóz [...] tiszteletére*, szerk. DOMOKOS Mária, HALÁSZ Péter, Bp., Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület, 2006 (Csángó füzetek, 5), 61–82.
- TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *A társulati élet forrásai, Laikus vallásos társulatok = T. G., K. É., Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században – Források, formák, közvetítők*, Bp., Osiris, 2001, 43–56, 267–297.
- TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Vallásos ponyvanyomtatványok a XVIII. században = T. G., K. É., Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2002 (Irodalomtörténeti füzetek, 151), 235–266.
- ÜLLMANN Péter, *Halottvirrasztás egy mai erdélyi faluban = „Mert ezt Isten hagyta...” – Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., Magvető, 1986, 481–495.
- ÜLLMANN Péter, *A gregorián, a népének és a műzene a liturgia egységében*, Magyar Egyházzene, II(1994/1995), 240–242.
- VARGYAS Lajos, *A magyarság népzeneje*, szerk. PAKSA Katalin, Bp., Planétás, 2002.
- WATZATKA Ágnes, *Néhány ismert népénekünk eredetéhez – Az 1846-os leitmeritzi kottás énekeskönyv*, Magyar Egyházzene, XII(2004/2005), 31–48.
- WERNER Alajos, *A gregorián ének a magyar nép dallamvilágában*, A Zene, 1937/38, 209–214.

NÉPENEKEKRŐL SZÓLÓ TANULMÁNYOK (jelentős számban található az alábbi zenetörténeti és népzenei bibliográfiákban)³⁴

- Kodály Zoltán tanítványai – *A hagyomány és a hagyományozódás vizsgálata két nemzedék életművében*, szerk. BERLÁSZ Melinda, Bp., Rózsavölgyi és Társa, 2007. Benne 333–478: SZALAY Olga, *A Kodály-tanítványok népzene tudományi bibliográfiája (1913–2005)*; 479–634: DOMOKOS Mária, *A magyar népzene tudomány irodalma Kodály Zoltán halála után (1967–2005)*.

³⁴ A népzenei vonatkozású művek többségére KÖVÁRI Réka népzene kutató, az MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Osztályának tudományos munkatársa hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

- SZALAY Olga, *A jubiláló akadémiai népzene kutatás kiemelt sorozatai és az intézményes ötven év bibliográfiája (1953–2003) = Zenetudományi Dolgozatok, 2003, I–II. – Tanulmányok az MTA Népzene kutató Csoport megalakulásának 50. évfordulójára*, szerk. RICHTER Pál, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2003, I/11–100.
- SZALAY Olga, *Kodály, a népzene kutató és tudományos műhelye*, Bp., Akadémiai, 2004. Benne: 1. Kodály írásainak válogatott bibliográfiája: 357–372; 2. Egyéb irodalom: 373–404; 3. Hangzó kiadványok jegyzéke: 405–406.

KÁJONI JÁNOSRÓL

- BENEDEK FidéL, *Kájoni János* = B. F., *Csiksomlyó (Tanulmányok)*, s. a. r., bev. SAS Péter, előszó BENEDEK Domokos, kíséret tanulmány és bibl. PAP Leonárd, Kolozsvár, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 2000, 348–503.
- BENKŐ András, *Kájoni János, a humanista muzsikus*, Korunk, 1981, 819–823.
- BOROS Fortunát, *A Kájoni-kódex első írói*, Erdélyi Irodalmi Szemle, LVI (I) 1924. Nr. 7. Jún.–szept.
- DOMOKOS Pál Péter, *A csikcsobotfalvi Kájoni-kézirat*, Zenei Szemle, 1929, 25–30.
- DOMOKOS Pál Péter, *A Csikcsobotfalvi kézirat*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1929, 209–214.
- DOMOKOS Pál Péter, *Kájoni János halálának 300. évfordulójára*, Vigilia, 1987, 6. sz. 402–406.
- Fekete Könyv – Az erdélyi ferences kusztódia története – Kájoni János kézirata, 1684*, DOMOKOS Pál Péter anyagának felhasználásával s. a. r., jegyz., utószó, ford. MADAS Edit, Szeged, Scriptum Kft, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 31).
- FORRAI Magdolna, *Egy ismeretlen Kájoni-kézirat*, Magyar Könyvszemle, 1972, 91–93.
- GALLA Ferenc, *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*, s. a. r. FAZEKAS István, Bp.–Róma, 2005 (Collectanea Vaticana Hungariae classis I, vol. 2.), különösen: 256–269.
- JÉNAKI Ferenc, *Kájoni János énekeskönyve és forrásai*, Kolozsvár, 1914.
- KÁJ 1676 = DOMOKOS 1979; KÁJONI János [szerk.]: *Cantionale Catholicum. Régi és Új, Déák és Magyar Aitatos egyházi Enekek, Dicséretetek, Soltárok, és Lytániák*, Csiksomlyó, 1676. RMK I 1188. Kiadta: „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” – Kájoni János: *Cantionale Catholicum – Petrás Ince János: Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979.
- Kájoni-kódex, 1634–1671 = Codex Caioni saeculi XVII (facsimile)*, ed. by Saviana DIAMANDI, Bucuresti, 1993. *Codex Caioni (transcriptiones)*, ed. Saviana DIAMANDI, Ágnes PAPP, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1994 (Musicalia Danubiana, 14 A/B).
- KÁJONI János, *Organo Missale*, ed. RICHTER Pál, Csikszere da, Státus, 2004 (A Csiksomlyói Ferences Könyvtár kincsei, 3).
- KEDVES Csaba, *Kájoni és a régi magyar dráma, I–II.*, Magyar Felsőoktatás, 1996/4, 41–42; 1996/5–6, 48–49.
- KÖVÁRI Réka, *Gregorián énekek a Kájoni Cationale kiadásaiban = „Inter sollicitudines” – Tudományos ülés szak X. Pius pápa egyházzenei motu propriojának 100 éves évfordulóján*, Bp., 2003. december; Bp., MTA – TKI – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport és a Magyar Egyházzenei Társaság, 2006, 283–294.
- MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csiksomlyói ferences könyvtár kincsei – Könyvleletek, 1980–1985*, Bp.–Kolozsvár, Balassi–Polisz, 1999.
- PAPP Ágnes, *„Sacri Conventus” (1669) – Kájoni János, a muzsikus = Zenetudományi írások*, szerk. LÁSZLÓ Ferenc, Bukarest–Bp., Kriterion–MTA Zenetudományi Intézet, 1999.

- PAPP Géza, *Kájoni János orgonakönyve*, Magyar Zenei Szemle, II(1942), 5. sz., 1–23.
- PAPP Géza, *Kájoni János = Magyarország zenei története, II. – 1541–1686*, szerk. BÁRDOS Kornél, Bp., Akadémiai 1990, 183–186.
- PAP Leonárd, *A Kájoni János alapította könyvsajtó működése Csíksomlyón (1675–1900) = BENEDEK Fidél, Csíksomlyó (Tanulmányok)*, s. a. r., bev. SAS Péter, előszó BENEDEK Domokos, kísérvőtan., bibl. PAP Leonárd, Kolozsvár, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 2000, 505–616.
- RICHTER = RICHTER Pál, *Der Melodienbestand des Franziskanerordens im Karpatbecken im 17. Jh. – A ferences rend dallamkészlete a XVII. században a Kárpát-medencében*, Bp., Magyarok Nagybányáról Nevezett Ferences Rendtartomány, 2007 (Magyar Ferences Források, Series E, Numerus 2).
- RICHTER Pál, *Close Relationships Between Pieces in Ioannes Caioni's Manuscripts and Volk Music' = Music im Umbruch / New Countries, Old Sounds? – Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin (22–27. April 1997)*, hrsg. von Bruno B. REUER, München, Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 1999, 353–367.
- RUPP Kornél, *Adalékok Kájoni János életéhez*, Magyar Könyvszemle, 1896, 65–67.
- SEPRÓDI János, *A Kájoni-codex irodalom- s zenei történeti adalékai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1909, 129–146, 282–301, 385–424. [Újabbán: *Seprődi János válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése*, szerk. BENKŐ András, Bukarest, 1974, 187–252.]
- SZALAY Olga, *A Kájoni-Cantionale strofikus doxológiái = „Oh, boldogságos Háromság” – Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről*, szerk. BARNÁ GÁBOR, Bp., Paulus Hungarus – Kairosh, 2003 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 12), 217–234.

FELEKEZETEK KÖZÖTT

- DOBSZAY László, *A magyar népének törzsanyag felekezeti megoszlása*, Magyar Egyházzene, IV(1996/1997), 275–283.

DRAMATIKUS MŰFAJOK ÉS A NÉPÉNEK³⁵

- BÁRDOS Kornél, *Népzenei jellegű variálásmód a 15–18. századi magyar passiókban*, Kandídatusi értekezés, 1965. MTA Kt D. 03403.
- GYULAI Pál, *Karácsonyi mysteriumok és vízkereszi játékok = Magyar Népköltési Gyűjtemény, I*, Pest, 1872, 513–531.
- KAČIČ, LADISLAV, *Medzi omšou a betlehemskou hrou = Slovenská kresťanská a svetská kultúra*, Bratislava, 1996, (Studia Cultorologica Slovaca, 1), 66–94.
- KAČIČ, LADISLAV, *K folklórnym zriedlam vianočnej omše a pastorely 18. storočia na Slovensku*, Ethnomusicologicum 2., Bratislava, 1995, 155–167.
- KILIÁN István, *Magyar Mária-síralmak*, Új Írás, 1981/4, 3–14.

³⁵ Ehhez a témakörhöz lásd még ERDÉLYI Zsuzsanna írásait bibliográfiánkból, a „Népénekkiadások, elemzések, kapcsolat az élő színhagyománnyal” című fejezetéből. Az iskolai színjátszásra vonatkozó teljes körű bibliográfia: *A színjátszó iskola a XVII–XVIII. században – Bibliográfia*, szerk. NAGY Júlia, Bp., Universitas, 1998.

- KILLÁN István, *A minorita színjáték a XVIII. században*, Bp., Argumentum, 1992 (Irodalomtörténeti füzetek, 129).
- KILLÁN István, *Az iskolai színjáték és a folklórhagyomány = A megváltozott hagyomány – Tanulmányok a XVIII. századról*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos, Bp., 1988, 393–429.
- KÖVÁRI Réka, *A kézdialmási betlehem-játék*, Magyar Egyházzene, VIII(2000/2001), 1. sz., 31–48.
- KÖVÁRI Réka, *Interdiszciplináris kapcsolatok népzene kutatói szemmel – Az Etelközi fohászok és a Ferences iskoladramák (1.) c. kiadványok zenei munkálatairól = Diszciplínák határain innen és túl – Fiatal kutatók fóruma 2. – 2006*, Bp., MTA Társadalomkutató Központ, 2007, 519–537.
- KÖVÁRI Réka, *Énekek az 1721–1739 között előadott csíksomlyói misztériumjátékokban*, Előadás a Partiumi Keresztény Egyetem, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az MTA Irodalomtudományi Intézet által Nagyváradon rendezett nemzetközi konferencián, 2006. augusztus 28–31. (Megjelenés alatt.)
- LUKÁCS István, *Dramatizirani Kajkavski Marijin plač iz Erdelja 1626 – Dramatizált kajhorvát Mária-síralom Erdélyből*, Bp., Slovenika, 2000.
- LUKÁCS István, *Dramatizált kajhorvát Mária-síralom Erdélyből (1626) = A magyar színjáték honi és európai előzményei – Tanulmányok Kilián István tiszteletére*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2003, 76–101.
- MEDGYESSY S. Norbert, *Az Arany Miatyánk-ének eredetének vizsgálata*, Vasí Szemle, LVI(2002), 2. sz., 253–264.
- MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *Paksi Márton György énekeskönyvének dramatikus népekei = Variációk – Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*, szerk. ÖTVÖS István, Piliscsaba, PPKE BTK, 2004, 67–94.
- MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A misztériumjátékok és a jeles napi dramatikus szokások az oktatásban*, Mester és Tanítvány, 6. sz., 2005. április, 149–159; Bővített másodközlés: *A misztériumjátékok és a jeles napi dramatikus szokások az oktatásban és a paraliturgiában = A Prohászka Ottokár Orsolyita Közoktatási Központ évkönyve, 2004–2005*, szerk. TÖKE Péter Miklós, Győr, Prohászka Ottokár Orsolyita Gimnázium, Általános Iskola, Óvoda és Kollégium, 2006, 97–110.
- MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A csíksomlyói misztériumdramák forrásai és ferences lelkiség-történeti háttere*, doktori (PhD) értekezés, Piliscsaba, PPKE BTK, Történettudományi Doktori Iskola Újkori Eszmetörténeti Műhely, 2006.
- MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *„Hány csepp vért hullatott edes Jesusotok, / Én mingyárt meg mondom, ide halgassatok!” – A csíksomlyói misztériumdramák egyik legősibb motívuma = A Csíki Székely Múzeum évkönyve, 2005 – Társadalom- és humántudományok*, főszerk. MURÁNYI János, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2006, 243–258.
- MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *„Tött nyelvűl magyarra mellyet fordítottam...” – Herchl Antal iskolamester és az Ádám-játék = A Duna vallomása – Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára*, szerk. ÁBRAHÁM Barna, PILECKY Marcell, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006, 409–426.
- MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *Franziskanische Spiritualität am Beispiel der barocken Mysterienspiele von Csíksomlyó = Bettelorden in Mitteleuropa – Geschichte, Kunst, Spiritualität*, Referate der gleichnamigen Tagung vom 19. bis 22. März 2007 in St. Pölten, hrsg. von Heidemariae SPECHT, Ralph ANDRASCHKE-HOLZER, Sankt Pölten, Diözesenarchiv St. Pölten (DASP), 2008, 760–768.
- MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *Karácsonykor vagy a nagyhéten játszották? – Az Ádám-(Paradicsom)játék és az égi pör hagyományvilágunkban = Színházvilág – Világsház*, szerk. CZIBULA Katalin, Bp., Ráció, 2008, 118–132.

- Minorita iskoladrámák*, s. a. r., szerk. KILIÁN István, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi magyar drámai emlékek, XVIII. század, 2).
- MOLNÁR Johanna, *Szentegyházásfalusi „angyal-betlehemes”*, Vigilia, 1987/12, 922–931; 1988/1, 27–37.
- „*Nap, Hold és csillagok, velem zokogjatok!*” – *Csiksomlyói passiójátékok a 18. századból*, szerk. DEMETER Júlia, utószó PINTÉR Márta Zsuzsanna, a drámák latin nyelvű részeit és a rendezői utasításokat ford. KILIÁN István, Bp., Argumentum, 2003.
- PAPP Géza, *Iskolai színjáték és a zene a 16–17. században Magyarországon = Iskoladráma és folklór*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék, 1989, 79–87.
- PÁSZTOR Lajos, *Két gyöngyösi betlehemes mise a XVIII. századból*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1986, 407–457.
- PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*, Bp., Argumentum, 1993 (Irodalomtörténeti füzetek, 132).
- RAJECZKY Benjamin, *A gyöngyösi pásztormisék*, Zenetudományi tanulmányok, 1955, 99–102; Másodközlés: RAJECZKY Benjamin *Írásai*, szerk. FERENCZI Ilona, Bp., Zeneműkiadó, 1976, 221–224.
- RAJECZKY Benjamin, *Pásztor Lajos „Két gyöngyösi betlehemes misé”-jéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1990, 241.
- SCHMIKLI [MEDGYESY] Norbert, *Csiksomlyói Mária-síralmak elő- és utóélete a népelekben és a minorita misztériumdrámákban = Czuczor Gergely Bencés Gimnázium évkönyve, 1996/1997*, Győr, 1997, 88–122; Rövidített változat: *A magyar színház születése*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2000, 44–65.
- SCHMIKLI [MEDGYESY] Norbert, *A Csiksomlyón 1721–1748 között bemutatott passiójátékok apokrif jeleneteinek forrásai*, szakdolgozat, Piliscsaba, PPKÉ BTK Történettudományi Intézet, Új- és Legújabb Kori Történeti Tanszék, Piliscsaba, 2000.
- SCHRAM Ferenc, *Betlehemes játékaink*, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 1957.
- SCHRAM Ferenc, *Három történeti betlehemes játék*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1964, 497–520.
- SZELESTEI N. László, „*A Szűz Máriának síralmáru*” – *Barangolás a magyar passiók apokrif forrásvidékén*, Vigilia, 2006/4, 253–261. Bővített kiadás: SZELESTEI N. László, *Rekatolizáció és barokk áhitat*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség, 2008, 27–62.
- VOLLY István, *Népi játékok, II. – Betlehemes, bölcsöske, háromkirály*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938.
- VOLLY István, *Erdélyi karácsonyi játékok – Erdélyi és az 1940-ben a Székelyfölddel visszatért szatmári-bihari területekről való karácsonyi játékok (72 eredeti népi játék)*, Bp., Magyar Népművelők Társasága, 1940.
- VOLLY István, *Egy régi eredetű népi játék – A dúsgazdag históriája = Iskoladráma és folklór*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, 1989, 185–189.

A JELES NAPOKRÓL (Összefoglaló művek, szöveg- és dallamkiadások)

- BÁLINT Sándor, *Ünnepi Kalendárium 1–3*. (Az első kötet az elsőként 1973-ban kiadott *Karácsony, húsvét, pünkösd* című könyv anyaga, a 2–3. kötet pedig az először 1977-ben megjelent *Ünnepi Kalendárium 1–2*. anyagát tartalmazza.) Szeged, Mandala, 1998. [Az összefoglalás számos népeleket bemutat az egyes ünnepeknél!]

- CSÁKY Pál, *Hallottatok-e már hírét?*, Pozsony, Madách, 1990.
- DÖMÖTÖR Tekla, *Naptári ünnepek – népi színjátszás*, Bp., Akadémiai, 1964.
- KERÉNYI György, *Jeles napok dalai*, Bp., Zeneműkiadó, 1963. (Az MNT II. kivonata.)
- Magyar Népzene Tára (MNT) II. – Jeles napok dalai*, szerk. BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán, s. a. r. KERÉNYI György, Bp., Akadémiai, 1953.
- S. LACKOVITS Emőke, *Az egyházi esztendő jeles napjai, ünnepi szokásai a bakonyi és Balaton-felvidéki falvakban*, Veszprém, 2000.
- SCHRAM Ferenc, *Régi Balázs- és Gergely-napi énekszövegek* = Néprajzi Közlemények IV, 1959, 292–295.
- TÁTRAI Zsuzsanna, KARÁCSONY MOLNÁR Erika, *Jeles napok, ünnepi szokások*, Bp., Planétás, Bp., 1997 (Jelenlévő múlt).
- TIMAFFY László, *Szigetköz*, Bp., Gondolat, 1980.
- TIMAFFY László, *A Rábaköz és a Hanság*, Győr, Novadat, 1991.

BARTÓK ISTVÁN

Vallásos társulatok áhítati irodalma

A Mária-társulatok

A laikus vallásos társulatok népes csoportját alkotják a különféle Mária-társulatok. Kiadványaik nagy száma bőséges forrásanyaggal szolgál az áhítati irodalom ezen ágának tanulmányozásához. A kultusz tartalma jól körülhatárolható szempontokat kínál a leglényegesebb sajátosságok megfogalmazásához. A lelkiségtörténet számára különösen fontosak lehetnek Mária tulajdonságai és funkciói: a követendő példaként megjelenő vallási, erkölcsi tartalmak és a Mária-tisztelet ezekből következő jellemzői.

A laikus vallásosság kutatása több tudományterületet átfogó program keretében folyik. Ennek egy szelete a társulati élet vizsgálata, ezen belül az egyik forráscsoportot a társulati kiadványok alkotják. A lelkiségtörténeti vonatkozású darabok kiválasztásához igen nagy segítség, hogy a barokk kori társulatok és kiadványok teljességre törekvő áttekintése Knapp Éva és Tüskés Gábor munkájának eredményeként megtörtént. Logikus rendszerük megbízható alap a kiinduláshoz, és azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy bőven van még tennivaló: „A középkori társulati élet viszonylag kedvezőtlen magyarországi forrásadottságaival szemben a barokk kori szervezetek történetének feltárásában számos különböző típusú forrásra támaszkodhatunk. Ennek a forrásanyagának az eddigi kutatás csak töredékét hasznosította, s rendszeres feltárása és bemutatása máig hiányzik.”¹

Társulatok és kiadványok

Az idézett szerzőpáros összegyűjtötte és rendszerezte az 1563 és 1787 között Magyarországon működő társulatokat. (1563 a tridenti zsinat vége, 1787-ben II. József feloszlatta a társulatokat.) Nyilvántartásukba felvették mindazokat, amelynek legalább neve és működési helye ismert. Katalógusuk 1304 tételt tartalmaz. Ezek közül a legtöbb a ferencesek által szervezett kordás társulat; nagy számban voltak Krisztus teste- és Szentháromság-társulatok.

A vizsgált időszakban Magyarországon összesen 264 Mária-társulat működött. 18 féle szerveződést tartanak számon. Ezek közül a legtöbb skapuláré- (70) és rózsafüzér-társulat (63). Az előbbieket az 1620-as, az utóbbiak az 1670-es évektől fordulnak

¹ TÜSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA, *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században – Források, formák, közvetítők*, Bp., Osiris, 2001, 43.

elő. Szűz Mária tiszteletének szinte valamennyi mozzanatához, életének eseményeihez, titulusaihoz kapcsolódik valamiféle szervezet.²

A hivatkozott katalógusban a Mária-társulatok három csoportja szerepel:

1. Mária élete – 84
2. Mária titulusai – 146
3. egyéb Mária-társulatok – 34

Tevékenységük szorosan kapcsolódik az áhítati irodalomhoz: „A Mária-társulatok legelterjedtebb formái a jezsuita iskolákhoz kapcsolódó Mária-kongregációk. Ezeket mindenütt egységes elvek alapján, kor-, illetve társadalmi csoportok és művelődési szintek szerint, elsődlegesen pedagógiai, valamint ellenreformációs célkitűzéssel, a lakosság felekezeti homogenizálása érdekében hozzák létre. Központi helyet foglalt el a kongregációk életében a könyv: a legtöbb iskolai kongregációnak gazdag könyvtára van, s az áhítati irodalom megjelentetésében és terjesztésében különösen nagy szerepet játszanak. Fontos tevékenységi területük az iskolai színjátékok előadása és a liturgikus megnyilvánulások fényének emelése. Ez utóbbi érdekében a legtöbb kongregáció saját templomi felszereléssel rendelkezik.”³

A társulatok és a kiadványok arányát Knapp Éva így határozza meg: „a nyomtatványok előállítására csupán a társulatok egy bizonyos anyagi színvonalát és szervezettségi fokát elért csoportjára jellemző: a nyomtatott kiadvánnyal rendelkező társulatok száma az összes ismert laikus vallási szervezetnek kb. a 10 százalékát teszi ki.”⁴ Az adatok azt mutatják, hogy a Mária-társulati kiadványok száma (230) alig kevesebb, mint a társulatoké (264). A megoszlás korántsem egyenletes: a nyomtatott kiadvánnyal nem vagy alig rendelkező társulatok mellett olyan is akad, amelyik több tucat munkát jelentetett meg.

Az áhítati irodalom tanulmányozásához nélkülözhetetlen kiindulópont a magyarországi társulati kiadványok katalógusa. Knapp Éva munkájában a három fő csoportot a konkrét magyarországi társulathoz kapcsolódó, a konkrét társulathoz nem köthető és a külföldi társulatok magyar vonatkozású kiadványai alkotják. A katalógusban összesen ötszáznál több tétel szerepel. A különböző alcsoportok bonyolult rendszerében az elkülönítés alapja jellemzően a működés helye és a társulat fenntartója. A magyarországi nyomtatványok első nagyobb egysége a helyi társulatok kiadványait tartalmazza, Besztercebányától Zágrábig; köztük igen sok fűződik Mária-társulatokhoz. A helyi társulatokhoz nem köthető tételek négy kisebb alcsoportra oszlanak. Az elsőben található az egyházmegyei szervezésű társulattípusok. Ezek között a Mária-társulatok nem szerepelnek, azokra később, külön egységként kerül sor. A má-

² Uo., 276–278.

³ Uo., 288.

⁴ KNAPP ÉVA, *Pietás és irodalom – Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas, 2001 (Historia litteraria, 9), 35.

sodik alcsoport rendszerezi az egy-egy településhez nem köthető társulattípusokat. Ezekben belül a rendez köthetők között gyakoriak a domonkosok Rózsafüzér- és a karmeliták Skapuláré-társulatai. A rendez nem köthető társulattípusok között is található különböző Mária-társulatok. A harmadik alcsoportban vannak a helyhez nem köthető Mária-társulatok kiadványai. Végül külön, a negyedik alcsoportban található az egyházmegyei szervezésű Mária-társulatokat.⁵

Az egyes tételek precíz címeírásából kitűnik a kiadvány típusa. Ennek alapján valószínűsíthető, hogy nem minden regisztrált forrás tartalmaz olyan szövegeket, amelyek értékelhetők a lelkiségtörténeti kutatás számára. A kiadványtípusokat Knapp Éva egyenként jellemzi. Ennek során szól az áhítati művekről, az ajándékkönyvekről, az alkalmi kiadványokról, a társulati kézikönyvekről és felvételi lapokról.

Az áhítati művek egyik fő csoportjába a kalendárium jellegűek tartoznak. Ezekben a naptári vagy az egyházi év rendjéhez kapcsolódó áhítatgyakorlatok, napi olvasmányok találhatóak. A középpontban az újonnan szerzett elmélkedések állnak, gyakran elbeszélő elemekkel bővítve; kiegészítő elemként szerepelnek az imádságok.

Az officium jellegű munkák napszakokra elosztott, többnyire már korábban meglévő kötött szövegek (imádság, zsoltár, himnusz, litánia); alkalmoszerűen rövid olvasmányok kapcsolódnak hozzájuk. Ide tartoznak a Mária-officiumok is. Legkorábbi példájuk a Mária-társulatok számára készült *Officium Beatae Mariae Virginis*, 1662-ből.⁶

Az ajándékkönyvek az ajándékjelleg feltüntetésével vagy anélkül, rendszerint ismert vagy ismeretlen szerző konkrét művét vagy annak részletét tartalmazzák, amit a társulat tagjai áhítatuk, vallásosságuk elmélyítése érdekében használhatnak fel. Gyakoriak a Mária-kongregációk számára kiadott nyomtatványok. A megcélzott olvasóközönség alapján több csoportjuk különíthető el. Minden réteg érdeklődésére számítanak az erkölcsi tanítást célzó aszketikus művek, mint például a fentebb említett officiumok: ilyen a Szűz Mária-kisofficium is; ugyancsak a Mária-társulatoknak készült az *Officium Rákócziánium*. A kongregációk diákjainak szánt könyvek éppúgy külön csoportot alkotnak, mint a papi pályára készülőknek vagy papoknak szóló munkák.⁷

Az alkalmi kiadványok feltehetően kevés lelkiségtörténeti vonatkozású adattal szolgálnak. Ezek közé tartoznak a társulatok folyamatos működésének dokumentumai: regulák, a társulatnak adományozott búcsúk, engedélyező okiratok. A társulatok életének eseményeihez különféle nyomtatványtípusok kapcsolódnak: meghívók, halotti katalógusok, ceremóniálék (előljáró-választás, új tagok felvétele alkalmából), speciális liturgikus megnyilvánulások formuláriumai.

⁵ Uo., 190–251.

⁶ Uo., 142–146.

⁷ Uo., 146–153.

Irodalmi szempontból érdekesebbek lehetnek a társulati ünnepeken tartott prédikációk vagy más irodalmi műfajokat tartalmazó kiadványok: elogiumok (verses életrajzok), oktatóvers, poema mysticum, üdvözlővers a társulat újonnan felvett tagjaihoz; alkalmi színmű, oktató célú párbeszéd.⁸

A felvételi lapok a társulati kézikönyvek egyszerűsített változatai. Knapp Éva részletesebben az utóbbiakat jellemzi. Általában megtalálható bennük a társulat eredetének, történetének és céljainak leírása, a társulati szabályok, búcsúk ismertetése. Lelkiségtörténeti szempontból a kapcsolódó áhítati részek érdemelnek különös figyelmet.

„A kézikönyvek legösszettebb csoportját a különféle titulusú Mária-társulatok kézikönyvei alkotják” – írja Knapp Éva. Sok példával illusztrálja a jezsuiták és a ferencesek, továbbá a világi papok által gondozott Mária-kongregációk kézikönyveit, szót ejt a helyhez nem köthető Mária-társulatok kiadványairól is.⁹

A társulati kiadványok tartalmi, műfaji és szerkezeti sajátosságainak összegzéséből világosan kirajzolódnak e forráscsoport legfontosabb jellemzői. Ezeket szem előtt tartva érdemes keresni és feldolgozni azokat a műveket, amelyek adalékokkal szolgálhatnak a Mária-tisztelet lelkiségtörténeti vonatkozásaihoz.

„Az áhítati részek fő tartalmi egységei az általános vallási gyakorlatok (gyónás, áldozás, mise, imádság, elmélkedés stb.), a különböző teológiai tételek gyakorlati megközelítése (szentháromság, oltáriszentség, Isten, Mária, szentek tisztelete), erénygyakorlatok meghatározott erények megszerzéséhez és megőrzéséhez, ünnepek, az emberi élet utolsó dolgai, szentségek és egyházi szertartások, valamint az alapvető liturgikus és más vallási alapszövegek értelmezése.”¹⁰

„A leggyakrabban szereplő nem elbeszélő prózai műfajok az elmélkedés (ez néha lehet verses is), lelki olvasmány, bibliai és más idézet, imádság, buzdítás, oktatás, tanulság, intés, erkölcsi tanítás, aforizma, okfejtés, megfontolás, megbeszélés, prédikáció. Előfordulhat ezen kívül az erénykatalógus, lelki tükör, értekezés, tanács, vitairat, fiktív levél, fiktív végrendelet műfaja is. A párbeszéd prózai műfajok a fiktív dialógus, az alkalmi színmű és az oktató párbeszéd. Verses műfajok a litánia, zsoltár, himnusz, ének, verses életrajz, dicsőítő költemény és reszponzorium. Több különböző műfajt egyesítő szövegszervező egység az officium és az ún. áhítat (napi áhítat).

A kiadványok az elbeszélő műfajok közvetítésének is fontos eszközei, amelyek a következők: »exemplum«, történet, mirákulum, eredetlegenda, látomás, szentéletrajz, legendás történeti esemény.”¹¹

⁸ *Uo.*, 153–156.

⁹ *Uo.*, 156–166.

¹⁰ *Uo.*, 166.

¹¹ *Uo.*, 167.

Tartalmi szempontok

A társulatkatalógus és a kiadványkatalógus mintaszerű rendszerezésből könnyű gyűjteni és egymáshoz rendelni a Mária-tisztelethez kapcsolódó szervezeteket és nyomtatványokat. Ezt tartalmazza a függelékként csatolt táblázatok első két-két oszlopa, az elnevezések mellett feltüntetve a hozzájuk tartozó számadatokat. Így válik áttekinthetővé a 264 Mária-társulat és a 230 kiadvány. Ez a feldolgozott anyagból kiemelhető összes számításba vehető tétel. Mint fentebb említettem, a lelkiségtörténet számára bizonyára nem mindegyik szolgál adalékokkal. Ugyanakkor annak a lehetőségét sem zárhatjuk ki, hogy a kiadványkatalógusban szereplő tételeken kívül újabb források is előkerülhetnek.

A statisztikai összesítést célszerűnek látom kiegészíteni a lelkiségtörténet számára fontos szempontokkal. Így rajzolódhatnak ki a kutatás lehetséges irányvonalai, különös tekintettel a Mária-tisztelet lényeges tartalmi vonásaira és azok irodalomtörténeti értékű megfogalmazásaira.

Az áttekintéshez a társulatkatalógusban szereplő Mária-társulatok hármass felosztását (Mária élete, titulussai, egyéb Mária-társulatok) vettem alapul, némi módosítással. Három táblázatban összegeztem a figyelembe veendő szempontokat. A társulatokhoz és a kiadványokhoz rendeltem a Mária-tiszteletnek azokat a jellemzőit, amelyekben megragadhatók az adott típus legfontosabb tartalmi jegyei. Mind a Mária-életrajz eseményeihez, mind a kultusz azoktól független mozzanataihoz hozzákapsoltam a vonatkozó titulust, ami megegyezik az ünnep elnevezésével. Feltüntettem Máriának az adott összefüggésben előtérbe kerülő tulajdonságát és funkcióját: mi az, ami különös tiszteletnek örvend, és milyen tekintetben várják védelmét és segítségét. Úgy vélem, a Mária-társulatok áhítati irodalmában leginkább ezek megjelenése szolgálhat lelkiség- és irodalomtörténeti adatokkal. A továbbiakban néhány példával szemléltetem az elmondottakat.

Mária életének eseményeihez kapcsolódó társulatok, társulati kiadványok és tartalmi jellemzők

Ebben a táblázatban a szeplőtelen fogantatástól Mária haláláig és mennybevételéig követik egymást az egyes eseményekhez kapcsolódó társulatok és kiadványok. A várandós Mária látogatásáról Erzsébetnél 13 társulatot neveztek el, ilyen társulatoknak összesen 35 kiadványa ismert. A vizitációt július 2-án ünneplik, Magyarországon ilyenkor a Sárlos Boldogasszonyról emlékeznek meg. A magyar elnevezés az ünnepnek az aratással való párhuzamára utal. Így a teológia tartalom, az isteni magzatot a méhében hordozó Mária leendő istenanyasága összefonódik a földi értelemben vett termékenységgel. A Sárlos Boldogasszony nem csak a várandós édesanyák oltalmazója: tőle kéri a bőséges termést, a földi javak szaporodását. Emellett ő a szűkösségekben szenvedők gondviselője is.

Mária halálához és mennybevételéhez 11 Nagyboldogasszony-társulat és 14 társulati kiadvány kapcsolódik. Magyarországon 1896-ig augusztus 15-én a Magyarok Nagyasszonyát is ünnepelték, ugyanis a hagyomány szerint ezen a napon halt meg Szent István, miután országát Mária oltalmába ajánlotta. „Boldogasszony Anyánk” mint Patrona Hungariae az ország mennyei védelmezője, ugyanakkor megnyugvást hoz a tisztítóhelyen szenvedő lelkek számára.

Mária titulusaihoz az életrajzi eseményektől függetlenül kapcsolódó társulatok, társulati kiadványok és tartalmi jellemzők

Ide soroltam az életrajztól független titulusokon kívül az egyes jelenésekhez, csodatételekhez fűződő társulatokat és kiadványokat. A katalógusokban 63 Rózsafüzér-társulat és 27 ilyen kiadvány szerepel. A kultusz ezen ágának eredetét a hagyomány egy jelenéshez kapcsolja: a rendalapító Szent Domonkosnak Mária megjelent egy Toulouse melletti erdőben, és ő maga javasolta a rózsafüzér-áhitatok elvégzését. Mária mint a Rózsafüzér Királynője Magyarországon Olvasós Boldogasszonyként is ismert. Szorosan összefonódik a Győzedelmes Boldogasszony alakjával. Az utóbbira különösen a hadi eseményekben számítottak, hiszen sok esetben a társulatok által végzett rózsafüzér-áhitatok segítettek győzelemre a Máriához fohászkodókat. Az olvasótársaságok legfőbb ünnepe ezért október 7-e, a lepantói győzelem évfordulója.

Egyéb Mária-társulatok és társulati kiadványok

A katalógusok szerint ide kapcsolódó 34 társulat és 35 kiadvány részletesebb vizsgálata alapján válhat világossá, hogy pontosan melyek azok, amelyek az előző két csoportba nem sorolhatók be, és milyen lelkiségtörténeti vonatkozásaik vannak.

A táblázatokba foglalt tulajdonságok és funkciók jellemzően egy-egy társulat- és kiadványtípushoz kapcsolódhatnak. Ezek mellett azonban nem feledkezhetünk meg a Mária-tisztelet legáltalánosabb vonásairól. A mariológia hittételei a Mária-tisztelet teológiai alapjait fogalmazzák meg, de ugyanezek a tartalmak a kultusz gyakorlása során a mindennapi életben is megjelennek. A hívő ember számára vallási összefüggésekben nyernek értelmet, ugyanakkor elválaszthatatlanok az általános erkölcsi, szellemi tulajdonságoktól és értékektől. Szűz Mária mint Isten anyja a mennyek és az angyalok királynője. Megilleti az uralkodónak járó tisztelet, ugyanakkor példát ad a magasabb isteni hatalom iránti alázatra. Ő az emberek szószólója, közbenjárója és segítője Istennél, valamennyi kegyelem közvetítője. Az anya-gyermek kapcsolat a legtermészetesebb emberi érzelmek példája; számos olyan gondolat jut benne kifejeződésre, ami az ember egész életét végigkíséri. Az anya személyéhez kötődik a születés csodája, az új élet létrejötte, az állandó gondoskodás, védelem, biztonság, segítség; aggodalom, féltés, az anyai fájdalom. Mindezek a motívumok a Mária-társulatok áhitati irodalmában bárhol felbukkanhatnak.

Fontos irodalomtörténeti szempont a társulati kiadványok eredetisége. Knapp Éva típusonként megvizsgált számos jellemző művet, köztük több Mária-társulati kiadványt a forráshivatkozások alapján. Az átvételek két csoportját a másodkézből, kompendiumokból vett idézetekben és a közvetlenül felhasznált művekből származó részekben látja.¹² Bár a társulati kiadványok legnagyobbbrészt feltehetően kompilációk, talán mégsem volna reménytelen olyasmit keresni, amiből a szerzők eredetiségére lehetne következtetni – ha a tartalom tekintetében nem is, de az előadást, a stílust illetően esetleg igen.

A lelkiség-történeti kutatások célkitűzéseit vázoló körlevélben többek között ez áll: „Szeretnénk a témája miatt kitagadott egyházi irodalmi műfajokat értékük és rangjuk szerint elhelyezni az irodalomtörténeti folyamatokban.” Az irodalmi értéket illetően alighanem valamennyi műfajnál számítanunk kell arra, amit Szelestei Nagy László a prédikációkkal kapcsolatban állapított meg. Az általa szerkesztett szöveggyűjtemény bevezetőjében így ír: „a prédikálásra készülő papnak [...] irodalmi formába kellett öltöztetni a mondandót. Ez az irodalmiságra törekvés (néha jobban, máskor kevésbé sikerülten) valamennyi közölt szövegünkön nyomot hagyott.”¹³ Az irodalomtörténet számára különösen érdekeseek lehetnek azok a szövegek, amelyek „az irodalmiságra törekvés” mélyebb nyomokat hagyott. Ezekre kell különös figyelemmel lennünk a Mária-társulatok kiadványainál – ugyanúgy, ahogy a számításba vehető összes többi forrásnál is.¹⁴

MÁRIA ÉLETÉNEK ESEMÉNYEIHEZ KAPCSOLÓDÓ TÁRSULATOK,
TÁRSULATI KIADVÁNYOK ÉS TARTALMI JELLEMZŐK

Társulat- katalógus: társulat		Kiadvány- katalógus: társulati kiadvány		Titulus, ünnep	Tulajdonság	Funkció
Szeplőtelen fogantatása	16	Szeplőtelen fogantatása	9	Szeplőtelen Szűz; A Napba öltözött Asszony	mindenkori szeplőtelenység	a terhes asszonyok és a magzatok védelmezője; segítség a szülés során; dinasztikus szimbólum
Születése	5	Születése	7	Kisboldogasszony		
Bemutatása	1					fogadalmi ünnep: természeti csapások

¹² *Uo.*, 122–141.

¹³ *Régi magyar prédikációk, 16–18. század – Egyetemi szöveggyűjtemény*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., Szent István Társulat, 2005, 8.

¹⁴ A Mária-tiszteletről szóló könyvem (BARTÓK István, *Mennyek Királynője*, Bp., Helikon, 2005) bár nem szaktudományos, hanem népszerűsítő, ismeretterjesztő céllal készült, talán szolgálhat néhány szemponttal a lelkiség-történeti kutatásokhoz, különösen a kultusz tartalmi vonásait illetően.

Társulat-katalógus: társulat		Kiadvány-katalógus: társulati kiadvány		Titulus, ünnep	Tulajdonság	Funkció
Eljegyzése	1					utódnemzés, a dinasztia fenntartása
		Angyali üdvözet	30	Gyümölcsoltó Boldogasszony	a leendő Istenanya méltósága	
Gyümölcsoltó Boldogasszony	15	Gyümölcsoltó Boldogasszony	2	Gyümölcsoltó Boldogasszony	az új élet kezdete	a mezőgazdasági munkák eredményessége
Látogatása Erzsébetnél	13	Látogatása Erzsébetnél	35	Sarlós Boldogasszony	termékenység	a várandós édesanyák oltalmazója; a gazdag aratás, a bőséges termés elősegítője; a szegények és a szükségben szenvedők gondviselője
Tisztulása	6	Gyertyaszentelő Boldogasszony	34	Gyertyaszentelő Boldogasszony		Jézus bemutatása a templomban: „Világosság a pogányok megvilágosítására”
Hét fájdalma	8	Hét fájdalma	1	Hétfájdalmú Szűzanya		a halottak oltalmazása és az élők vigasztalása
Fájdalmas Mária	8	Fájdalmas Mária	1	Hétfájdalmú Szűzanya		
Mennybevétele	11	Nagyboldogasszony-társulat	14	Nagyboldogasszony; A Magyarok Nagyasszonya	Magyarország védelmezője	megnyugvás a tisztítóhelyen szenvedő lelkek számára

TÁBLÁZAT MÁRIA TITULUSAIHOZ – AZ ÉLETRAJZI ESEMÉNYEKTŐL FÜGGETLENÜL KAPCSOLÓDÓ TÁRSULATOK, TÁRSULATI KIADVÁNYOK ÉS TARTALMI JELLEMZŐK

Társulat-katalógus: társulat		Kiadvány-katalógus: társulati kiadvány		Titulus, ünnep	Tulajdonság	Funkció
Segítő Mária	1			Segítő Mária		
Vigasztaló Mária (Mónika öve)	2			Vigasztaló Mária		
Mária szíve	2	Mária szíve	6			
Maria de Victoria	1	Győzedelmes Mária	1	Győzedelmes Mária		segítség háborús események idején
A haldoklók segítsége	6	A haldoklók segítsége	7	A Haldoklók Anyja		a haldoklók és a halottak segítője
Havas Boldog-asszony	1			Havas Boldog-asszony	istenanyai méltósága	az emberek szószólója, közbenjáró
Rózsa-füzértársulat	63	Rózsa-füzértársulat	27	Rózsa-füzér Királynője, Győzedelmes Boldog-asszony		segítség a hadi eseményekben
Skapulárétársulat	70	Kármel-hegyi Boldog-asszony; Skapulárétársulat	15	Kármel-hegyi Boldog-asszony, Skapulárés Boldogasszony	1	a tisztítóhelyi szenvedések elengedése

EGYÉB MÁRIA-TÁRSULATOK ÉS TÁRSULATI KIADVÁNYOK

Egyéb Mária-társulat	34	Egyéb kiadvány	35

ÖSSZESEN

Társulatok	264	Kiadványok	230

Személynévmutató

- Abért István, 145, 149
Ábrahám Barna, 170
Abrahamides, Izák, 74
Achten, Gerard, 124
Ács Mihály, 132
Ács Pál, 105
Ádám, bibliaiős, 160, 170
Adriányi Gábor, 21
Ág Tibor, 158
Ágoston, Szent, 12, 20, 47, 56, 61, 117, 118, 119, 125
Ágota, Szent, 165
Albinka, Barbora, 85
Alexovics Vazul, 67
Alix, Le Clerc, Boldog, 19
Alkuin, Albinus Flaccus, 124, 125
Althaus d. Á., Paul, 106, 109, 110, 123, 126, 128
Alvinci Péter, 76, 79
Ambrosius → Ambrus
Ambrus, Szent, 125
Ámos próféta, 73
Anderson, Benedict, 107
Andraschek-Holzer, Ralph, 171
Andrásfalvy Bertalan, 142
Andrási Rafael, 152
Anna, Szent, 15, 164
Antal, Páduai Szent, 140
Apafi Mihály, II., 129
Apollinárisz, Szent, 148
Aquaviva, Claudius, 59
Aranyos Zoltán, 113
Arator → Szántó
Árkosi Benedek, 129
Arnauld, Angélique, 20
Arndt, Johann, 57, 129
Aszalos → Gönczi Aszalos
Athanáz, Szent, 124
Augustinus → Ágoston
Avenarius → Habermann
Babits Mihály, 155
Bachmann, Balthasar, 83
Bajáki Rita, 57, 91, 113
Balai Mihály, 76
Balassi Bálint, 61, 99, 105
Balázs, Szent, 172
Balázs Mihály, 102, 131, 134, 136
Bálint Sándor, 141, 142, 148, 157, 158, 172
Balogh → Selyei Balogh
Bán Imre, 130
Bannister, Henry Mariott, 154
Baranyi Pál, 56, 92
Barcza József, 113
Bárczi Ildikó, 64
Bárdos Kornél, 142, 157, 169
Bárdos Lajos, 158
Baricz Ágnes, 56
Barna Gábor, 158, 160, 162–165, 167, 169
Barsi Ernő, 142
Bartalus István, 158
Bartha Dénes, 154, 165
Bartók Béla, 164, 172
Bartók György, 129
Bartók István, 23, 29, 61, 65, 113–115, 120, 173, 179
Báthori Gábor, 77
Báthori István, 74
Batthyány Ádám, 87, 88, 91
Bäumker, Wilhelm, 155
Bay, Michel de, 20
Beck, Hermann, 109
Becker, Silvia, 11
Bedegi Nyáry → Nyáry
Begrich, Joachim, 124
Beissel, Stephan, 123
Bejczy Józsefné Hittaller Anna, 149
Békefi Antal, 142
Béldi Pálné Vitéz Zsuzsanna, 131
Bencze Gábor, 102
Bencze Imre, id., 114
Bende József, 161
Benedek, Nursiai Szent, 13
Benedek Domokos, 168, 169
Benedek Fidél, 168, 169
Benedek Mihály, 41
Benedicti, Tobias, 82
Benkovich Ágoston, 18
Benkő András, 168, 169
Bényei Péter, 107
Benyik György, 124
Berek Elza Hajnalka, 60
Berlász Melinda, 167
Bernát, Clairvaux-i Szent, 13
Bertalan apostol, Szent, 15, 148

- Bérulle, Pierre de, 20
 Berze-Nagy János, 158
 Bethlen Gábor, 112
 Bethlen István, 88
 Bethlen Kata, 130
 Bethlen Krisztina, 78
 Bethlen Miklós, 130, 132
 Bethlen Péter, 78, 85
 Bethlen Péter, ifj., 76
 Beythe István, 71, 72, 163
 Bitskey István, 64, 107, 113
 Blume, Clemens, 154, 155
 Boček, Anna, 81
 Boček, Anna-Mária, 81
 Boček, Benjamin, 81
 Boček, Ján, 81
 Boček, Martin, 81, 82
 Boczek → Boček
 Bocskor János, 141, 145, 154
 Bódiss Tamás, 102
 Bogár Judit, 91
 Bogáti Fazakas Miklós, 99
 Boithi Gáspár, 76
 Bonaventura, Szent, 56
 Bónis Ferenc, 163, 166
 Borbála, Szent, 148
 Borián Tibor, 19
 Bornemisza Péter, 64, 67, 70–72, 98, 100
 Boros Fortunát, 168
 Borosnyai Nagy Zsigmond, 131, 136
 Borsa Gedeon, 98, 162
 Borsai Ilona, 142, 157
 Bossuet, Jaques-Bénigne, 21
 Botta István, 98
 Bozóky Mihály, 152
 Breuer, Dieter, 106, 110
 Brunfels, Otto, 127, 128
 Buda Attila, 92
 Burger Ferenc, 12
 Burke, Peter, 107
 Bussaeus, Michael, 77
 Butovský, Jan, 81, 82
 Cajoni → Kájoni
 Canisius, Petrus, 47
 Canpi, Emidio, 110
 Carolinus Görgy, 76
 Carolyi → Károlyi
 Ceglédi → Czeglédi
 Chalupka, Samuel, 86, 88
 Chevalier, Ulysse, 155
 Clichtoveus, Jodocus, 162
 Collinson, Patrick, 107
 Comenius, Johannes Amos, 87
 Cosack, Johann, 109
 Curtius, Alexander Carolus, 86
 Czeglédi János, 76, 77
 Czeglédý Sándor, 130
 Czerey János, 145, 151
 Czibula Katalin, 170
 Czövek Judit, 159
 Csabai István, 131
 Csáki János, 151
 Csáky Imre, 16
 Csáky Pál, 172
 Császár Ferenc, 145, 151
 Csejtej István, 141
 Csepregi Zoltán, 102
 Cserkő Mihály, 75
 Csetri Lajos, 113
 Csikesz Sándor, 54
 Csiky Lajos, 24, 114, 119
 Csomasz Tóth Kálmán, 54, 98, 100, 140, 154
 Csorba Dávid, 23, 65
 Csörsz Rumen István, 141, 154, 162
 Csulai György, 76
 Csutak Vilmos, 159
 Daczó Árpád Lukács, 142, 156
 Damján, Szent, 148
 Dániel próféta, 75, 80
 Dankó József, 155
 Dante Alighieri, 111
 Dávid király, 78, 86, 132, 133
 Dávid Ferenc, 69
 Davies, Horton, 111
 Deák Imre, 140, 151, 154
 Deák Viktória Hedvig, 161
 Debreceni Péter, 47
 Debreczeni István, 78
 Decsi Gáspár, 71, 72
 Deesi István, 76
 Demeter Júlia, 170, 171
 Denzinger, Heinrich, 12
 Deretskei Ambrus, 73
 Déri Balázs, 101, 118, 159
 Deusen, Nancy van, 124
 Diamandi, Saviana, 168
 Dienes Dénes, 23, 30, 115
 Diest, Hendrik van, 87
 Dobozyné Erdélyi Zsuzsanna → Erdélyi Zsuzsanna
 Dobszay László, 98, 100, 142–144, 154–157, 159, 166, 169
 Domokos Mária, 142, 144, 157–159, 162–164, 167
 Domokos Pál Péter, 140, 142–144, 154, 157, 159, 168

- Domonkos, Szent, 178
 Donát, Szent, 148
 Dömötör, Szent, 148
 Dömötör Ákos, 65
 Dömötör Tekla, 172
 Drégelypalánki János, 29, 30, 31, 50, 51
 Dreves, Guido Maria, 154, 155
 Drugeth → Homonnai Drugeth
 Duvergier de Haurenne, Jean, 20
 Dürner, Samuel, 85, 88
 Ecsedi Báthory István, 60, 61, 117, 119
 Ecsedi Zsuzsa, 99, 101
 Égető Melinda, 161
 Eliade, Mircea, 109
 Enyedi Fazekas János, 87
 Enyedi György, 72
 Eperjessy Ernő, 159
 Erasmus Rotterodamus, 124, 128
 Erdei Klára, 55–59, 61, 116, 117, 119
 Erdélyi János, 167
 Erdélyi Pál, 154, 159
 Erdélyi Zsuzsanna, 32, 130, 140–143, 151, 152,
 156, 158, 159, 162, 165, 169
 Erhard, Szent, 148
 Erhard Miklós, 73
 Erzsébet, Árpádházi Szent, 15, 148
 Esze Tamás, 114
 Eszterházy Ferenc, 87
 Eszterházy Gáspár, 87
 Eszterházy László, 87
 Eszterházy Tamás, 87
 Eylshemus, Abraham Daniel, 87
 Fabinus, Lucas, 72
 Fabinus, Margarita, 72
 Fabricius János, 73
 Fabricius, Georgius, 74
 Farbaky Péter, 164, 165
 Farmati Anna, 116, 161
 Fazakas Gergely Tamás, 23, 60, 105, 107, 131,
 132, 136, 137
 Fazakas József, 112
 Fazekas → Enyedi Fazekas
 Fazekas István, 168
 Fekete Csaba, 23, 24, 30, 48, 51, 54, 100–102,
 122, 123
 Fekete István (Pereg), 149
 Ferenc, Assisi Szent, 13, 92, 160
 Ferenc, Szalézi Szent, 19, 148
 Ferenc, Xavéri Szent, 148
 Ferencffy Lőrinc, 91
 Ferenczi Ilona, 54, 100, 157, 162, 171
 Ferenczi Zoltán, 114
 Ferenczy Sára, 130
 Flórián, Szent, 148
 Felnai Ferenc, 87
 Font Zsuzsa, 60, 98
 Forgách Éva, 80
 Forgách Ferenc, 86
 Formartini Auróra Katalin, 87, 88
 Forrai Magdolna Mária Georgia, 142, 144, 159,
 164, 168
 Foxe, John, 107
 Fraknoi Vilmos, 8
 Franciska, Chantal Szent, 19
 Francke, August Hermann, 129
 Fraunberger, Euphrosina, 78
 Frere, Walter Howard, 112
 Frick József, 155
 Frosch, Johann, 78
 Fuchs, Gotthard, 11
 Fülöp apostol, Szent, 15
 Fülöp, Néri Szent, 19
 Gábor Csilla, 55, 56, 60, 63, 64, 116, 117, 118,
 119, 120, 161
 Gacs Béla Emilián, 162
 Gajtkó István, 55, 56, 91, 92, 93, 94, 95, 113, 119
 Gál György, 98
 Galla Ferenc, 168
 Gálszécsi István, 98
 Garhardinger, Karolina (Boldog Teréz), 19
 Garrett, Cynthia, 49, 109, 112, 117
 Gáspár Simon Antal (Bukovina), 149
 Geer, Ludovicus de, 87
 Gelei István, 76
 Geleji Katona István, 67, 80, 82, 84, 85, 86
 Gerber, Gregor, 83
 Geréd Vilmos, 156
 Gergely, Nagy Szent, 125, 172
 Gergely, XIII., pápa, 18
 Gerhard, Johann, 57
 Gerhardt, Paul, 54
 Gerics Ferenc, 67
 Ghelei → Gelei
 Gigelmaier, Abraham, 83
 Gill, Sam D., 109
 Gorzó Gellért, 130
 Gossler, Anna-Maria, 84
 Gönczi Aszalos Anna, 79
 Gönczi József, 76
 Gönczy Monika, 107
 Gracza, Johannes, 86
 Graf, Gerhard, 110
 Grane, Leif, 110
 Grosse, Constantin, 109

- Guitman Barnabás, 140
 Gulyás István, 55, 56, 119
 Gulyás József, 114
 Gunkel, Hermann, 124
 Guttman Mihály, 129
 Guyon, Jeanne, 21
 Gyenis Vilmos, 130
 Gyöngesi András, 76
 György, Szent, 15, 148
 Győri L. János, 65, 67, 102
 Gyulai Éva, 23
 Gyulai Pál, 169
 Gyulai Sáska Absolon, 151
 Habermann, Johann (Avenarius), 129, 134
 Hadik, Ján, 81, 83
 Hadik, Jonás, 85
 Haiman György, 23, 51
 Haimerl, Franz Xaver, 123
 Hajnal Mátyás, 61, 118, 139
 Halász Péter, 158, 162–164, 167
 Harangozó Imre, 142, 156, 158, 162
 Hargittay Emil, 57, 66, 91
 Harnos Sándor, 129
 Hebsacker, Ezechiel, 73
 Heiler, Friedrich, 108, 109, 111
 Heliades, Josef, 81
 Helisaeus → Illés
 Heltai Gáspár, 131, 134, 136
 Heltai János, 68, 98, 106, 107, 116, 119, 120, 121, 122
 Herbert, George, 111, 112
 Herchl Antal, 145, 151, 170
 Herman → Keresszegi Herman
 Hermann Egyed, 17
 Herner János, 98
 Hervay Ferenc, 98
 Hetény János, 162
 Hieke, Thomas, 49
 Hieron, Samuel, 117
 Higley, Christopher, 107
 Hildesheimer, Françoise, 20
 Hodászi Lukács, 74
 Hoffmann Gizella, 102
 Hoffmann Pál, 87
 Holl Béla, 61, 91, 93, 98, 139, 146, 150, 154, 162
 Hollosi Godefridus → Rabe
 Homonnay Drugeth István, 73
 Hope, Nicolas, 129
 Hopp Lajos, 117, 118, 147, 170
 Hoppál Mihály, 161
 Horváth András, 88
 Horváth Cyrill, 129
 Horváth Gergely, 73
 Horváth Iván, 98, 154
 Horváth Izabella, 60
 Horváth János, 129
 Hrabecius, Raphael, 76
 Hubert Gabriella, H., 31, 34, 48, 49, 50, 97, 98, 99, 101, 102, 123
 Hubert Ildikó, 61, 64, 91, 94, 102
 Hunyadi Demeter, 72
 Huszár Dávid, 31, 48, 123, 131
 Huszár Gál, 48, 49, 54, 68, 98, 123, 131
 Hünermann, Peter, 12
 Ignác, Loyolai Szent, 16, 17, 92
 Illés próféta, 83
 Illés Pál Attila, 60
 Illyés András, 153
 Illyés István, 153
 Illyesházi Katalin, 78
 Imre herceg, Szent, 15, 16, 148
 Imre Mihály, 102, 113, 121, 122, 126
 Ince, X., pápa, 20
 Ince, XI., pápa, 21
 Ince, XII., pápa, 21
 Incze Gábor, 23, 32, 54–56, 109, 113, 130, 135
 Ingen, Ferdinand van, 106, 110, 111
 Ipolyi Arnold, 114
 Iratosi T. János, 77
 István király, Szent, 15, 129, 148, 160, 161, 178
 Jakab apostol, id., Szent, 15
 Jakab apostol, Szent, 13, 148
 Jáki Sándor Teodóz, 142, 156, 158, 162–164, 167
 Jakó Zsigmond, 51
 Jakobeus, Jakub, 83
 Jancsó Benedek, 143, 145
 Jankovics József, 98, 130, 161
 Jankovits Lászkó, 102
 János, Aranyszájú Szent, 128
 János, Bosco Szent, 14
 János, De la Salle Szent, 19
 János evangélista, Szent, 69, 75, 147
 János, Istenes Szent, 20
 János, Keresztelő Szent, 15, 78, 148
 János, Keresztes Szent, 16
 János, Nepomuki Szent, 148, 165
 János Pál, II., pápa, 16
 János Zsigmond fejedelem, 69
 János István, 155
 Jansen, Cornelius, 20
 Janson (nyomdász), 31
 Jelenits István, 11, 19
 Jénáki Ferenc, 168
 Joachim, Szent, 15,

- Joel próféta, 73
 John, St. [?], 111
 Jon, Tobiaš, 80
 Jónás próféta, 75
 Józsa László, 163
 József, Kalazanci Szent, 19
 József pátriárka, 82
 József, Szent, 144
 József, II., magyar király, 173
 Júda apostol, Szent, 15
 Júdás apostol, 148
 Juhász Kálmán, 163
 Jung, Martin H., 108, 109, 110, 118
 Kačić, Ladislav, 166, 169
 Käfer István, 170
 Kájoni János, 140, 143, 144, 151, 152, 154, 157, 168, 169
 Káldi György, 63, 64, 67, 78
 Káldos János, 102
 Kalinka, Joachim, 79, 86
 Kállai Albert, 73
 Kallós Zoltán, 142, 157
 Kálmán Erzsébet, 161
 Kanyaró Ferenc, 129
 Karácsony Molnár Erika, 142, 172
 Károly, Borromei Szent, 148
 Károlyi András, 77
 Károlyi Péter, 69, 72, 73
 Károlyi Zsuzsanna, 76
 Kárpáti Zsuzsa, 131
 Karthauzi Névtelen, 66
 Kasper, Walter, 11
 Kassai András, 84
 Katalin, Alexandriai Szent, 148
 Kazai János → Rimaszombati Kazai
 Kecskeméti Alexis János, 75
 Kecskeméti C. János, 74–76, 83, 84
 Kecskeméti Gábor, 65, 66, 68, 121
 Kecskeméti Mihály, 78
 Kecskés Mónika, 163
 Kedves Csaba, 168
 Kegel, Philipp, 47, 129
 Kelecsényi Ákos, 163
 Kelemen, XI., pápa, 21
 Kelemen Lajos, 114
 Kelly, Faye L., 111
 Kemény János, 23, 76, 131–137
 Kempis Tamás, 13, 47
 Kénosi Tőzsér János, 102
 Kerényi György, 142, 172
 Kereszegi Herman István, 76, 79, 82
 Keresztúri Pál, 84–87
 Keserű Bálint, 117
 Keserűi Dajka János, 74, 76
 Keveházi Katalin, 61, 117
 Keveházi László, 98
 Kiefer Lewalski, Barbara, 124
 Kilián, Szent, 148
 Kilián István, 143, 147, 169–171
 King, John N., 107
 Kircher, Joannes, 79
 Kismarjai Veszelin Pál, 78, 82
 Kiss Lajos, 142, 163
 Kiss Mária, 158, 160
 Kiss Sándor, M., 170
 Klaniczay Tibor, 98
 Knapp Éva, 65, 91, 92, 105, 118, 149, 167, 173, 174, 176, 179
 Koch, Traugott, 134
 Kócziány Antal, 151
 Kodály Zoltán, 142, 163, 167, 168, 172
 Koltai András, 87, 91, 93
 Komáromi István, 87
 Komáromi Szvertán István, 131
 Kónya Sándor, 156, 163
 Kopcsányi Márton, 56, 78, 139
 Kornis Judit, 75
 Korondi Ágnes, 60
 Kovács András, 129
 Kovács Andrea, 163
 Kovács Iлона, 118
 Kovács Sándor, 130
 Kovács Sándor Iván, 102
 Kovács Sándor, V., 163
 Kovásznai Imre, 77
 Kozár Mária, M., 165
 Kozma, Szent, 148
 Köleséri Sámuel, id., 23, 131, 134
 Körössy József, 151
 Kőszeghy Péter, 61, 67
 Kövári Réka, 141, 142, 144, 146, 156, 164, 167, 168, 170
 Kraus, Hans-Joachim, 124
 Kriegleder, Wynfrid, 101
 Krispin, Szent, 148
 Kristóf György, 129
 Kriza Ildikó, 149, 164
 Krušina, Jan, 80
 Kudora János, 63
 Kulcsár György, 61, 67, 70–72
 Kultsár → Kulcsár
 Küllös Imola, 131, 147, 170
 Lackovits Emőke, S., 163, 164, 172
 Lacocque, André, 49

- Lajos, XIV., király, 21
 Lajtha László, 141, 144, 156, 164
 Lakatos Adél, 18
 Lakner Lajos, 161
 Lang, Hahs, 78
 Lang, Johann, 85
 Langsfeld, Johann Georg, 88
 Láni → Margitai Láni
 Lani, Zachariás, 83
 Lantosné Imre Mária, 163
 Laskai Osvát, 66
 Lassel, Paul, 88
 László király, Szent, 15, 64, 65, 146, 148, 150,
 162, 164, 165
 László Ferenc, 168
 László Vince, 91, 113
 Legeza László, 19
 Lenz, Rudolf, 67
 Leó, Szent, 148
 Limbacher Gábor, 164
 Lippai János (Tallyai), 76
 Liszt Ferenc, 164
 Lochmann, Ján, 80, 81
 Lombárd → Szentábrahám Lombárd
 Losonczi András, 30, 122, 123
 Lőrinc, Szent, 80, 148
 Löwe, Johanna Elisabetha, 85
 Lubovieski, Franciscus, 152
 Luffy Katalin, 60, 66
 Lujza, Marillac Szent, 20
 Lukács evangélista, Szent, 87, 148
 Lukács István, 170
 Lukácsy Sándor, 65, 91, 119, 120
 Luther, Martin, 101, 108, 109, 119, 123, 126, 127,
 129
 Lutz, Eckart Conrad, 108
 Lužský, Melchior, 83
 Lütolf, Max, 154
 Maczák Ibolya, 63, 66, 91, 146, 165
 Madarász Márton, 79, 82
 Madarászné Losonczy Katalin, 101
 Madas Edit, 64, 66, 168
 Magni, Luigi, 19
 Magyar István, 73, 114
 Malártsik Lajos, 131
 Malatides, Jan, 85
 Malomfalvy Gergely, 88
 Maltby, Judit, 106, 112
 Manga János, 160, 164
 Mannus, Georgius, 72
 Maracsko Anzelm, 145, 151
 Margit, Alacoque Szent, 19
 Margitai Láni Péter, 84
 Margitai Péter, 74, 75, 77, 79
 Mária, Szűz, 13, 15, 16, 56, 78, 125, 126,
 128, 141, 143–145, 148, 149, 160–163, 170,
 173–183
 Mária, Anjou, 105
 Márk József, 156
 Marko, Barbora, 86
 Márkos Albert, 102
 Márkusné Vörös Hajnalka, 92
 Marosi Julianna, 156
 Martina, Giacomo, 21
 Márton, Szent, 15, 148, 163
 Máté evangélista, Szent, 147
 McComb, Samuel, 111
 McGuire, Philipp C., 111
 Medgyesi Pál, 29, 50, 53, 88, 89, 113, 130, 132
 Medgyesy-Schmikli Norbert, 60, 139, 140, 143,
 146, 150, 161, 162, 164–166, 170
 Meisner, Balthasar, 79
 Melancthon, Philipp, 108, 109, 118, 123
 Melius Juhász Péter, 32, 68, 69, 134
 Melotai → Milotai
 Mészáros Veronika, 163
 Meszasán Mária, 60
 Mezey kántorok (Kunszentmárton), 149, 158
 Mezzardi, Luigi, 13, 18, 19
 Migne, Jacques Paul, 12
 Mihál Farkas, 140, 144, 145, 151
 Mihalovics Ede, 63, 66
 Mihály, Szent, 82
 Mihálykó János, 57, 74
 Mikes Mihály, 153
 Miklós püspök, Szent, 148
 Milotai Nyilas István, 36, 75, 76
 Milton, John, 111
 Mindszenti Gábor, 76
 Miskolci János, 77
 Miskolci Puah Pál, 79
 Misztótfalusi → Tótfalusi
 Mocsy Elek, 151
 Molinos, Miguel de, 21
 Moller, Martin, 109, 129
 Molnár Johanna, 171
 Molnár József (Bp.), 149
 Mone, Franz Joseph, 155
 Mozart, Wolfgang Amadeus, 164
 Muckenhaupt Erzsébet, 140, 168
 Murányi János, 170
 Musculus, Andreas, 129
 Nádasy Ferenc, 73
 Nádasi János, 55, 105

- Nagy Beáta, 130
 Nagy Béla, C., 159
 Nagy Géza, 134, 135, 136
 Nagy Júlia, 169
 Nagyar István, 67
 Nagymihályi → Pongrácz Nagymihályi
 Náray György, 153
 Németh István, 142, 156, 157
 Nicolai, Philipp, 129
 Niekus Moore, Cornelia, 106, 108, 110, 111, 123, 126, 134
 Nógrádi Mátyás, 87
 Nuttal, A. D., 111
 Nyáry Ferenc, 77
 Nyáry Krisztina, 114
 Nyéki Vörös Mátyás, 118
 Ocskay György, 65
 Oláh Eszter, 60
 Oláh Szabolcs, 64, 100, 107
 Olier, Jean-Jaques, 20
 Ollé Viktória, 146, 165
 Oltard, Andreas, 86
 Opitz, Martinus, 76
 Orbán, Szent, 148
 Orlovsky Géza, 102
 Orosz István (Jászladány), 149, 158
 Oseás próféta, 73
 Osztrosith István, 82
 Osztrosith János, 79
 Osztrosith Pál, 88
 Otrokoesi Fóris Ferenc, 130
 Ottho, Anton, 129
 Őkrös József (Kunszentmárton), 149, 158
 Ötvös István, 170
 Ötvös Péter, 48, 107, 146, 166
 Őze Sándor, 60, 66, 161, 166
 Pabel, Hilmar M., 124, 127, 128
 Pákozdi István, 161
 Paksa Katalin, 157, 165
 Paksi Márton György, 145, 146, 150, 151, 170
 Pál apostol, Szent, 15, 69, 73, 76, 79, 87, 126, 133
 Pál, V., pápa, 19
 Pálffy Márton, 140, 145, 152
 Pálffy Tamás, 86
 Pálfi Emőke, 60
 Pálóczy Horváth Ádám, 165
 Pap Balázs, 48, 107, 146, 166
 Pap Leonárd, 168, 169
 Pápai Páriz Ferenc, 134, 135
 Papczyński, Stanislav, 86
 Papp Ágnes, 141, 168
 Papp Géza, 98, 100, 140, 154, 157, 165, 169, 171
 Pascal, Blaise, 20, 21
 Pastorius → Thornai
 Pásztor Lajos, 171
 Patachich Ádám, 16, 18
 Patachich Gábor, 16
 Pavercsik Ilona, 98, 101
 Pázmány Péter, 8, 57, 64, 66, 74, 79, 91, 120
 Péchi Simon, 129
 Péchi Zsuzsanna, 114
 Pécsi Lukács, 56, 60, 61, 117, 118
 Pécsváradi Gábor, 78
 Pendl Pál, 141
 Péntek Veronika, 60
 Pénzes Tiborc Szabolcs, 131, 132
 Perek Horváth János (Agyagosszergény), 149
 Perényi Gábor, 80
 Péter apostol, Szent, 15, 148
 Péter, Furier Szent, 19
 Péter Katalin, 67
 Petrás Ince János, 154, 157, 168
 Petri András, 139, 140, 143, 144, 145, 152
 Petri Ferenc, 76
 Petrik József, 92, 93
 Petro Sándor, 165
 Petrőczy Kata Szidónia, 130
 Pilecky Marcell, 170
 Pilgram, Georgius, 152
 Pintér Márta Zsuzsanna, 143, 147, 171
 Piro Krisztina, 158
 Piusz, X., pápa, 164, 168
 Pobst, Friedrich, 86
 Pócs Éva, 160
 Pongrácz Marianna, 86
 Pongrácz Nagymihályi Sándor, 79
 Posthumus, Szent, 148
 Prágai András, 77
 Prékopa Ágnes, 164, 165
 Preller, Kaspar, 78–81
 Pribek → Willei Pribek
 Procter, Francis, 112
 Puah → Miskolci Puah
 Pullan, Leighton, 112
 Quesnel, Pasquier, 20, 21
 Rabe, Gottfried (Holloosi), 73
 Rabe, Ludwig, 129
 Ráday Pál, 130
 Radecius Bálint, 75
 Radó Polykarp, 155
 Rahner, Hugo, 17
 Rajeczky Benjamin, 142, 154–157, 165, 171
 Rakoci → Rákóczi
 Rákóczi Ferenc, I., 61, 91, 118

- Rákóczi György, I., 88
 Rákóczi György, II., 132
 Rákóczi Zsigmond, 85, 87, 88
 Rancé, Armand de, 16
 Raphanides, Melchior, 83
 Rauberger, Anna, 84
 Ravasz László, 130
 Reich, Joachim, 78
 Reiner, Abraham, 75
 Reisinger János, 117, 118
 Remeň, Daniel, 84, 85
 Reuer, Bruno B., 169
 Reuver, Arie de, 111
 Révay Péter, 76
 Révész Imre, 114, 130, 135
 Richter Pál, 154, 156, 157, 165–169
 Ricoeur, Paul, 49
 Rimaszombati Kazai János, 130, 134, 135
 Rimay János, 99, 105
 Ritter, Adolf Martin, 110
 Rókus, Szent, 148
 Romenec, Ján, 81
 Romentzová, Johanna, 80
 Rosendale, Timothy, 112
 Rosnyai János, 132, 134
 Rozália, Szent, 15, 148
 Rublack, Hans-Christian, 108
 Ruff, Samuel, 84
 Ruland, Johannes, 74
 Rulich, Valentin, 85
 Rupp Kornél, 169
 Ruščin, Peter, 166
 S. R. K., 77
 Saint-Simon herceg, 21
 Salamon király (bibliai), 88
 Salamon József, 151
 Salignac de la Mothe-Fénelon, Françoise, 21
 Sámuel próféta, 76
 Sapor, Jan, 85
 Sarbak Gábor, 60
 Sárdi Margit, S., 130
 Sárosi Bálint, 142
 Sartorius, Johann, 88
 Sas Péter, 168, 169
 Sautter Sámuel, 72
 Sávai János, 166
 Savonarola, Girolamo, 58
 Schindler, Alfred, 110
 Schlegel, Christoph, 85, 86
 Schmaltzing, Georg, 127
 Schmikli → Medgyesy-Schmikli
 Schoenfeldt, Michael J., 112
 Schram Ferenc, 140, 166, 171, 172
 Schulek Tibor, 100
 Schulz, Frieder, 123
 Schütz, Christian, 117
 Scultetus, Abraham, 29, 75, 77
 Sebestyén, Szent, 148
 Sebő Ferenc, 156
 Sedlnická, Kateřina, 85
 Selyei Balogh István, 89
 Sembery Fruzsina, 73
 Sennyei István, 89
 Seprődi János, 169
 Seres András, 156
 Serfőző Szabolcs, 164, 165
 Serpilius, Johann, 80, 83, 84
 Sherwood, T. G., 112
 Sicel, Anna, 85
 Siderius János, 29, 34, 49
 Sík Sándor, 155
 Simon apostol, Szent, 15
 Sivý, Andreas, 81
 Skočkovský, Susanna, 84
 Služinský, Matthias, 83
 Smrtník, Melchior, 80
 Snyder, Daniel, 128
 Soltész Erzsébet, 51
 Sommer János, 69
 Soós → Sóvári Soós
 Sopotius, Theodor, 81
 Sóvári Soós Kristóf, 64, 73
 Specht, Heidemarie, 171
 Spener, Philipp Jakob, 129
 Spreitz, Georg, 81
 Stäblein, Bruno, 155
 Stampay János (Köbölkút), 149
 Stancaro, Francesco, 68
 Stankovátsi Leopold, 67
 Steimer, Bruno, 20
 Stephanides, Jakub, 81
 Stock, Brian, 107
 Stoll Béla, 98, 100, 139, 140, 144, 150–152, 154
 Stöckel Lénárd, 70, 72
 Stranks, C. J., 111, 125
 Strier, Richard, 112
 Subdrack, Josef, 11, 15
 Szabados József, 151
 Szabó András, 99, 100, 102, 131
 Szabó Csaba, 23, 131, 156
 Szabó János, 145, 151
 Szabó Károly, 135
 Szabó T. Attila, 154
 Szabó T. Levente, 161

- Szabolcsi Bence, 142, 157, 166
Szakolczai István, 152
Szalay Olga, 167–169
Szalontay Judit, 160
Szántó (Arator) István, 18
Szántó Konrád, 20
Szántó Tamás, 49
Szárnyai Márton, 152
Szathmári Pap János, 131
Szathmárnémeti Mihály, 132, 135, 137
Széchényi György, 88
Széchy Éva, 88
Szegedi Ferenc Lénárd, 152, 157
Szegedi Gergely, 98
Szegedy-Maszák Mihály, 102
Székely László, 142, 146, 156, 161, 165
Szekler Enikő, 68
Selestei N. László, 7, 60, 63, 65, 67, 91, 119, 130, 146, 150, 162, 165, 166, 171, 179
Szenci Csene Péter, 32
Szenci Kertész Ábrahám, 29, 30, 31, 49, 131
Szenci Molnár Albert, 31, 32, 49, 50, 52, 54, 75, 77, 99–101, 123, 131, 134–136
Szendrei Janka, 142–144, 154–157, 166
Szentábrahámi Lombárd Mihály, 102
Szentés Mózes, 140, 151, 154
Szentmihályi Mihály, 153, 165
Szepes Erika, 161
Szepsi Mihály, 76, 77
Szeverin, Szent, 148
Szigeti Csaba, 100
Szigeti Jenő, 23, 92, 113–115, 129, 130
Szigeti Kilián, 167
Szikszai Hellopeus János, 76
Szilágyi Csaba, 60
Szilasi László, 48, 60, 100, 107, 146, 166
Szilvási János, 72
Szilvási Márton, 76
Szomjas-Schiffert György, 142
Szoszna Demeter, 145, 152, 162
Szócsné Gazda Enikő, 164
Szöllösi Mihály, 130, 134, 135
Szőlősy Benedek, 157
Szőnyi Benjamin, 102
Szőnyi Etelka, 98
Szőnyi György Endre, 113, 114, 115
Szőnyi Nagy István, 134, 135
Szörényi László, 161
Szövérfly József, 155
Sztárai Mihály, 98
Szttripszky Hiador, 92
Takács György, 142, 156, 167
Tallián Ferenc, 88
Tánczos Vilmos, 142, 167
Tari Lujza, 157
Tarnai Andor, 65, 113
Tarnóc Márton, 23
Tarnóci Márton, 88
Tarnóczy István, 140
Tartzianus, Paulus, 76
Tasi Gáspár, 82
Tasi Réka, 65
Tátraí Zsuzsanna, 142, 172
Técsi J. Miklós, 60, 131, 134, 137
Telegdi Miklós, 64, 70, 71, 80
Temesvári Pelbárt, 66
Teréz, Avilai Nagy Szent, 16
Teréz, Boldog → Gerhardinger, Karolina
Thornai Pastorius Gáspár, 78
Thurzó György, 74
Thurzó Szaniszló, 77
Timaffy László, 142, 172
Tinódi Sebestyén, 162
Tištinská, Alžbeta, 85
Tiszabecsi P. Tamás, 80
Tobriner, Alice, 128
Tolnai Gábor, 51
Tótfalusi Kis Miklós, 23, 24, 28, 29, 31, 32, 49, 51, 52, 53
Tóth Margit, 141, 156, 159
Tóth Tamás, 11, 16
Tóth Zsombor, 130
Tőke Péter Miklós, 170
Tömő József, 149
Tranoscius → Tøanowský
Tøanowský, Jiøik, 80, 101
Tremel, Hubert, 11
Tripp, Diane Karay, 111
Türck, Sebastian, 75
Tüskés Gábor, 55, 59, 105, 106, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 141, 149, 159, 167, 173
Tyukodi Márton, 82
Ueding, Gert, 119
Újfalvi Imre, 98
Ullmann Péter Ágoston, 142, 167
Uray Pirooska, 117, 118, 119
Ursinus, Elias, 77
Usrai, Fridericus, 73
Uzoni Fosztó István, 102
Vadai István, 48, 98–100, 107, 146, 166
Váradai István, 76
Váradai Judit, 85
Varga Lajos (Jászárokszállás), 149
Vargyas Lajos, 142, 160, 166, 167

- Vásárhelyi Gergely, 92, 139
 Vásárhelyi Judit, P., 32, 50, 98, 100, 123, 131,
 134, 136, 162
 Vay Ádámné Zay Anna → Zay Anna
 Vazul, Nagy Szent, 12
 Végseő Tamás, 18
 Vendel, Szent, 148, 165
 Veresegyházi Szentyel Mihály, 135
 Veresmarti Mihály, 56
 Veselský-Laetus, Jiří, 86
 Veszelin → Kismarjai Veszelin
 Vikár László, 142
 Vince, Páli Szent, 20
 Vitéz Zsuzsanna → Béli Pálné
 Vives, Juan Luis, 128
 Vogel Zsuzsa, 60
 Voigt Vilmos, 147, 170
 Volly István, 141, 156, 171
 Vöcsey János, 152
 Wackernagel, Karl Emmanuel Philipp, 155
 Wagner, Elias, 76
 Wagnerin, Sophia, 76
 Wakefield, Gordon Stevens, 111, 118, 127
 Waldenfels, Hans, 11
 Wallmann, Johannes, 108, 109, 110, 112, 119,
 126, 127, 128, 129
 Ward, Mary, 18
 Watzatka Ágnes, 167
 Weismayer, Josef, 11
 Werner Alajos, 167
 Westermann, Claus, 124
 White, Helen C., 111, 118, 124, 125, 127
 Willei Pribek László, 79
 Windisch Éva, V., 131, 132, 137
 Wolfius, Adam, 80–83
 Wolinski, Wladislav, 86
 Xyländer, Stephanus, 75
 Zabeler, Peter, 75, 77
 Zágorhidi Chigány Balázs, 60
 Zappf, Elisabeth, 79
 Zay Anna, 23, 114, 131
 Zeller, Winfrid, 110
 Zemlény János, 140, 152
 Zerweg, Johann Georg, 153
 Zim, Rivkah, 111
 Zimmermann, Matthias, 88
 Zittkuis, Ján, 88
 Zólyomi Boldizsár, 57
 Zólyomi Sámuel, 74
 Zöbner, Stefan, 72
 Zvonarics Mihály, 77, 78
 Zwingli, Ulrich, 108

Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok

Lelkiségtörténeti sorozatunkban a Kárpát-medence 1800 előtti vallásos áhítatot tápláló irányzataival, az áhítat megnyilvánulásának irodalmi és művészeti emlékeivel foglalkozunk. Szeretnénk a témája miatt kitagadott egyházi irodalmi műfajokat értékük és rangjuk szerint elhelyezni az irodalomtörténeti folyamatokban. A Kárpát-medencében egymás mellett keletkezett és élt, különböző nyelvű lelkeségi művek közös örökségünket jelentik, ezen örökség együttes vizsgálatára törekszünk.

ISBN 978-963-2906-70-0

Ára: 1800 Ft

